

БОШ МУҲАРРИР САҲИФАСИ

“-ОВ”, “-ОВ”...

“-ВИЧ”, “-ВИЧ”...

Ҳали шўро замони эди, москвалик бир олим дўстим “Нега сен Аъзам-овсан?” деб қолди. Ҳайрон бўлдим: “Фамилиям шунақа”. “Ия, сизларда ҳам “-ов” кўшимчаси борми? Русчасига экан-да...”

Арабча-ўзбекча исмга тиркалган бу кўшимчанинг бемаъни, беўхшовлигини илк бор ўшанда англаганман. Дарҳақиқат, мен нега Аъзам-овман?

Бундан йигирма йиллар муқаддам бир китобим нашрга тайёрланаётганда муҳаррир Хуршид Даврон унга “Эркин Аъзам” деб имзо қўйишни таклиф қилган, лекин мен илло-билло кўнмаганман. Истиҳолога борганман-да: шоир эмасман, Фафур Фулом ёки Абдулла Қаҳҳор бўлмасам! (Бугун энди биров фамилиямга “-ов” қўшиб айтса, энсам қотади, ҳатто ҳақоратдек туюлади.)

Ҳа, кечаги замонда “ўртоқ Фалончиев” аталмоқ шараф эди, жамиятда маълум бир поғонани забт этганингизни англатарди. Яланг Эшмат Тошматдан кўра, Эшмат Тошматов, айниқса, Эшмат Тошматовичнинг эътибори, шубҳасиз, баланд эди. Бизнинг Бойсунда “Фалончи “юф” бўпти!”, “У кишим энди “юф”-да!” дегандек ҳасад-ҳавас аралаш гаплар ҳам юрарди.

Шоиримиз айтганидек, “ўзга эрур имло бу кун”. Бугун энди номингизни истаган шаклда ёздиришингиз, ўзгартиришингиз ёки тахаллус танлашингиз мумкин. Ана, илк шеърига қофия қидириб юрган болалар ҳам ўзига “Парвоз”, “Викор” дея тахаллус қўйиб оляпти. Замон эркин, ихтиёри!

Истиклолимизга пешвоз чиққан дастлабки қонун давлат тили ҳақида эди. Унга ҳам ўн етти йил бўлди. Лекин камина ҳамон -овман! Нега? (Албатта, гап мен ҳақим-дагина бораётгани йўқ.) Ўша тарихий ҳужжатда исм-фамилиямизни миллий-анъанавий шаклда ёзишга изн берилган эди-ку! Шу чоққача неча киши бунга амал қилди — исми шарифини расман ўзгартирди? Умуман, шунга шахсий ва оммавий рағбат борми ўзи?

Этироф этайлик — сезилмаяпти. Лоақал “эски” исм-фамилияларнинг турли расмий ҳужжат ёки газеталардаги имлосига назар солинг. Айниқса, депутатликка номзодлар рўйхати ёки лавозимга тайинловлар эълон қилинганда кўрсангиз! Сиз Дўстқораев деб юрган одам “Дасқараев” бўлиб чиқади. Ортиқ мисол келтиришга ҳолат йўқдир, чунки расмона тўғри ёзилганини камдан-кам учратасиз.

Инсоф билан айтганда, 17 (ўн етти!) йил озмунча муддат эмас. Бу давр мобайнида бутун-бутун давлатларнинг ҳам номи ўзгариб кетгани маълум. Нега бўлмаса бизда бу қадар сусткашлик, ҳафсаласизлик?! Балки ўша қонунигимизни амалга ошириш юзасидан махсус яна бир қонун керакдир? Кейин уни бажариш учун ҳам бир қонун...

Ахир, миллий ўзлик дегани — ўзимиздан, ўзимизнинг номимиз, ҳар биримизнинг исми шарифимиздан бошланмайдими? Ўзини билган мардум исмини бузиб ёки ўзгача — ёт мақомга солиб аташларига қандай чидайди? Тўғри, бу ишнинг маълум расмиятчиликлари бор — вақт керак, ҳафсала керак. Лекин шунга ҳафсала қилмаган... миллат саналадими? Эртага бир кун буни авлодларимизга нима деб тушунтирамиз?

“-Ов”, “-ов”, “-ов”... “-вич”, “-вич”, “-вич”... Оҳанрабонгиз бунчалик зўр бўлмаса!

Эркин АЪЗАМОВ

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Одамийлик маснади. Ўзбекистон халқ ёзувчиси
Тоҳир МАЛИК билан суҳбат.....4

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Фахриддин МУСАЕВ. Шарқона демократия —
тажриба ва анъаналар тажассуми.....12

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Адабиётда глобаллашув
жараёни.....18

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

ҚУТЛУФ ЁШГА ЕТГАНЛАР

Абдуғафур РАСУЛОВ. Шеър қолур, шоир қолур.....24

ИБРАТНОМА

Умарали НОРМАТОВ. Ўтилган йўлнинг баъзи
сабоқлари.....34

Умарали НОРМАТОВ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий безак бўлими мудир)

Шоҳ САНАМ
(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)

Журнални безашда Медат
Кагаров асари ва Машраб
Нуринобоев олган суратлардан
фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайридин СУЛТОН

Қобилжон ТОШМАТОВ

Нурислом ТЎХЛИЕВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва
маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва
ахборот агентлигида 120-рақам билан
рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилими: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси. 700029,
Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй

2006 йил 11 сентябрь куни босмаҳонага
топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16;
6 босма тобок. 2830-буйуртма. Нашр
одади 3000 нусха.

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Асқад МУХТОР. Уйқу қочганда...
Тундаликлар ва қайдлар.....42

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Офок МАСЪУД. Инспектор Вайсман.
Ҳикоя.....48

Офок МАСЪУД

*Бобур Самарқандда, бемор.
Мусавир Нама чизган миниатюрдан лавҳа.*

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Султонмурод ОЛИМ. Бобур ва
суфийлар.....60

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Камола НИШОНОВА. Икки олмос
тарихи.....70

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Абдулла АЪЗАМ. Интернетми ё
китоб?.....74

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Ҳожиакбар ВАҲОБОВ. ШҲТ — нуфузли
халқаро тузилма.....82
- Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ. Етук кадрлар —
жамият таянчи.....84
- Бахтиёр ХЎЖАЕВ. Сиёсий фаолият-
нинг психологик таҳлили.....84
- Қаҳрамон МЎМИНЖОНОВ. Жамият
равнақининг калити.....85
- Дилбар РЎЗМЕТОВА. Иқтисодий
юксалиш ва инсон омили.....86
- Болтабой ШОДИЕВ. “Шарқ тароналари”:
театрлашган томошалар моҳияти.....87
- Дилфуза РАҲМАТУЛЛАЕВА. Машраб-
ни англаш осонми?.....88
- Зулфия ОРИПОВА. Башариятга
дахлдор муаммо.....89
- Матлуба ҚАҲҲОРОВА. Ахлоқий
камолот манбаи.....90
- Ғуломжон БОҚИЕВ, Абдусалом ОМОНОВ.
Худоёрхоннинг қўриқ ерлари.....91
- Абдулазиз АБДУРАҲМОНОВ,
Абдулвоҳид НУРИДДИНОВ. Маҳдуми
Аъзамнинг боқий мероси.....92
- Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА. Дунёқарашнинг
“буюк синтез”и.....94
- Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....95

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

ODAMIYLIK MASNADI

*Ўзбекистон халқ ёзувчиси
Тоҳир МАЛИК билан сўхбат*

— Тоҳир ака, кўпчиликка аён: Сизнинг ижодингизда фантастика жанри етакчи ўрин тутади. Детективга ўтишингиз, “Шайтанат” асари ёзилишининг сабаби нимада? Асарнинг бу қадар шухрат топишини муаллиф сифатида қандай изоҳлаган бўлар эдингиз?

— Насрни “фантастика”, “детектив” ёки “реалистика” каби йўналишларга адабиётшунослар ажратган бўлса керак. Тарихда “танқидий реализм”, “социалистик реализм” каби йўналишлар ҳам мавжуд эди. Ажабки, ҳеч бир ёзувчи асарининг номи остига “социалистик реализм” деб ёзиб қўймаган. Нечундир фантастика ва детективга шу удум хос бўлиб қолди. Ҳолбуки, фантастика ёки детектив унсурларидан мутлақо холи асар йўқ. Тарихий асарларнинг асоси хаёл маҳсулими? “Ўткан кунлар”да Отабек Ҳомидни ўлдиришида детективга хос ҳолат учрамайдими? Ахир, ҳар бир асарда ҳам саргузаштларга дуч келамиз-ку.

Тўғри, камина дастлаб илмий фантастика йўналишида бир оз машқ қилиб кўрдим. Асардаги илмий ғоялар мен учун асосий бир гапни айтишга баҳона эди. Буни ҳақдорига ўхшатаман: беморни қийнамаслик учун дорининг қобиғи ширин бўлади. Лекин бу қобиқнинг шифо бериш хусусияти йўқ. Шифо — шу қобиқ ичидаги аччиқ дорида. “Фантастика”, “детектив” деган гаплар ҳам шу қобиққа ўхшайди. Мақсад — ўқувчининг эътиборини тортиш. Ҳамкасбларим мендан ранжимасин, уларни камситмоқчи эмасман, аммо айрим асарларнинг ўқувчилари ғоят кам. Ҳолбуки, асар зўр маҳорат билан ёзилган, ундаги гаплар ҳам ибратли. Бундай асарларнинг муаллифлари “Мен тушунган одамлар учун ёзаман, ҳамма ўқиши шарт эмас”, дейишлари мумкин. Ҳамма ўқиши шарт бўлма-

ган асарлар тарихда ҳам бор эди, ҳозир ҳам жаҳон адабиётида кўп учрайди. Лекин мен ёзилган асарни иложи борича кўпроқ одам ўқиши тарафдориман. Гап бу ерда кўп одам ўқигани туфайли ижодкорнинг элга танилишидагина эмас. Гап хизматингиздан кўпроқ одам баҳраманд бўлишида. Ёзувчи қўлга қалам олиб бирон воқеа баёнини берганида ўқувчисини маълум бир ҳаёт фалсафасидан огоҳ этишни ният қилади. Ана шу фалсафани кўпроқ одам ўқиши, бу ҳақда кўпроқ одам фикрлаши яхши эмасми? Агар тор доирадаги ўқувчиларимизнигина ўйласак, адабиётнинг таъсир доирасини чеklang қўйган бўлмаймизми?

Айрим дўстларимизда “фантастика ёки детектив савияси паст ўқувчиларга мўлжалланган” деган фикр ҳам борки, бундан воз кечишларини истардим. Ўқувчини савияси паст деб айбласак, ўзимиз учун уят. “Савияси паст асар ёзилибди”, десак тўғри бўлади. Баъзилар фантастикани тушунмайди, дейишади. Нимасига тушунмайди? Бадиий адабиётга хос бўлган барча талаблар бу йўналишга ҳам хос. Фақат бизда адабиётдаги бу икки йўналишга менсимасдан қараш одати бор. Ўқимасдан туриб баҳо беришга ўрганиб қолганмиз. Яқинда икки ёзувчининг баҳсига гувоҳ бўлдим. Бири қайсидир асарни мукофотга арзийди, деб ишонтирмоқчи бўлади, иккинчиси лойиқ эмас, деб рад этади. Шунда биринчиси “Шу асарни тузукроқ ўқидингизми?” деб сўровди, иккинчиси ўқимаганини айтди-да, “Ўқиб нима қиламан, барибир у одам зўр асар ёзолмайди”, деб изоҳ берди. Бизнинг ишларимиз шунақа. Мен Фёдор Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” асарини детектив адабиётнинг энг аъло намунаси деб биламан. Марио Пьюзонинг “Падре” (“Чўқинтирган ота”) асари ҳам XX асрда шу йўналишда яратилган гўзал асар эканини жаҳон тан олган. Хўш, буларни ҳам савияси паст ўқувчиларга аталган, деймизми? “Шерлок Холмс”ни неча замондан бери неча миллионлаб (эҳтимол миллиардлабдир!) одамлар ўқиётганини инобатга олсак, дунёни савияси пастлар босиб кетмайдими...

Саволингизга жавоб беришда чалғиганим йўқ. Бу масалаларга ҳам эътиборимизни қаратишимиз керак. Ҳозир бемаъни, саёз кўшиқлар кўпайгани сингари “детектив” аталган, аммо бадиий адабиётнинг энг оддий талабларига ҳам жавоб бера олмайдиган асарлар кўпайяптики, бунга йўл қўймаслик чораларини ўйлаб кўришимиз керак. Фақат рад этиш билан иш битмайди.

Энди фантастикадан детективга ўтишимнинг сабабига келсак, мен доимий равишда бир хил иш билан банд бўлишни ёқтирмайман. Фантастикада қўлимдан келганича машқ қилиб кўрдим. Детективда ҳам ўзимни синаб кўришга эҳтиёж сезилди. Кейинги пайтда маърифий йўналишга диққатимни қаратдим. Келажакда кўп йиллик орзум — тарих мавзуига мурожаат этишни ният қилганман. Қайси йўналишга кирмайин, мақсадим битта — ўқувчи билан ҳаёт муаммолари ҳақида ғойибона суҳбат қуриш. Зулмининг илдизини қуриштириб, саодатли умрга етишиш йўллари-ни излаш. “Шайтанат”ни ёзишдан мақсад ҳам шу эди. Сохта камтарлик қиялпти, деб ўйламанг, лекин бу асар ғоятда ҳайратланарли даражада эмас. Ҳамкасб дўстларимдан менинг ортиқ жойим йўқ. Камчиликларим бор, буни ўзим ҳам биламан. Ўзим сезмаётган камчиликларимни холисанлиллоҳ айтиб туришса, миннатдор бўламан. Асарнинг маълум маънода суҳрат топиши сабабларидан бири — бу мавзу ўқувчилар учун

янгироқ эди. Иккинчи сабаби — кейинги йилларда ҳамкасбларимиз китобхонларни янги асарлар билан тез-тез қувонтириб туриш анъанасига содиқ қолмаяптилар. Китоб пештахталарида анчагина бўш ўринлар борлигига гувоҳ бўляпмизки, бу ачинарлидир. Ўрни келганда айтай: кам асар ёзилишини иқтисодий аҳвол билан боғламаслик керак. “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Навоий” каби асарлар ёзилаётганда устозларимизнинг иқтисодий аҳволлари ҳозиргиларникидан ночорроқ бўлгани аниқ-ку! Устига устак, мафкуравий тазйиқ-чи?

— Сўнги пайтларда диний-маърифий мавзуда бир қанча рисоалар ёздингиз. “Меҳмон туйғулар”, “Иймонлашиш умиди”, “Одамийлик мулки” каби асарларингиз мухлислар томонидан илиқ кутиб олинди. Айтинг-чи, диндорликнинг асл моҳияти, вазифаси нимада? Пайғамбар алайҳиссалом машҳур ҳадисларида яхши хулқларни энг мукаммал даражага етказмоқ учун юборилганларини айтадилар. Бинобарин, диндан кўзланган мақсад Оллоҳ таолонинг розилигига эришиш, инсоннинг комил ахлоқ соҳиби мақомига кўтарилиши эмасми? Шундай бўлса, муқаддас динимизни ҳам манфаат учун кураш воситасига айлантираётганлар қилмишини қандай баҳолаш мумкин?

— Мен ахлоқ мавзуида, яъни маърифий йўналишда икки китоб ёзишни узоқ йиллар орзу қилдим ва бу ишга тайёрланиб юрдим. Бундан мақсад тоғам Мирзакалон Исмоилий бошлаган ишларни давом эттириш эди. “Меҳмон туйғулар”ни яхлит асар дейиш қийин. Ўз номи билан айтганда, қутилмаган онда меҳмон бўлиб келган туйғуларнинг баёни. Китобларда ўқиганим доно фикрларни, хаёлимда туғилган баъзи гапларни дафтарга ёзиб юрардим. “Шайтанат”ни ёзиб бўлгач, дафтарни оққа кўчирдим у китобхонлар диққатига ҳавола этишга журъат қилдим. Бир оз фурсат ўтгач, уни тўлдириб, “Иймонлашиш умиди” номи билан қайта нашр эттирдим. Бу икки китобга режадан ташқари тартиб берилди, десам ҳам бўлади. Ниятдаги китобларнинг биринчисини “Жиноятнинг узун йўли” деб номладим. Мен бир неча йиллар давомида ўсмирлар орасида учрайдиган жиноятчилик сабабларини ўргандим. Бунинг натижаси ўлароқ “Алвидо, болалик” қиссаси дунёга келди. Ўсмирлар орасидаги жиноятчилик — ҳар қандай жамиятни ташвишга соладиган ҳол. Шу боис бу муаммони илмий томондан ҳам таҳлил этиш эҳтиёжи туғилди. “Жиноятнинг узун йўли”ни “Алвидо, болалик”ка ёзилган шарҳ десак ҳам бўлади. Ниятимдаги иккинчи китоб — ахлоқ китоби, уни “Одамийлик мулки” деб номладим. Бу китоб уч жилддан иборат бўлиши керак. Даствлабкиси мухлислар қўлига бориб тегди. Бу китобни ёзиш учун салкам етмишта дафтар тутганман. Унга юзга яқин хулқ ҳақидаги доноларнинг фикрларини, ривоятлар, ҳикоятларни тўплаганман. Шу кейинги китобда сиз ўртага қўйган муаммога жавоб беришга уриниб кўрдим. Биз “Ибодат қияпмиз, Оллоҳни таниймиз”, деб юрамиз-у, аслида Оллоҳни таниш нима эканини яхши тушунмаймиз. Дин — беш вақт намоз ўқиш ёки рўза тутишдангина иборат эмас. Оллоҳни таниш илм билан бўлади. Илмсизлик жаҳолатни туғдиради. Диндаги жаҳолат ғоят хатарлидир. Чунки у мутаассибликни келтириб чиқаради. Мутаассиблик мавжуд ерда адашишлар бошланади. “Илм” калимаси Қуръони каримнинг 752 жойида

зикр этилган. Ҳадиси қудсийда Оллоҳ марҳамат қиладики: “Эй Одам боласи, билгилки, саломатлик — бирликда, ихлос — тақвода, художўйлик — тавбада, ибодат — илмда ва бойлик қаноатдадир”. Демак, илм ҳам ибодат экан. Намоз — балоғат ёшига етганлар учун фарз. Илм олиш эса бешиқданоқ фарз қилинган. “Қутадғу билиг”да шундай байтлар бор:

*Билиг ўгран ашну топугқа ўкуш,
Билигсиз топуг осғи булмоз улуш.*

(Ибодатдан бурун илм ўрган. Билмасдан ибодат қилган билан савоб тегмас.)

*Билигсиз топуг қилмишиндан кўрў,
Билиглиг уюмиш муёни ўрў.*

(Илмсизлик билан ибодат қилгандан кўра, илм билан ухлаганнинг савоби кўпроқ.)

Бу мисолларни келтиришдан муддао шуки, дин мавҳум нарса эмас. У аниқ мақсадлар билан юзага келтирилган. Қуръони каримни биз жанозаларда ўқиладиган калом деб одатланиб қолганмиз. Ҳолбуки, Оллоҳнинг каломи тириклар учун. Аниқроқ айтсак, тирикларни тўғри тарбиялаш йўлларини ўргатувчи восита. Ҳеч қайси динда, Яратган нозил этган ҳеч қайси китобда инсон зулмга даъват қилинмайди. Аксинча, зулмдан қайтарилади. Дин инсонларнинг барчаси бир ота, бир онадан тарқалганини уқтиради, аҳиллик, иттифоқликка ундайди. Одамлар динни дуруст англамаганлари учун бир-бирлари билан ёвлашадилар. Ислום, насаро, яҳудо, будда каби динларга бўлиниб олганлари ҳам майли-я, яна ўз динларида ўнлаб оқимларга, гуруҳларга, фирқаларга ажралиб кетганлари-чи! Динни яхши тушунган одам низоли йўлни танламаслиги аниқ-ку!

Қадим-қадимдан айрим одамлар диндан ўз манфаати учун фойдаланган, ҳозир ҳам бу ёмон анъана давом этиб келяпти. Диндан манфаатдорлик энг кичик кўринишдан йирик сиёсий мақсадларга қадар учрайди. Кичик кўринишларига ҳаётимизда деярли ҳар куни дуч келамиз. Одамларга динни тўғри ўргатиб, тўғри йўлга бошлаши шарт бўлган масжид имомлари орасида худойидаги тугундан, тугун учига тугилган пулдан бошқасини ўйламайдиганлари ҳам йўқ эмас, бор. Бундайлар учун бидъат ва хурофотнинг динга зарари ҳақида сўз очиш бефойда. Агар хурофот йўлидаги бирон имомни танқид қилсангиз, “бу динга тош отяпти!” деб айюҳаннос солади. АҚШнинг Ироқда икки мазҳаб ихтилофидан сиёсий мақсадларда фойдаланишига қарши биз бирон чора кўролмаймиз. Аммо динни тўғри англашга, бандаларнинг аҳилноқ яшашларига ўз ҳиссамизни қўшишимиз мумкинми? Ҳозир юртимизда бир неча диний оқимлар мавжуд. Булар орасида ўзига яраша зиддият бор. Бу ихтилофлар алҳол зарарсиз кўрингани билан ташқи нопок кучлар аралашувида жиддий тўқнашувларга айланиб кетиши мумкин эмасми? Диндан ўз манфаати учун фойдаланиш ҳақида гап кетганда шундай оқибатларни ҳам назарда тутиш ва бунга йўл қўймаслик чораларини излаш керак.

— *Жинойтчилар дунёси, уларнинг тубан қилмишлари ҳақида бадиий асар ёзиш осонми? Сиз бу борада сезиларли ютуқларга эриша олдингиз. Айтинг-чи, бундай асарларга материал йиғиш жараёни қандай кечади? Наҳотки, жиноятчилар руҳиятини, қилмишларини ишонарли тасвирлаш учун улар билан ёнма-ён юришга тўғри келса?*

— Китобхонлар орасида шунга ўхшаш тахминлар ҳам бор. Айримларини эшитиб тураман. “Ёзувчи жиноят олами билан яқин экан”, деган мишмишлар ҳам учрайди. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”ни ёзаётганида Қўқон хони билан ёнма-ён юрмаган-ку, тўғрими? Ёки Ойбек домла Хусайн Бойқаро билан гурунг қилибдиларми? Тўғри, мен камоқхоналарда уюштириладиган адабий учрашувларда бўлганман. Камоқхонадаги аҳволни умумий тарзда биламан. Яқинроқ танишиш истагим борлигини билдирганимда Ички ишлар вазирлигидаги масъул раҳбарлар маъқуллаган-у, аммо йўл бермаган эди. Шунинг учун бирон ерда қамалиб чиққан одамлар билан учрашиб қолсам, уларнинг ҳикояларини эринмасдан тинглайман. Бу олам ҳақидаги китобларни кўп ўқиб, мантиқий хулосалар чиқаришга уринаман. Баъзи давраларда “Шунча нарсани қаердан биласиз?” деб сўрашса, “Мен гап ўғриси-ман”, деб ҳазиллашаман.

— *Эртанги куни ёруғ бўлишини истаган одам, истиқболи нурли бўлишини орзулаган миллат фарзанд тарбиясини бир лаҳза бўлсин унутмайди. Бугунги глобаллашув замонида бу масала, айниқса, долзарб аҳамият касб этаётир. Бинобарин, ёт таъсирлар оқибатида ёшларнинг азалий қадриятларимиздан йироқлашуви, миллий ахлоқ ўрнини Фарб ахлоқи эгаллаши, аждодларимизга мутлақо бегона бўлган наркомания, ичкиликбозлик, фаҳш каби иллатларнинг ҳаётимизга кириб келиши ҳоллари ҳам буни тасдиқлайди. Сиз куюнчак бир адиб сифатида бу каби масалаларга жиддий эътибор беряпсиз...*

— Бу масалаларга фақат қалам аҳли эмас, жамиятнинг ҳар бир аъзоси жиддий эътибор бериши керак. Энг ибратли оила ҳам “Менинг боламнинг хулқи яхши” деб ўзини ўзи хотиржам қилмаслиги керак. Чунки ёмон хулқ юқумли касалликка ўхшайди. Африкада тарқалган касаллик бир ҳафтада, балки ундан ҳам тезроқ дунёнинг исталган нуқтасида пайдо бўлиши аниқ. Лондонда ёки Мадридда пайдо бўлган ёмон хулқ ҳам ана шундай тезликда бизгача етиб келиши мумкин. Вабонинг олдини олиш имкониятлари мавжуд. Касал тарқалиши билан Соғлиқни сақлаш вазирлиги зарур чораларни кўра бошлайди. Аммо ёмон хулқларнинг олдини олиш мушкул. Буни ҳукумат идораларининг қарорлари билангина тўхтатиш қийин. Бу соҳада барча бир ёқадан бош чиқариши керак. Афсуски, ҳозир шундай бўлмапти. Аввалги йили ёшлар ҳаётидан янги қисса ёзиш мақсадида дискотекаларни кузатдим. Агар четдан томоша қилинса, ғалати манзарага гувоҳ бўлинади. Бу ерга йиғилган ёшлар худди телбага ўхшайди, назаримда. Дискотекага гиёҳвандлар ёки бошибузуклар тўпланишини ҳамма билади, аммо ҳеч ким чора кўрмайди. Айрим дискотекалар туни билан ишлайди. Ҳолбуки, биздаги қонунларга кўра бу мумкин эмас. Қо-

нун ижросини назорат қилувчи идоралар эса бунга бефарқ. Нима учун бефарқлигини тахмин қилсак бўлади. Бир кун шаҳар халқ таълими бошқармаси мудирдан “Дискотекалардаги ёшларнинг кўпи мактаб ўқувчилари эканини биласизми? Уларни қайтариш чораси кўрилади-ми?” деб сўрадим. У жано “Яхши айтдингиз, эртага шу масалани кун тартибига қўямиз”, деди. Масаланинг мажлисга

қўйилгани яхши. Аммо натижа-чи? Бизда мажлис кўп, натижа эса йўқ даражада. Бир саволни кун тартибига қўяйлик: нима учун ўсмирлар ва ёшларнинг яхшилик кўчаси томон эмас, ёмонлик томонга оғиши осон бўляпти? (Бу билан барча ёшлар ёмон бўлиб кетяпти, демоқчи эмасмиз. Яхшилар бисёр. Бироқ орада битта ёмоннинг бўлиши ҳам бизни сергаклантириши керак.) Ёшларни яхшиликка даъват этувчи идоралар кўп. Ёмонликка чорловчи биронта муассаса бўлмагани ҳолда уларнинг негадир шунга мойиллиги кишини ажаблантиради. Кейинги йилларда бутун жаҳон бўйлаб ёмон хулқ турлари кўпайди. Жиноятлар ғоят ёвузлашиб боряпти. Биз шуларни ҳисобга олмаяпмиз. Тарбия усуллари янгилашни ўйламаяпмиз. Бирон маҳалла ёки мактабда учрашув ўтказамиз. Юқори идорага ҳисобот жўнатамиз, шу билан ишни қойиллатиб қўйгандек керилиб юраверамиз.

— Мумтоз адабиётимизга меҳрингиз баланд экани, мутафаккир боболаримиз асарларини мунтазам мутолаа қилишингиз асарларингиз моҳиятидан сезилиб туради. “Одамийлик мулки”да “Лисон ут-тайр”даги шайх Санъон ҳикоятини ўзингизга хос талқин этгансиз. Бундай талқиннинг дунёга келиши қайси омиллар билан боғлиқ?

— Мумтоз адабиётимизга меҳрим борлиги тўғри. Аммо армоним ҳам бор: бу адабиётни вақтида мукамал ўргана олмаганман. Мен кечки журналистика факультетида ўқиган эдим. Мумтоз адабиётни ўрганишга жуда оз вақт ажратиларди. Камина ҳам ёшлик қилиб, шу етарли бўлса керак, деб юрибман. Орадан йиллар ўтиб маълум бўлдики, университетда бу соҳада ҳеч нима ўрганмаган эканман. Қаранг, “Хамса” икки йил мобайнида ёзилган. Лекин уни атрофлича ўрганиш, тушуниб етиш учун одамнинг умри камлик қилади. Университетда эса бу мавзунини уч-тўрт соатда ўтиб бўлишади. Эллик икки минг мисранинг ҳар бирини англаш учун шу соатлар етарлимикан? Бу армонни айтишдан мақсад, ҳозир ҳам аҳвол шунга яқин. Филология факультетларида ҳали ҳам мумтоз адабиёт дарси юзаки ўтилади. Нофилологик факультетларда эса умуман ўтил-

майди. Бир неча йил муқаддам Андижондаги Педагогика институтида учрашув бўлди. Шунда камина “Институтларингиз Мирзо Бобурнинг муборак номлари билан аталади. Қани, бирортангиз туриб шоирнинг газалидан ўқиб беринг-чи”, дедим. Бир неча юз талабадан садо чиқмади. “Навоий бобом!” ёки “Бобур бобом!” деб лоф урганимиз билан уларнинг ижодидан бебаҳра бўлсак уят эмасми? Фахрланиш қуруқ гап билан бўлмайди. Бу борада ҳам амал керак.

Энди шайх Санъон ҳикоятига келсак, ривоятми, ҳикоятми ё афсонами, ҳар замонда турлича талқин қилиниши мумкин. Мен нафс нуқтаи назаридан таҳлил қилишга уриндим. Чунки, назаримда, биз яшаётган замон — нафс замони. (Бутун дунёда аҳвол шу.) Одамлар ҳар бир нарсага нафс кўзи билан қарайдиган бўлиб қоляпти. Шайх Санъон фожиасида ҳам нафс бор. Айрим биродарларимиз масжидга чиқиб беш вақт намоз ўқийдилар-да, “бўлди, камолга етдим” деган хулосага келиб, ўзлари учун жаннатдан жой ҳозирлаб қўйгандай, бошқаларга сўз бермай керилиб юраверадилар. Нафс тақво эгаларининг ҳам бошини эгиб қўйишга қодир экан, нимамизга кериламиз? Аҳмад Яссавий ҳазратлари “Шайтон голиб, жон чиқарда шошдим mano”, деб бекорга нола чекмагандирлар. Ҳар бир инсон то жони чиққунига қадар шайтонга қарши, унинг асосий қуроллари билан бири — нафсга қарши курашиши керак. Шундагина Оллоҳнинг ризолигига етиша олиши мумкин. Оллоҳ ризолигига етишиш учун бу дунёда яхшилик қилиб, аввал одамлар розилигини олиш керак. Нафсини енга олмаган одам бошқаларга яхшилик соғина олмайди.

— *Адибнинг жамиятда тутган ўрни қандай бўлиши керак? Ёзувчи ёки шоир шахс сифатида асарларида васф этилган фазилятлардан тамомила йироқ бўлиши мумкинми? Сўзи ва амали бир-бирига зид бундай қаламкаш хурматга лойиқми?*

— Сўзи ва амали бир-бирига зид одамни “мунофиқ” деймиз ва бундай одам ҳеч қачон хурматга лойиқ бўлган эмас. Ёзувчининг жамиятда тутган ўрни эл қатори бўлиши керак. Агар баландроқ ўринни даъво қила бошласа, кулгига қолади. Масъулият жиҳатдан қарасак, бошқаларга нисбатан унинг зиммасидаги вазифалар кўпроқ бўлади. Чунки (кўполроқ айтсак) ёзувчи бошқаларга ақл ўргатиши керак. Ақл ўргатиш учун эса ўзида ақл бўлиши, ҳаракатлари ҳам шу ақлга муносиб бўлиши шарт. Баъзи одамларга ёзувчи халқи фариштадай кўринади. Уларга интилиб яшайдиган, юзма-юз туриб суҳбатидан баҳраманд бўлишни Худодан сўрайдиганлар ҳам бор. Тасаввур қилинг, шундай даврага ёзувчи келди. Зиёфатда ичиб, маст бўлиб олиб, оёғини дастурхонга узатганича оғзига келган гапларни вайсай бошлади. Оллоҳ сақласин! “Домланинг айтганини қил, қилганини қилма”, деган мақол ёзувчи халқига муносиб эмас. Оллоҳ ёзувчига бошқаларга нисбатан кўпроқ неъмат берган, бу неъматларни исроф этмай, халққа хизмат қилиш шарт. Бозордан бирон нима олсангиз, ҳақини тўлайсиз. Оллоҳ берган неъматларнинг ҳақи халққа хизмат қилиш билан адо этилади.

— Тоҳир ака, машҳур ёзувчисиз, мухлисларингиз кўп. Улар назари билан қараганда, дунёдаги энг бахтли одамсиз. Сизни қийнаши мумкин бўлган биронта муаммо йўқдай туюлади. Аслида-чи? Аслида ҳам шундайми?

— Мен муаммоси йўқ одамни тасаввур қила олмайман. Ҳар бир кишининг муаммоси ўзига хос бўлади. Мени қийнаётган муаммо сизга бачкана ёки кулгили туюлиши мумкин. Аксинча, мен эътибор бермаётган нарса сизни ҳайратлантириши эҳтимоли бор. Камина Яратганинг барча неъматлари учун шукр қиламан. Бирон масалада камчилик учраса, қаноат қилишга уринаман. Сабр-қаноатни одам учун энг олий либослардан деб биламан. Ожиз бандамиз, баъзан бу либосларни ечиб қўйишга тўғри келса, аввало, одамлардан уяламан, сўнг тавба қила бошлайман. Шахсий муаммоларим кунда, ҳафтада, ойда ёки йилда ўзгариб туриши мумкин, уларни ўзимча ҳал қилишга тиришаман. Ҳал бўлмай қоладиган муаммолар ҳам учрайди, на илож! Мени жамиятдаги ечилмай қолаётган муаммолар кўпроқ ташвишга солади. Камина ижтимоий-сиёсий жараёнларга фаол аралашувчилардан эмасман. Сиёсат бобида уқувсизман. Табиатимда курашчанлик ҳам йўқ. Муаммоларни ақлим етган даражада ёзган асарларим орқали ҳал этишга ҳаракат қиламан. Масалан, кўп гапирадиганимиз китобхонлик муаммоси. Кўпчилик гапни айлантриб келиб китобнинг нархи қиммат, деган хулосага боғлайди. Битта хонадонга йилда ўнта янги китоб кирса, тахминан йигирма-ўттиз минг сўм сарфланади. Энди айтинг: шу хонадонга ойида неча минг сўмлик арақ киради, сигарет киради, боринги, курт-писта, сақич... киради? Неча ўн, ҳатто юз минг сўмлаб пулларни кераксиз зиёфатларга сарфлаймиз. Тўйлардаги раққосаларга қистириладиган пуллар-чи! Хўп, китоб қиммат, деган фикрга қўшилдик, дейлик. Аммо кутубхоналардаги текин китоблар ҳам ўқилмайди-ку? Талабалар энг фаол китобхон бўлишлари керак, бироқ улар ҳам китоб сотиб олмайдилар-ку? Ҳолбуки, мутлақо зарурати бўлмаган ён телефонларига қирқ-эллик минг сўмдан тўлашга пул топишади-ку!

Китобхонлик масаласи фақат ёзувчиларнинг ташвиши эмас, жамият ташвиши бўлиши керак. Чунки маънавий олам фақат ва фақат китоб билан бойийди. Маънавий қашшоқ жамият олам аро юксала олмайди.

Саволингизда “бахт” ҳам тилга олинди. Чиндан ҳам бахтлиман. Оллоҳ менга, аввал айтганимдай, улуғ неъматлар берди. Суҳбатимиз сўнгида журнал ўқувчиларига, уларнинг оила аъзоларига Оллоҳдан икки дунё саодатини тилайман.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ суҳбатлашди.

Ғахриддин МУСАЕВ

SHARQONA DEMOKRATIYA — TAJRIBA VA AN'ANALAR TAJASSUMI

Одатда демократия ҳақида гап кетса, уни халқ ҳокимияти, давлат шакли, фуқароларга ва уларнинг ихтиёрий бирлашмаларига, бошқаришга оид қонун ҳамда қарорларнинг маъно-мазмуни, ижтимоий манфаатларни рўёбга чиқаришга таъсири билан боғлиқ ҳолда таърифлайдилар. Демократиянинг асосий қоидалари эса халқ ҳокимиятчилиги, парламентаризм, ҳокимиятларнинг бўлиниши, сиёсий, ғоявий плюрализм, ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат институтлари, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқлари каби тушунчалар асосида шарҳланади. Шунингдек, демократия марказий ва маҳаллий вакиллик муассасалари, сайлаш ва сайланиш, қонунийлик тамойилларини, турли партиялар, жамоат ташкилотларининг амал қилишини тақозо этиши таъкидланади. Лекин Ғарб қадриятларидан келиб чиқадиган ушбу таърифларда асосий эътибор объектга, яъни ижтимоий-сиёсий институтларга қаратилади. Айни пайтда демократияни ҳаракатга келтирадиган куч, пировард мақсад бўлган инсон ва унинг манфаатлари, ички маънавий олами эътибордан соқит қилинади. Натижада Ғарб демократияси ташқи оламни, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, институтларни такомиллаштиришга аҳамият беради-ю, лекин асосий масала — инсон-

ни эсдан чиқаради. Шарқона демократия эса, Фарб демократиясидан фарқли ўлароқ, дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни инсондан, унинг ички, маънавий ҳаётидан бошлайди. Инсонни, унинг маънавиятини юксалтириш орқали адолатли жамият барпо этиш — Шарқ демократиясининг бош мақсади. Албатта, биз бу ўринда Шарқ демократиясини Фарб демократиясига қарши қўймоқчи эмасмиз. Дунё цивилизациясининг улкан ютуғи бўлган Фарб демократиясида ўрганишга муносиб тажрибалар кўп. Шу билан бирга, давлатчилик борасида қадимий анъана ва қадриятларга эга бўлган Шарқ дунёсининг демократия масаласида ўзига хос қараш ва тажрибалари, тараққиёт модели борлигини инкор қилиб бўлмайди.

Шарқона демократия, аввало, қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради: тегишли субординацияни сақлаш ва иерархик муносабатларда кам тажрибали, кам билимли киши кўп тажрибали, кенг билимли кишига итоат этади; давлат ва жамиятни бошқаришда аввало ахлоқий, маънавий меъёрларга риоя қилинади; ажодлар тажрибасига асосланган анъанавий ҳуқуқий муносабатлар сақланиб қолади; фикрда тарихий анъаналарга (Қуръони карим ва ҳадисга) таянган ҳолда, ҳуқуқий муаммолар эркин ҳал этиб келинган; ҳукмдор саройида давлат ва жамият ишларини бошқаришга оид муаммолар ечимида иштирок этадиган кенгашлар (аъёнлар кенгаши, вазир кенгаши, олим фузалолар кенгаши сингари) бўлган; ҳукмдор нафақат ўз ҳаёти, балки фуқароларнинг турмуши, маънавияти, ишончу эътиқоди учун ҳам жавоб берган; ижтимоий-сиёсий ҳаётни тадрижий ривожлантиришга мойиллик сезилади; инсон ва жамият ҳаёти сиёсий мафкуралар тазйиқидан холи бўлган; инсоннинг маънавий ҳаётини бойитиш, юксалтириш, бошқариш асосий вазифа ҳисобланган; инсон, давлат ва жамият манфаатлари ўзаро уйғунликда қаралган; жамоа ҳаёти ва унинг манфаатлари устун қўйилган.

Маълумки, давлат ва жамият ўзаро диалектик боғлиқ, бир-бирини тақозо этадиган, аммо турли функционал хусусиятлар-

га эга бўлган субординация ва иерархия бўғини орқали бошқарилади. Субординация ва иерархия динамик системаларга хос бўлган беқарорлик ва нотекистикликни, синергетик ҳодисаларни тараққиёт манфаатларига мувофиқ

ташқил этишга қаратилган фаолият турларидир. Жамият каби динамик системалар мавжуд экан, субординация ва иерархия муносабатлари ҳам сақланиб қолаверади. Бу нафақат бугунги, балки ўтмишдаги жамиятларга ҳам хосдир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида давлат ва жамиятни бошқаришда субординация ва иерархия муносабатлари Ақл (Ўгдулмиш) тимсолида намоён бўлади. Муаллиф Ақлни (Ўгдулмишни) асари марказига қўяр экан, айнан у орқали ўзига хос, айтиш мумкинки, шарқона давлатчилик концепциясини баён қилади. Буни А.Ёқубов “ахиёна давлат ва жамият концепцияси” деб атади (А.Ёқубов “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. — Т., А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997, 32-бет). Бу концепцияга мувофиқ, Ақл шохни амалдорлар, маслаҳатчилар, элчилар, котиблар, хизматкор ва фуқаролардан фарқ қиладиган сифатларга эга бўлган шахс сифатида тасвирлайди. У кучли ақл соҳиби, юксак фаросат эгаси, кўнгли эзгуликка тўла мохир ишбилармондир. Бундан ташқари, у тажриба, маърифатпарварлик, адолатпарварлик ва садоқат бобида 12 фазилатни ўзида мужассам этади. Шох бундай фазилатлари билан хизматкор ва фуқароларидан юқори туради. Айнан шу фазилатлари вазирлар, лашкарбошилар, котиблар, хизматкор ҳамда фуқароларни унга ҳурмат-иззат, садоқат кўрсатишга, субординация ва иерархия муносабатларига мувофиқ бўйсунтиришга ундайди. Шохни ўзи қатори ёки ўзига тенг билган аъёнлар, хизмат-

корлар аксарият ҳолларда унга чин дилдан иззат кўрсатмаган, ўзидан паст кўрганлари эса уни тахтдан маҳрум қилган, ҳатто ўлдирган.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ҳукмдорларни комил инсон сифатида тасвирлаганида, биринчидан, уларнинг фазилатлари барча амалдор ва фуқароларникидан юқори бўлиши, эзгу ва олижаноб мақсадларни амалга оширишда мураббийлик, оталик қила олиши лозимлигини таъкидлаганлар. Иккинчидан, подшоҳ давлат ва жамият ишларини яхши билгани, фуқароларнинг орзу-интилишларидан тўлиқ хабардор бўлгани учун бошқаришни субординация ва иерархия талабларига мувофиқ ташкил қила олиши зарурлиги назарда тутилган. Учунчидан, амалдорларни иқтидори ва қобилиятига қараб лавозимга тайинлаш подшоҳнинг вазифаси эканига эътибор берилган. Бинобарин, паст иқтидорли одамлар юқори иқтидор эгаларига, билимли ва тажрибаси кам кишилар эса тажрибаси кўп кишиларга бўйсунishi табиий, акс ҳолда, давлат ва жамият ишларини оқилона ташкил этиш, олиб бориш мумкин эмас, деб ҳисобланган.

Умуман, шарқона демократик қарашларда давлат ва жамият ишларини юритишда адолат, ахлоқий-маънавий мезонларга алоҳида эътибор қилинган. Айниқса, иймон-этиқод, эзгу амал, хушмуомалалик, бировнинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, муроасаи мадора, жамоа бўлиб яшаш, ўзаро ҳурмат, амалдорлар фаолиятини қадрлаш, қонунларга бўйсунish, халқнинг арз-додини эшитиш, ноҳақлик рўй бергудек бўлса, заиф, ёрдамга муҳтож кишиларни ёқлаш, поклик, меҳр-мурувват ва беғаразликни улуғлаш каби фазилатлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Шарқ ва Ғарб сиёсий қарашларини таққослар экан, рус олими А.Панарин “Ғарб тафаккури одамнинг олам устидан устунлигини таъминлаш ва тасдиқлашга қаратилган социоантропоцентризмга мойил, у дунёни менсимайди. Шарқ донишмандлиги эса космоцентрик, унда кишининг барча ўй ва хатти-ҳаракатлари космос қонуниятларига мувофиқ бўлиши зарур” деган хулосага келади (Панарин А.С.

Политология. О мире политики на Востоке и на Западе. — М., Книжный дом “Университет”, 1999, с. 198). А.Панариннинг бу қиёсида жон бор. Чунки дунёдаги ҳеч қайси дин ёки мафкура — на конфуцийлик ёки даоизм, на буддавийлик, христианлик ёки ислом дунёни зўрлик билан ўзгартириш тарафдори. Аксинча, уларнинг барчасида инсоннинг маънавий-ахлоқий фазилатларини мукаммаллаштириш орқали озод ва эркин ҳаёт қуриш гоёси илгари сурилади. Аслида, адолат одамларнинг космос қонуниятларига мувофиқ яшаши, ноқиснинг комилдан ибрат олиши, унга ихлос қўйиб, эътиқод билан умр кечиришида яққол намоён бўлади.

Маълумки, Шарқдаги барча сиёсий, фалсафий-ҳуқуқий қарашларда, маънавий-ахлоқий етук инсон — подшоҳ марказий ўринда туради. Ҳатто Қуръонда ҳам Искандар Зулқарнайн Худо берган салоҳиятга, маънавий сифатларга эга ҳукмдор сифатида тилга олинади. Бундай ёндашувни буюк Шарқ мутафаккирлари Ганжавий, Жомий, Навоий асарларида ҳам кузатамиз. Улуғ донишманд Низомулмулк эса подшоҳларни адолатли ва адолатсиз ҳукмдорларга ажратади. Адолат подшоҳга Худо томонидан берилган неъмат. Унинг маънавий-ахлоқий хусусиятлари ана шу фазилатни асрашда кўринади. Бу борада муаллиф Фаридун, Искандар, Ардашер, Нўширавон, амир Умар бин Абдулазиз, Хорун ар-Рашид, Муътасим, Исмоил бин Аҳмад Сомоний, Султон Маҳмуд Ғазнавий сингари ҳукмдорларни ибрат қилиб келтиради. “Агар подшоҳ барчадан устун бўлишни хоҳласа, — деб ёзади Низомулмулк, — ўз ахлоқини яхши фазилат ва хислатлар билан безаши ва ёмон хислатлардан узокда бўлиши зарур. Ёмон хислатлар — ҳукд (нафрат), ҳасад, ғазаб, шаҳват, ҳирс, амл (ёмон иш), лажжожлик (эзмалик), ёлғон, бухл, бадфеъллик, зулм, ўзибўлармонлик, шошилик, носиполик кабилардир. Яхши фазилатлар эса ҳаё, ҳалимлик, кечиримлилик, тавозе, саховат, сабр, сидқ, шукр, раҳмат, илм, ақл, адлдир”. Лекин Низомулмулкнинг қарашларидан яхши фазилатлар фақат подшоҳ ва унинг амалдорларига хос бўлиши зарур

экан, деган хулоса чиқмайди. Чунки барча Шарқ мутафаккирлари каби Низомулмулк ҳам подшоҳдаги эзгу хислатлар унинг фуқароларида ҳам намоён бўлиши зарур, деб ҳисоблаган. Шарқ мутафаккирлари ҳукмдорга, унинг маънавий-ахлоқий даражасига юксак талаб қўяр экан, подшоҳ орқали жамиятда эзгуликни, маънавий баркамолликни кенг ёйишни кўзлаган. Шунинг учун улар адолат, эзгу амаллар ва маънавий-ахлоқий фазилатларни барча — подшоҳ ҳам, фуқаролар ҳам ўзида шакллантириши, уларга интилиб ва амал қилиб яшаши даркор, деган фикрни ижтимоий-ахлоқий мезон даражасига кўтарган. Бу мезон Шарқ халқларининг тарихий-маданий парадигмаси, менталитети, турмуш тарзи ва эътиқодига айланиб кетганки, уларсиз бугунги демократик тараққиётни тасаввур қилиш қийин.

Шарқ халқларидаги ўзига хослик ажодлар тажрибасига, тарихий-маданий, ҳуқуқий анъаналарга содиқликда кўзга ташланади. Агар Фарбда қадриятларга “сотқинлик” (уни А.Панарин “Фарб цивилизациясига хос маданий хоинлик” деб атайдди) оддий ҳол бўлса, Шарқда “даодан даога қайтиш”, яъни Осмон билан Ер, подшоҳ билан фуқаро, рух билан вужуд ўртасидаги уйғунликни таъминлаш барча изланишларнинг моҳияти бўлиб қолаверади.

Маълумки, илк тараққиёт босқичида барча халқлар учун одат ва анъана ҳуқуқ манбаи бўлган. Ҳатто кейинги, масалан, кулдорлик ва феодал муносабатлар ҳукмрон бўлган даврларда ҳам одатлар ёзилган (расмий) ҳуқуқ шаклида мавжуд бўлган. Фақат одатий ҳуқуққа амал қилиб яшаш анъанаси ўлкамиз халқлари ижтимоий ҳаётида XX аср бошларигача ҳукм сурган. Маълумки, ибтидоий даврларда юзага келган одатлар кейинчалик анъаналар даражасига кўтарилиб, жамиятдаги синфий муносабатлар таъсирида одатий ҳуқуқнинг юридик меъёрларига айланган. Сўнгра уларга шариат, Чингизхоннинг ясоқ усули, чор ҳукуматининг қонунчилик тизими таъсир этган; ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар одатий ҳуқуқни ўзгартирган. Ҳозирги вақтда одатий ҳуқуқ ахлоқий-тарбиявий қарашлар сифатидагина

учрайди, юридик муносабатларга таъсир ўтказмайди. Аммо одатий ҳуқуқ белгилари оилавий ёки шахсий муносабатларда яшаб келади. Масалан, келин ўғирлаш, келин учун қалин тўлаш, кўпхотинликка интилиш, эркакнинг қўйди-чиқди масаларида ташаббускор бўлиши, оила, уруғ шаъни, қадрини биргаллашиб ҳимоя қилиш, катталардан иборат ҳакамлар — оқсоқоллар судига мурожаат этиш каби урф-одатлар Ўрта Осиё халқларининг этномаданий ҳаётида ҳамон учраб туради. Ҳатто юртимиз дунёвий тараққиёт йўлига ўтган халқаро меъёрларга асосланган миллий ҳуқуқий тизимларни яратаётган бўлса-да, маданий-маиший ҳаётимизда одатий ҳуқуқнинг қолдиқлари батамом барҳам топган эмас. Аслида, бундай қолдиқларнинг демократияга ҳеч қандай алоқаси йўқ, аммо ушбу урф-одатларнинг кишилар тасаввури ва турмуш тарзида сақланиб келаётгани, бир томондан, этномаданий ўзига хосликни, маданий плюрализм ва ранг-барангликни асрайдиган омил ҳисобланса, иккинчи томондан, тарихий-маданий анъаналарни инкор этиб, мудом янги-янги меъёрлар сари интилиб яшашга ундайдиган Фарб демократиясининг тўғридан-тўғри кириб келиши ва кўр-кўрона жорий этилиши олдини олади. Бошқа халқлар ҳаётига мажбурий тарзда жорий этилган демократия эса, моҳият эътибори билан, барибир зўравонликдир. Зўравонлик табиий ва тадрижий тараққиётга зиддир. Чунки у мавжуд тартибларни куч билан ўзгартириш ва улардан тезда воз кечишга мажбур этади.

Шарқда давлат ва жамиятни бошқариш принциплари азалдан сакраллаштирилган (илоҳийлаштирилган). Бир қарашда, диний ҳаёт демократия принципларига зиддек кўринади. Аммо Худого эътиқод ҳеч қачон ижтимоий-сиёсий ва этномаданий ҳаётдаги ранг-барангликка зид бўлмаган. Масалан, ислом динида турли мазҳаб ва оқимларнинг мавжудлиги ундаги ўзига хос ҳурфикрлик ва демократия тасдиғидир. Ислом ҳуқуқшунослари муқаддас динимиз исломда мусовот (тенгҳуқуқлилиқ) назарияси, эркак ва аёлнинг тенгҳуқуқлилиги, хуррият, эътиқод ва сўз эркинлиги, шўро

(кенгаш) ва талоқ (ажралиш) каби қарашлар, ичкиликни тақиқлаш, муомала, тижоратга оид мезонлар, ёндашувлар қарор топганини таъкидлайди. Бундан ташқари, шариатнинг икки манбаи — Қуръон ва сунна илоҳий моҳиятга эга бўлса, ижмо ва қиёс рационал моҳиятга эга. “Шу сабабли ислом қонунчилигининг асосий усул ва қоидалари Оллоҳ томонидан юборилган бўлса ҳам, — деб ёзади А.Жузжоний, — унинг барча қирралари Яратувчи томонидан белгилаб берилган эмас” (А.Жузжоний. *Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. Т., Ислом университети, 2002, 21-22-бетлар*).

Тарихдан маълумки, Фарбдаги каби Шарқда ҳам монархия, автократия бўлган, айрим ҳукмдорлар тиранияга (масалан, милоддан аввалги III асрда Қадимги Хитой императори Ши Хуанди) мойиллик билдирган. Бироқ улар фарбликлар тасаввуридаги сингари мутлақ тирания эмас эди. Шарқ давлатчилиги тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу ерда ўзига хос демократик бошқарув усуллари, конфедератив уюшмалар бўлган. Масалан, таниқли академик Э.Ртвеладзенинг таъкидлашича, ўлкамиз ҳудудидаги бир пайтлар бештадан мустақил вилоятни ўз ичига олган Қанғи ва Юичжи ҳамда кўплаб майда мулклардан иборат Бақтрия конфедератив давлат бўлган. Мустақил майда мулк ва вилоятларнинг ҳар бирини давлат бошлиғи, ҳукмдори бошқарган. Юсуф Хос Ҳожибнинг бош қаҳрамони подшоҳ Кунтуғди бундай дейди: “Ёлғиз ўзим эл ишини қила олмайман. Менга ишнинг кўзини биладиган бир доно керак. Энди менга сара бир киши лозим. Заковатли, билимли кишилар боши бўлсин”. Бу эътирофни А.Ёқубов монархиядан чекиниш ва шарқона жамоатчиликка (ҳозирги истилоҳда демократияга) интилиш деб баҳолайди.

Шарқона тафаккурга хос бўлган заковат, билим ва кишиларга бош бўлиш каби уч категория “Қутадғу билиг”да бот-бот такрорланади. Бунинг сири шундаки, бошқарув илмида Шарқ кўпроқ интеллектуал кучга таянади. Шу сабабли Шарқ ижтимоий ҳаётида инқилобий сакрашлар куза-

тилмайди. Бунинг натижасида ҳаёт тадрижий ривожланиб, аънаналар сақланиб қолган. Аъёнлар, вазирлар, олиму фуқаролар билан маслаҳатлашиб, кенгашиб туриш Шарқ ҳукмдорларига ҳам хос фазилат эди. Бу кенгашларни ўзига хос демократик бошқарув усуллари дейиш мумкин.

Шарқ давлатчилигида подшоҳ ўз амалдорлари ва фуқароларининг ҳаёти, иймон-этиқоди ва амаллари учун Худо олдида жавобгардир. Фарбда ҳукмдор ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун ҳар қандай зўравонлик ва фитнани уюштириши мумкин. Масалан, Наполеонга уруш миллионлаб одамлар ҳаётига хавф солмоқда, деганларида у, ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, “мен миллионлар ҳаётига тупурдим”, деган экан.

Худодан кўрқиш ва унинг олдида ўзини масъул сезиш кишини ёмонлик, зўравонлик, нафс ва фаҳш каби иллатларга берилишдан сақлайди. “Оллоҳ таоло олдида, — деб ёзади Низомулмулк, — подшоҳларнинг гуноҳидан кўра каттароқ гуноҳ йўқ. Уларнинг ҳақ ишлари Оллоҳ таоло неъматларини қадрлаб, раиятни ҳимоя этиб, адолат билан ситам қилувчилар қўлини қисқартиришдан иборатдир”. Кимки Худодан кўрқмаса, давлатдан, подшоҳдан ҳам кўрқмайди, кимки Худодан кўрқса, шунга яраша тақдирланади, дейди Низомулмулк. Бу теократик ёндашув аслида борлиқдаги тартибларни, уйғунлик, боғлиқлик ва яхлитликни сақлашга қаратилган. Шарқона демократия ҳам бундай яхлитлик ва умумийликни рад этмайди, балки ранг-барангликнинг ушбу уйғунлик қонуниятларига мувофиқ кечишини қўллаб-қувватлайди. Фарбда демократия, айниқса либерал демократия индивид манфаатини умум манфаатига қарши қўяди, шахс эркини, кишилар ўртасида рақобат ва кимўзарликни улуглайди.

Ҳаётда бузғунчи кучларнинг авж олиб, мавжуд ахлоқий ва ҳуқуқий мезонларни барбод қилмаслиги учун шахс Худодан, давлат ва қонунлардан кўрқиши лозим. Мутлақ эрк ва озодлик ҳеч қачон кишининг жамият билан муросада яшашига асос бўлмаган, аксинча, зиддиятларни авж олдирган. Шунинг учун шахс жамият, давлат ва қонунлар билан муносабатга ки-

ришганида нафақат ўз ҳуқуқларини, балки имкониятларини, нимага қодиру нималарга ақли ва кучи, иродаси етмаслигини ҳам билиши даркор.

Шарқона демократиянинг энг муҳим белгиси жамиятнинг тадрижий ривожланишини қўллаб-қувватлашида намоён бўлади. Тўғри, Шарқда ҳам урушлар, кўзғолонлар ва давлат тўнтаришлари бўлган, тахт, ҳокимият учун кураш тўхтамаган, лекин унда бутун ижтимоий-сиёсий тузумни инқилобий ўзгартиришга интилиш кузатилмайди. Шунинг учун ҳам Шарқ тарихида ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ўзгартиришга, ҳокимиятни куч билан босиб олишга кенг оммани даъват этадиган сиёсий-мафқуравий оқим ва таълимотлар, партиялар кўп учрамайди. Шарқ ҳаёти бундай назариялардан холи. Фақат XX асрдагина шундай ижтимоий-сиёсий кучлар Шарқда (масалан, Туркияда) ҳам пайдо бўлди. Лекин Туркиядаги Камол Отатурк партияси ҳам инқилобий ўзгаришларга эмас, балки жамиятни, мавжуд тарихий-маданий тажрибаларга таянган ҳолда модернизациялаштириш, аниқроқ айтганда, овруполаштиришга интилди.

Шарқона бошқарув идора ва институтлар фаолиятини эмас, балки инсоннинг маънавий дунёсини бойитишни назарда тутди. Фарбда бошқарув турли ижтимоий институтлар тизимларини, субординация ва иерархия алоқаларини, иш юритиш технологиясини муттасил ўзгартириб боришга, такомиллаштиришга йўналтирилган. Дейл Карнеги бундай институционал ёндашувни инсон омили билан алмаштиришга интилгани учун ҳам Фарбда шухрат топди. Дейл Карнеги методига қизиқиш ҳамон сўнмаган бўлса-да, у Фарб менталитетига айланмади, чунки унда ҳам инсоннинг маънавий оламини бойитиш эмас, балки Оврупога хос парагматизмни тарғиб қилиш мақсади устувор. Ҳатто Б.Рассел ҳам Шарқни шу нуқтаи назардан танқид қилди. "Шарқда янги кашфиётлар учун зарур ақлий энергия йўқ — дейди у. — Назарий масалаларни ҳал этишда у мустақил мушоҳада қилишга мойил эмас". Бу файласуф Шарқ тафаккури дунёни ўзгартиришга эмас, балки инсоннинг маънавий дунё-

сини тадқиқ этиш орқали унда ташқи олам билан уйғунликда яшаш фазилатларини шакллантиришга қаратилганини пайқамайди. Айнан шу концепция инсон манфаатларини давлат ва жамият манфаатлари билан уйғунликда олиб қарашни тақозо этади.

Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий меросида давлат ва жамият, шахс ва жамият ёки фуқаро билан подшоҳ ўзаро қарама-қарши кучлар сифатида қаралмаган. Ушбу тизимда уйғунликнинг бош субъекти подшоҳ (давлат) ҳисобланса-да, у функционал хусусиятларига кўра, иерархия муносабатларида адолат принципини қарор топтириши шарт эмас. Адолатнинг бузилиши бошқариш ишларини барбод этади, фуқароларда норозилик уйғотади. Шунинг учун ҳам Конфуций бундай дейди: "Адолатпеша одамлар лавозимларга қўйилса, халқ ҳам подшоҳга итоат этади. Мабодо бадният кишилар лавозимларга қўйилиб, адолатпарвар кишилар четга сиқиб чиқарилса, халқ ҳам итоат этмайди".

Адолатни қарор топтириш шарқона демократияга хос жамоа фикри ва манфаатлари устунлигини таъминлайди. Чунки Шарқ тафаккури ва ҳаёт тарзида коммуитар (жамоавий) ғоя ва тасаввурлар устун туради, шахснинг ўзини намоён этиши, ҳаётий мақсадларга етишмоғи, давлат институтлари билан алоқалари унинг жамиятдаги ўрни билан белгиланади. Фарбда индивид жамоага, давлат ва жамиятга қарши чиқиши, уларни рад этадиган ғояларни илгари суриши мумкин. Лекин Шарқда бундай ҳаракатлар такабурлик, коммуитар анъана ва манфаатларни менисимаслик сифатида қабул қилинади. Шарқда "Ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун" тамойили амал қилади.

Бир сўз билан айтганда, шарқона демократияда инсонийлик, меҳр-оқибат, фақат ўзи учун эмас, бошқалар учун ҳам яшаш хусусиятлари устунлик қилади. Шарқ демократияси — анъана ва қадриятлар эркинлигидир. Бу анъана ва қадриятлар абадий бўлгани каби, Шарқ демократияси ҳам абадийдир.

ADABIYOTDA GLOBALLASHUV JARAYONI

Машхур шоирлардан бири инсоният тарихида чуқур из қолдирган XX аср ҳақида сўз юритар экан, “Вақтни биз танламаймиз, балки унда яшаймиз ва ўламиз”, деган эди. Дарҳақиқат, ўтган юзйиллик одамзод бошига кўп ташвиш, азобуқубат ва ғам-андуҳ келтирган аср бўлди. Эслайлик, аср бошидаги жаҳон уруши, большевиклар инқилоби ва фуқаролар жанги, ўттизинчи йиллардаги очарчилик, қулоқ қилиш ва қатағонлар, Иккинчи жаҳон уруши, Освенцим ва ГУЛАГ лагерларидаги инсониятга қарши даҳшатли жиноятлар, Хиросима ва Чернобыль фожиалари каби офатлардан миллион-миллион бегуноҳ одамлар қурбон бўлди, бир умрга майиб-мажруҳга айланди. Аввалги асрларда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган большевизм, фашизм, терроризм, гиёҳвандлик, СПИД сингари ажал балолари айнан шу юзйилликда пайдо бўлиб, инсоният ҳамда у яратган цивилизациянинг кушандасига айланди. Ана шундай хавф-хатарлар сабабли бугунги кунда ҳатто дунёнинг энг бадавлат мамлакатларида бекаму кўст яшаётган одамларнинг ҳам тинчлиги бузиляпти. Ер юзидаги катта-кичик мамлакатлар ва халқларнинг барчаси энди, истаса-истамаса, сиёсий, иқтисодий ва маданий жабҳаларда ўзаро келишиб, тинч-тотув яшашга, бундай офатларга қарши ҳамжихатликда ку-

рашишга мажбур бўлмоқда. Бир сўз билан айтганда, бугунги кунда ҳаётнинг барча жабҳаларида глобаллашув жараёни юз беряпти. Бу жараён XXI аср цивилизациясида, хусусан, бадий адабиётда қай тарзда кечади, деган масала адабий жамоатчиликни жиддий ўйлантирмоқда.

Келинг, аввало XX асрда бадий адабиёт ва халқаро адабий жараён қандай ривожланганига бир назар ташлайлик. Ўтган асрда адабиёт ва санъатда глобаллашувга ҳожат сезилганми? Сезилган бўлса, бу жараён қандай кечган эди? Юқорида таъкидлаганимиздек, ўтган аср адабиёти ва санъати фожиаларга бой бўлган ижтимоий-сиёсий шароитда иш кўрди. Айниқса, ҳаёт ва ижоднинг қайноқ нуқталарида туриб қалам тебратган ёзувчилар турли инқилоблар, жаҳон урушлари, концлагерь ва қатағон даҳшатлари ҳақида бадий пишиқ асарлар яратди. Дунё икки тузум — социалистик ва капиталистик лагерга ажралди. Таъбир жоиз бўлса, шу тариқа икки кўринишдаги глобаллашув жараёни кеча бошлади. Уларнинг ўзига хос манфаати ва мафқурасини ифода этадиган социалистик реализм, модернизм ва постмодернизм оқимлари бир-бирига қарама-қарши йўналишдаги турли ижодий мактабларни яратди. Биринчи оқимга мансуб ижод аҳли коммунистик партия белгилаб берган мафкура, яъни социалистик реализм қолипидан четга чиқолмади, унинг талабига бўйсунмаганлар таъқиб қилинди, жазоланди. Иккинчи оқимга мансуб истеъдод соҳиблари эса эркин ижод қилди, ўзлари кашф этган, маъқул кўрган дадаизм, сюрреализм, футуризм, кубизм, экзистенциализм каби оқимларда халқчил асарлар яратди. Натижада модернизм адабиётда турли илғор оқимлар юзага келди, ранг-баранг услублар кашф қилинди.

Социалистик реализм йўналишида яратилган асарлар собиқ Иттифоқнинг олий нишонлари билан тақдирланди. Бу мукофотлар ҳатто хориждаги комфирқалар аъзоси бўлган Анна Зегерс, Иоганнес Бехер, Луи Арагон, Андре Стил сингари ўрта-миёна қаламкашларга ҳам берилди. Модернизм ва постмодернизм услубида ёзилган сара асарлар эса дунёдаги энг нуфузли соврин — халқаро Нобель мукофотига сазовор бўлди. Аср бошида ижод қилган француз шоири Сюлли-Прюдомдан (1901) юзийликмиёнасида яшаган америкалик

ёзувчи Эрнест Хемингуэйгача (1954), асрнинг иккинчи ярмида адабиётга кириб келган лотинамерикалик адиб Гарсиа Маркесдан (1982) аср сўнгига танилган хитой ёзувчиси Гао Синцзянгача (2000) қарийб юзга яқин адабиёт дарғалари Нобель мукофотини олди. Собиқ Иттифоқ ёзувчиларидан атиги икки адиб — Михаил Шолоховга (1965) “Тинч Дон” ва Борис Пастернакка (1958) “Доктор Живаго” романи учун Нобель мукофоти берилган эди. Оқибатда дунё тан олган бу ижодкорларнинг биринчиси Москвадан узоқдаги Вёшенская станицасида, иккинчиси мукофотни рад этган ҳолда пойтахт биқинидаги Переделкино қишлоғида умргузаронлик қилишга мажбур бўлди. Савол туғилади: нега, дейлик, Алексей Толстойнинг “Пётр Биринчи”, Мухтор Авезовнинг “Абай”, Ойбекнинг “Навоий” ёки кейинги бўғинга мансуб адиблардан Чингиз Айтматов, Василий Шукшин, Нодар Думбадзе каби ёзувчиларнинг қисса ва романлари Нобель мукофотига сазовор бўлмади? Чунки улар собиқ Иттифоқда яшаган, соцреализм методи асосида ижод қилган, қолаверса, комфирқа аъзолари эди. Шу боис соцреализмга рақобатда бўлган модернизм ва постмодернизм намояндalари ёнида туриши мумкин эмас эди. Бунга шўро тузуми ва унинг метин мафқураси асло йўл бермасди.

XX аср социалистик тузумда, большевиклар тазйиқида яшаб ижод қилган шоирлар тарафидан “шафқатсиз аср” (А.Блок), “метин аср” (А.Ахматова), “бўрилар босқини асри” (О.Мандельштам) деган салбий баҳоларни олган эди. Шундай қилиб, XX аср адабиётида глобаллашув икки йўналишда, яъни соцреализм ва модернизм (постмодернизм) майдонларида юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз.

Дарвоқе, глобаллашув (лотин тилидаги globus — ер шари сўзининг француз тилига умумбашарий, дунёвий маъносида ўзлаштирилиши натижасида ҳосил бўлган — **М.Х.**) қадимдан, инсоният яшаб келаётган барча давр ва формацияларда муайян кўринишда мавжуд бўлган-у, атама (globalisation — глобализация — глобаллашув) сифатида луғатларда қайд қилинмаган, илмий манбаларда таърифланмаган эди. Инсоният XXI асрга қадам қўйиши билан бу атамага мойиллик сезилди ва у ҳаётимиздан мустаҳкам ўрин олди.

Мозийга қайтайлик. Милоддан олдинги IV асрда юнон саркардаси Александр Македонский бутун Осиёни қурол кучи билан забт қилиб, аслида ярим дунёни бирлаштирмоқчи, қудратли давлат барпо этмоқчи бўлган ва шу тариқа инсоният тарихида глобаллашув жараёнини бошлаб берган. Ёки милоддан олдинги I асрда Рим императори Юлий Цезар ҳам худди шундай йўл тутиб, бутун Оврупои ишғол қилган ва қудратли империя сарҳадларини кенгайтирган. Таъбир жоиз бўлса, инсоният тарихида зўравонлик билан бўлса-да, иккинчи глобаллашувга асос солган. Хўш, бу икки глобаллашув жараёни тарихда қандай из қолдирди? Масалан, биринчи ҳукмдор ўз юришлари чоғида Шарқ халқлари маданиятини ўрганган, “Авесто” китобини таҳлил ва таржима қилдирган, ундаги ўзига зарур жиҳатларни империя бошқарувида жорий этган. Ўз навбатида, Шарқ маданияти ҳам қадимги юнон тили ва тамаддунидан баҳраманд бўлган. Қолаверса, юнон ва туркий адабиёт намуналари бўлмиш “Илиада”, “Одиссея” ва “Алпомиш”, “Гўрўғли” дostonларидagi ўхшаш жиҳатлар ўша даврдаги глобаллашув ҳосиласи эмасмикан? Юлий Цезарь қабила-уруғ бўлиб яшаётган Фарбий Оврупо халқларига лотин ёзуви ва Рим цивилизациясини олиб борган. Натижада Овруподаги қатор мамлакатларда ёзув пайдо бўлди, уларнинг тили романлашди, ҳаётига Рим тамаддуни кириб борди.

Ўрта асрларда (IV-XIV) инсоният глобаллашувнинг ўзгача кўринишини бошдан кечирди. Оврупода юзага келган христианлик мафкураси ва унинг пешволари қадимги юнон-рим цивилизациясини тан олмади, балки унинг душманига айланиб, адабиёт ва санъат асарларини, ҳашаматли осори-атиқаларни ер билан яқсон қилди, халқ варварлик даврини бошдан кечири бошлади. Диний схоластика ва инквизиция инсонни яқка Худо ва унинг пайғамбари Исо Масихга тобе бўлишга мажбур этди. Дин, давлат ва черков цивилизация устидан ҳукмронликни қўлга олди. Овруподаги бир диний бошқарув шаклидаги глобаллашув жараёни ҳукм сурди. Ўрта асрларда қурилган роман ва готик услубидаги ҳашаматли ибодатхоналар ва феодалларнинг баҳайбат қасрлари авом халқни Яратганнинг олдида ито-аткор бўлишга, ўз хўжаси — феодалга қарам ва содиқ қул тутинишга даъват этарди. Бу

даврда битилган Исо Масих ва унинг авлиёлари ҳаёти ҳақидаги афсонаю ривоятларда “у дунёдаги лаззатли ҳаётга эришиш учун бу бевафо дунёда азоб чекиб, тоатибодат қилмоқ зарур” деган шior устувор эди. Фақат X-XII асрлар давомида яратилган халқ оғзаки ижодига мансуб “Беовульф”, “Роланд ҳақида кўшиқ”, “Сид ҳақида кўшиқ”, “Нибелунглар ҳақида кўшиқ” каби дostonларда қахрамон рицарларнинг салиб юришларида кўрсатган жасорати, ватанга ва қиролга садоқати, ёрига вафодорлиги юксак пардаларда тараннум этилди, уларда шахснинг қудрати ва яратувчанлик қобилияти улуғланди.

VII-VIII асрларда Шарқ оламида вужудга келган ислом тамаддуни ҳам инсонни Худо ва унинг ердаги пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом кўрсатмалари бўйича яшашга чақирди. Бу ҳам инсоният ҳаётидаги глобаллашувнинг ўзига хос кўриниши эди. Аммо ислом тамаддуни христиан дини ва унинг схоластикасида кўра маърифатли ва инсоний эди. Чунки у кўҳна юнон-рим цивилизациясини рад этмади, балки юнон, лотин ва араб тилларида яратилган буюк кашфиётларни, адабиёт ва санъат асарларини узвий боғлиқликда ўрганди, ўзлаштирди. Шу боис ислом тамаддуни IX-X асрлардаёқ Имом Бухорий ва Имом Термизий сингари буюк муҳаддисларни; XI-XIII асрларда Форобий, Фарғоний, Беруний, Хоразмий, Ибн Рушд каби қомусий алломаларни; Низомий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий сингари маънавият дарғаларини етиштирди. Шарқ ренессанс дея ном олган бу давр кейинчалик Оврупо илму фани ривожига катта таъсир кўрсатди, Шарқ ва Фарб цивилизациясида глобаллашув жараёнини бошқарди. Таъкидлаш лозимки, Фарб ва Шарқ оламида ҳукмрон бўлган христиан ва ислом таълимоти инсоннинг яшаш омиллини Яратганнинг қароматига боғлаб, мавжуд дунёда чекилган азоб-укубатлар эвазига нариги дунёда албатта ҳузур-ҳаловат, жаннат неъматлари берилади, деган қарашларни тарғиб этди. Бу гоё ўрта асрларда яратилган бадиий асарлар мазмунига ҳам сингдирилган эди.

Ҳеч қандай цивилизацияни тан олмаган мўғул босқини даврида Рим ва Фарб қиролликларидан христиан дини пешволари, савдогар ва сайёҳлар Шарққа қараб оқиб кела

бошлади. Улар Қора денгиз бўйидан то Хонбалиқ — Пекинга қадар бўлган хонликлар ерида христиан динини тарғиб қилиш, черковлар қуриш билан шуғулланди, ислом тамаддуни яратган асосий маданий бойликлар — араб, форс ва туркий тилдаги қўлёзма ва китобларни Оврурога ташиб кетди. Яратганга шукрки, орадан бир аср ўтиб мўғул босқинига барҳам берилди. Ҳозирги Марказий Осиё худудида Соҳибқирон Амир Темур қудратли давлат барпо этди. Нафсиларини айтганда, Амир Темур, ул зотнинг ўғли Шохрух ва набираси Мирзо Улуғбек замонда мўғуллар тарафидан гора қилинган ислом тамаддуни қайта тикланди, илму фан, адабиёт ва санъат янада тараққий этди. Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Беҳзод ва Хондамир каби алломалар етишиб чиқди. Дунё илмида Амир Темур ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилган XIV-XVI асрлар теурийлар даври цивилизацияси деб ном олди. Амир Темур даврида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасида бевосита алоқалар ва элчилар алмашинуви йўлга қўйилган, инсоният тарихида илк бор ўзаро ҳамжихатлик, яъни глобаллашувга интилиш юзага келган эди.

XIV-XVII асрларда қадимги юнон-рим ва ислом тамаддунидан баҳра олган илғор фикрли зиёлилар Ғарбий Оврурога Уйғониш даври маданиятига асос солди. Маданий ҳаётдаги глобаллашув Ғарбий Оврурога кўчди. Италия адабиёти (Данте, Боккаччо, Петрарка) ва санъатида (Жотто, Микеланжело, Леонардо да Винчи) пайдо бўлган ренессанс куртаклари Испанияда (Сервантес, Лопе де Вега), Францияда (Рабле, Ронсар), Германияда (Себастиан Брант), Нидерландияда (Э.Роттердамский) тараққий этиб, Англияда (Марло, Шекспир) яқун топди. Ренессанс адабиёти қахрамонлари — Гаргантюа (Рабле), Дон Кихот (Сервантес), Буюк Темур (Марло), Юлий Цезарь, Ҳамлет ва Отеллолар ҳаётда бунёдкор шахс, ўз орзу-умидлари йўлида курашишга қодир буюк қахрамонлардир. Ренессанс даврининг шiori “Нимани истасанг шуни қил, қандай хоҳласанг шундай ёз!” деган даъватда мужассам бўлиб, бундай интилиш орқали адабиётда асосан шахс эркинлиги, инсоннинг яратувчанлик қудрати улуғланди. Айни чоқда одамзод кундалик ҳаётда бузғунчи, салбий хислатларга ҳам эга. Маса-

лан, “Отелло”даги бузғунчи Яго ишонувчан ва ўта рашкчи Отеллони мағлубиятга учратади, ҳалок қилади. Отеллонинг мағлубияти ренессанс гуманизмининг инқирозга юз тутгани аломати эди.

Классицизм цивилизацияси XVII асрда Овруродаги йирик феодал давлатларнинг ғоявий қуроли сифатида майдонга келди. Адабиёт ва санъатда глобаллашув айнан классик услуб қонуниятлари асосида рўёбга чиқади. Классицизмнинг уч бирлик (воқеа, жой ва вақт бирлиги) ҳақидаги қонуниятни бадий адабиёт ва театр санъатини жиловлаб туради. Ўзини Юлий Цезарга менгзаган Франция қироли Людовик XIV Оврурога глобаллашув жараёнини бошқаради. У “Давлат — менинг ўзим!” деган шior асосида яшар, айни замонда адабиёт ва театр ҳомийси, қалам аҳлининг отахони ҳам эди. “Қуёш қироли” (уни шундай деб аташарди — **М.Х.**) бадий ижод аҳли олдига энди “Қандай истасанг шундай ёзмайсан, балки қирол ва унинг давлатига манзур бўладиган қилиб ёзасан” деган вазифани кўяди. Ўша даврда илк бор шoir Пьер Корнел ижодида классик драма юксак даражага кўтарилди. Унинг машхур “Сид” (Сайд — **М.Х.**) фожиаси Овруро театрлари сахнасини беади. Классицизм адабиёти қахрамонлари олдида аввало ватан туйғуси, қиролга вассаллик бурчи, кейин эса ор-номус, оила ва муҳаббатга садоқат масаласи турар эди. Бундай ғоялар классицизм адабиётининг Жан Расин, Мольер, Буало, Тассо, Драйден каби намоёндалари асарларида тараннум этилади. Бу даврда Шарқ мавзуи ҳам алоҳида ўрин тутди. Масалан, Расиннинг “Боязид”, Тассонинг “Озод этилган Қуддус”, М. дю Скюдерининг “Артамена ёхуд Буюк Кир”, Жон Драйденнинг “Аврангзеб” фожиаларида муаллифлар қудратли Шарқ ҳукмдорлари образини яратиш орқали ғарблик қиролларни давлатни бошқаришда қаттиққўл ва адолатли бўлишга даъват этарди. Лекин классицизм адабиётида тасвирланган итоаткор шахс тўлигича баркамол бўла олмади, зиммасидаги бурч унинг орзу-умидларини жиловлаб қўйди, уларга эришувида тўсқинлик қилди. Оқибатда классицизм инқирозга юз тутиб, ўз ўрнини барокко ва рококо оқимларига бўшатиб берди.

XIII аср жаҳон цивилизацияси тарихида маърифат асри ва маърифат адабиёти де-

ган ном олди. Маърифат асри инсоннинг буюклигини тан олса-да, унга “табиатнинг бир бўлаги” (Ж.Ж.Руссо) ва шахс сифатида “жамиятга қарамдир” (Гегель) деган ақида асосида қаради. Башариятни ёппасига саводхон қилиш, одамларга маърифат тарқатиш, қиролларни одил бўлишга чақириш (Вольтер) орқали жамиятни ўзгартириш, фаровонликка эришиш маърифат-парварларнинг асосий ғояси эди. Ҳазрат Алишар Навоий Ҳусайн Бойқаро сиймосида одил подшоҳни кўришни истаганидек, файласуф Вольтер Пруссия қироли Фридрих Иккинчига, ёзувчи Дидро эса Россия қироличаси Екатерина Иккинчига панд-насихат қилиш ниятида улар саройида яшайди. Улар мустабид қиролларни панд-насихат билан маърифатли ва адолатли қилиб бўлмаслигига ишонч ҳосил этгач, ўз орзуларини китобларда ёзиб қолдиришди. Маърифатчиларнинг кенжа вакили Жан-Жак Руссо бўлса инсонни маърифатли ва софдил қилиб тарбиялашнинг бирдан-бир йўли — уни гўдаклик чоғида одамлардан ажратиб, то балоғатга етгунга қадар осойишта табиат қўнида ўстириш ва тарбиялашдан иборат, деган фикрни олға суради. Маърифатчилар ўз ғояларини ҳамкорликда нашр эттирган кўпжилдли “Комус”да, “Форс номалари” (Монтескье), “Рамо жиян” (Дидро), “Задиг”, “Кандид” (Вольтер), “Эмил ёки тарбия” (Ж.Ж.Руссо) каби роман ва қиссаларида асослаб берган. Маърифат дарғалари шахс тарбиясида, одил монарх давлатини яратиш хусусидаги фикрларида Шарқ донишмандлигига мурожаат қилади, Қуръони каримдан иқтибослар олади. Уларнинг ғоясига суянган маърифатли халқ оқибатда монарх тузумига қарши чиқди, 1789 йили Франция буржуа инқилоби ғалаба қилади. Шу тариқа XVIII асрда глобallashtirish маърифат-парварлар ҳаракатида кўринди ва улар томонидан амалга оширилди.

XIX аср тафаккурининг пешволари — Гегель, Маркс, Кьеркегор, Шопенгауэр, Ницше каби файласуфлар капитализм давридаги глобallashtirish жараёнида муҳим роль ўйнайдиган пул ва бойлик ҳукмронлигини танқид қилади, унинг жамият ҳаётида инсон омилини белгиловчи асосий восита бўлишидан, маънавият ва цивилизация унинг қулига айланиб қолишидан чўчийди. Капиталистик тузумни романтизм адабиё-

ти вакиллари Гофман ва Гюго ҳам, танқидий реалистлар Диккенс ва Бальзак ҳам, натуралист Золя ҳам, ҳатто Толстой, Достоевский каби рус адаблари ҳам танқид қилган. Улар капитал ҳукмрон бўлган жамиятда шахс эрки ва инсон манфаати суиистеъмол қилиниши муқаррар эканини ўқтиради. Шу боис XIX аср ўрталарида жамиятда шахс эркилиги ва инсон манфаатини ҳимоя қиладиган турли фалсафий қарашлар ва адабий оқимлар юзга кела бошлади. Немис файласуфи Гегель бу борада биринчилардан бўлиб фикр юритар экан, масаланинг ечими тарихий жараён — инсоният ҳамжиҳатлиги билан боғлиқ эканини, ақл билан иш кўрмоқ лозимлигини таъкидлайди. Чунки барча оқилна фикрлар ҳақиқат ҳақидаги баҳсларда туғилади, ҳақиқат эса оқил инсонлар тарафидан яратилади, деган ғояни илгари суради у. Бу фалсафий фикрлар кейинчалик Бальзак, Флобер, Достоевский ва Толстой ижодида бадиий ифода этилади. Масалан, Бальзакнинг “Горио ота”, Флобернинг “Бовари хоним”, Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо”, Толстойнинг “Анна Каренина” каби фожиавий романлари қахрамонлари Горио ота, Эмма Бовари, Раскольников ва Анна Карениналар қисматининг сабабчилари уларнинг ўзи бўлиб чиқади. Улар оқибатни ўйламай иш тутади ва буржуа жамиятининг қурбонига айланади. Ёки, Бальзак таърифи билан айтганда, бу “буржуа замони ва ахлоқнинг фожиаси эди”. Гегелнинг ватандоши файласуф Артур Шопенгауэр ҳам буржуа жамияти ва ҳаётида инсон ўзига эрк бермаслиги лозим, бу тузум эркин ҳаракат қилиш, орзуларга берилиб яшашни ёқтирмайди, дея юқоридаги ҳолатларни тасдиқлайди.

Карл Маркс эса юқоридаги фикрларга қарши чиқиб, дунёда тенгликни барқарор қилувчи омил — жамиятда социал тенгликка бўйсунадиган тузумни яратишдан иборат, деб ҳисоблайди. У бундай тенгликка асосланган тузумга фақат жамиятни ўзгартириш билангина эришиш мумкин, деган таълимотни илгари сурди. Оқибатда, пролетар инқилоби содир бўлди, социалистик тузум ўрнатилди, унинг манфаатларини ҳимоя қиладиган социалистик реализм адабиёти майдонга келди.

Хуллас, XIX аср охирида Байрон ва Гюго орзу қилган шахс буюклиги ва унинг жамиятдаги ҳукмрон синф билан келиша

олмаслиги ҳақидаги концепцияни яратган романтизм ҳам, шахс тақдири ва инсон омилини белгилаб берадиган капитал ҳукмронлигини танқид қилган Бальзак ва Диккенс реализми ҳам, инсоннинг жамиятдаги ўрни унинг ирқий ва наслий келиб чиқишига (бойнинг фарзанди — бой, ишчининг фарзанди — ишчи, амалдорнинг фарзанди — амалдор каби) боғлиқ, деган қарашни ёқлайдиган Золя натурализи ҳам инқирозга учради. Улардан ҳеч бири бадиий адабиётда глобаллашув тамойилини сақлаб қола олмади. XX асрда Маркс таълимотига асосланган социалистик реализм ва Кьеркегор ҳамда Ницше назариясини тарғиб қилган модернизм (постмодернизм) ижодий жараёндаги глобаллашувга етакчилик қилди. Масалан, Фридрих Ницше дунёнинг мукамал эмаслиги, шу боис шахс ноқулай шароитда яшаётгани ва яшашга мажбурлигини таъкидлар экан, бундай жамиятда фақат уddaбурун ва кучли шахсларгина норизо одамлар тўдасини бошқаради, ўзларига эса қулай шароит ҳозирлайди, деган тезисни илгари сурарди. Унинг бу фалсафий ғоясини XX аср модернизм адабиёти ўзига шior қилиб олади.

Даниялик файласуф Кьеркегорнинг “Жамиятни ўзгартириш, ундан ҳақиқат излаш нечун? Менга осойишталик керак. Дин ва тузумлар одамзодни бир-бирига душман қилиб қўйди. Унисининг ҳам, бунисининг ҳам баҳридан ўтмоқ лозим. Шахс азоб чекишга, ёлғизлик ва қўрқувда яшашга мажбур бу замонда” деган қарашни тарғиб этадиган тушкунлик назарияси адабиёт ва санъатда шаклланган постмодернизм, унинг бир бўғини бўлмиш экзистенциализм (лотинча *existentia* — мавжудлик, французча *exister* — мавжуд бўлмоқ, яшамоқ маъносига) оқимининг юзага келишига туртки бўлди. Ницше фалсафаси Ж.П.Сартрнинг “Кўнгилай айниши”, А.Камюнинг “Вабо” ва “Бегона” каби асарларида ўз ифодасини топди. Театр санъатида эса абсурдлик (лотинча *absurdus* — маъносиз, бемаъни) ғоясига асос солинди ва бу ғоя Б.Брехт, С.Беккет, Э.Ионеско, Ж.Ануй пьесаларида талқин этилди. Абсурд театри қаҳрамонлари саҳнада ўзини ёлғиз ҳис этади, мулоқотга киришмайди, ўз билганича гапирди ва ҳаракат қилади. Дарҳақиқат, XX асрнинг сўнгги чорагида катта шахарлардаги ҳаёт шу маромга тушган, кишилар ўртасида одамови-

лик кайфияти ҳукм сура бошлаган, биров билан бировнинг иши йўқ, ҳар ким ўз билганича яшар эди.

Ўтган асрнинг охирига келиб собиқ Иттифоқ ҳудудида ҳукмрон тузум билан бирга социалистик реализм ҳам инқирозга юз тутди. Ғарбда модернизм ва постмодернизм ҳам ўз умрини яшаб бўлди. Испан файласуфи Хосе Ортега-и Гассет таъкидлаганидек, бадиий адабиёт икки турга бўлинди: биринчиси — ўқувчини мушоҳадага чорлайдиган, унга руҳий озиқ берадиган элитар адабиётга мансуб романларни мутолаа қиладиган китобхон қолмади; иккинчиси — олди-қочди мавзудаги оммабоп адабиётнинг (беллетристика ва криминал романлар) бозори чаққон бўла бошлади. Хуллас, ўқувчи жиддий китоб ўқимай қўйди — ҳаёт тезкор, вақт эса чекланган.

Хулоса қилиб айтганда, бугун олимлар адабиёт ва санъат XXI асрда қайси йўлдан боради, иқтисодиёт ва сиёсатда кутилаётган глобаллашув адабий жараёнга қандай таъсир ўтказади, деган масала устида бош қотирмоқда. Кўпчиликнинг таъкидлашича, иқтисодиёт ва сиёсатда бўлгани каби, XXI аср цивилизациясида, жумладан, адабиётда ҳам глобаллашув муқаррар. Бу жараён икки кўринишда содир бўлиши кутилаётир. Биринчиси американча модел бўлиб, АҚШ иқтисодий устунлик мавқеидан фойдаланиб, ўзида яратилган адабиёт ва санъат асарларининг яхши-ёмонини бирваракайига экспорт қилиши мумкин. Бундай ҳолатда дунё халқлари Хемингуэй, Фолкнер, Стейнбек, Бредбери, Моэм, Апдайк каби буюк ёзувчилар романлари билан бир қаторда фикрни чалғитадиган, мазмуни саёз, зўравонлик ва самовий урушлар тарғиб этиладиган юзлаб асарларни ҳам ўқишга мажбур бўлади. Иккинчиси — глобаллашув даврида умуминсоний (“жаҳон адабиёти” деган тушунча эскириб борапти), яъни мазмуан миллий, бадиий юксак, ғоявий жиҳатдан эса башариятга дахлдор қадриятларни мужассам этган адабиёт майдонга келиши мумкин. Умуминсоний адабиётни ташкил этадиган миллий адабиётлар, ўзига хослигини сақлаган ҳолда, бошқа халқлар адабиётидаги илғор жиҳатларни ўзлаштириб боради, анъана ва услублардан озиқланади. Бу эса халқаро адабий жараён ва адабиёт назариясида глобаллашувни юзага келтиради.

Абдуғафур РАСУЛОВ

SHE'R QOLUR, SHOIR QOLUR...

Кутубхонамда Эркин Воҳидовнинг ўттизга яқин катта-кичик, ўзбекча, русча, жаҳон адабиётидан таржима қилинган китоблари бор: “Тонг нафаси”дан (1962) “Умрим дарёси”гача (2001). Табиийки, улар анча уринган, титилган, ҳатто айрим варақлари йиртилган ҳам. Шоир асарларини салкам эллик йилдан буён ўқийман...

Биламан, кўп йиллар мобайнида ижод қилиб, ҳатто олтмиш-етмиш китоб чоп эттириб ҳам шоир бўлолмаслик, аксинча, чақмоқдай қисқа умр кўриб, бир нечтагина шеър билан адабиёт даргоҳида мангу қолиш мумкин. Фанда кўзга кўринмайдиган ҳодисаларни ҳам аниқ ўлчайдиган усқуналар бисёр. Лекин шеърятнинг яшовчанлиги, таъсири, маънавий-руҳий малҳами меъёрини аниқлаб берадиган восита йўқ. Бўлмаган, бўлмади ҳам. Қолипларни тан олмагани, танҳою бетакрорлиги билан шеър шеър-да!

Кўп шеър биладиган, ёдаки ўқийдиганларга ҳавас қиламан. Абдулла Қодирий романларини тўлиқ ёдлаган, Чўлпон шеърларини кўнгилга жо этган кишилар ҳақида эшитганман. “Рухлар исёни” достони эндигина чоп этилган йили Озод домла билан Самарқандга бордик. Раҳматли Нуриддин Шукуров бизга мезбонлик қилди. Учрашув, суҳбат, мулоқотдан салгина фурсат орттирилдими, Шукуров домла тўлиб-тошиб, завқ-шавқ билан “Рухлар исёни”ни ёдаки ўқий бошлади. Озод ака ҳам достонни яхши билганини муаллифдан эшитганман. Шундай ҳам бўладики, асарни атайин ёдламайсиз, лекин у табиий равишда руҳингизга сингиб қолади. Суҳбатларда, маърузаларда беихтиёр байт ёхуд мисра куйилиб келади, улар фикрни нурлантиради, таъсирчанлигини оширади. Озод Шарафиддинов мақолаларини кунт билан ўқиганмисиз? Устоз мақолаларини Навоий, Фузулий, Муқимий, Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодидан олинган ана шундай шеърый парчалар безаб туради. Шу боис жумла, фикр чўгдек ял-ял ёнади...

Эркин Воҳидов шеърлари қалбларга дарҳол йўл топади. Лекин шоир яратган шеърый оламга ошно бўлиш осон эмас. Бир қарасангиз, шоир ғазаллари оддийгина: гул, ғунча, сайил, рубобнинг икки тори, гулчехралар, қорхат... Бир қарасангиз, Донишқишлоқ латифалари, Матмусанинг қалтис ҳазиллари! Достонлардаги равонлик, ровийнинг ғаройиб раҳнамолиги, шеърхонни суйиб-ардоқлаб воқеалар ичига етаклаши... Ўйлаб кўрилса, енгилдай туюлган шеър, ғазал, достонлар замирига олам-жаҳон мураккаблик яширингани аён бўлади. Мана, Эркин Воҳидовнинг 1962 йили ёзилган “Гўзаллик” шеъри: саккиз қатор, 35 сўз (улардан биттаси икки бор қўлланган). Бу шеър, менимча, шеърят

даргоҳига “ташриф қоғози”. Чўлпоннинг “Гўзал”, Фафур Фуломнинг “Гўзаллик нимада?” шеърлари барчага маълум. 22 ёшли Чўлпон “суюкли”сини ёруғ юлдуздан, ойдан, тонг шамолдан, кўз очаётган кундан сўрайди. Излай-излай, сўрай-сўрай бундай хулосага келади:

*Мен суйган суюкли шунчалар гўзал...
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!*

Бу шеърда сирлиликка чулганган, ҳар бир сўз, мисра, байт моҳиятга сингиб кетган гўзаллик бор.

Йигирма ёшли Фафур Фулом “Гўзаллик нимада?” шеърда “ишлайиш”, “манглайни терлатиш”, “гўзалдир унган иш” ғоясини ифодалаган. Аммо шеърдаги инкор — “унган иш”дан ўзга барча гўзалликларнинг йўққа чиқарилиши эстетикага марксча ёндашувнинг бирёқлама ифодаси оқибати эди.

Эркин Воҳидов гўзаллиқни, биринчидан, кенг миқёсда — олам ва одам боғлиқлигида тушунади. Шоир фикрича, оламнинг гўзаллашуви, одамнинг улуғлашуви — “тинмайин тўкилган тер” самараси. Бир қарасангиз, шеърда Фафур Фулом фикри тасдиқлангандек. Лекин олам ва одам муносабати талқини “Гўзаллик”нинг илдизи теранлигини кўрсатади. Шоир олам ҳам, одам ҳам *яралгани* (таъкид бизники — **А.Р.**), ибтидода олам кўрксизгина, одам оддийгина бўлганини айтади. Шеърда “яралган”, “кўрксизгина”, “сайқал бермоқ” сўзлари таянч вазифани ўтайди.

Бу уч шеър истеъдодлар бор экан, гўзалликнинг янги-янги олмос қирралари кашф этилавериши ҳақидаги хулосага олиб келади.

“Пўлат” шеъри “Гўзаллик”дан-да ихчам, лўнда, тикма-чоқдай. Инсон тер тўка-тўка пўлатдан ойболта, замбарак, қилич, милтиқ, бомба яратди. Аммо у ақлни ишлата-ишлата на ойболта, на қилич ва на бомба перо бўла олмаслигини англади. Ақл самараси бўлган перо дунёни забт эта олди. Митти шеър замирида эстетик таъсирчанлик, поэтик гўзаллик мужассам.

Бунёдкорлик ҳисси, олам ва одам муносабатининг бадиий талқини шоирнинг эстетик қондасига айлана боради. Тер тўкиш, оламини кўркам қилиш, гўзаллик ғояси шоир ижодининг руҳ-руҳига сингиб кетган. Эркин Воҳидов “Ассалом, келажак!” (“*Жаҳон адабиёти*”, 2001, 1-сон) мақоласида милодий, ҳижрий йил ҳисоблари қаторига 1991 йилдан эътиборан “озодий йил” ўлчови кириб келганини, унинг мазмун-моҳияти яратувчанлик, бунёдкорлик эканини таъкидлайди.

Шоирнинг гўзаллик, оламини обод этиш ҳақидаги қарашини “Инсон” ғазалида ниҳоятда тиниқ, авж пардада ифодаланган:

*Келдинг оламга, демак,
Етмас уни сўрмак, емак,
Ерни этмоғинг керак
Бўстон ўзинг, ризвон ўзинг.*

Шоир меҳнаткаш чумоли ғайратига ҳавас қилади (“Чумоли”), жўмард пахтакор тилидан меҳнат, меҳнаткашни жимжима-

дор сўзлар билан “улуғлайдиган” мухбирларни узиб-узиб олади (“Бизлар ишляпмиз”). Эркин Воҳидов “мулки борлиқ” деган тушунча моҳиятини англашга интилади. Унинг эътиқодича, коиноту мулки борлиқ, оламу дунё калити — инсон. Одам — микромир, олами сағир, тирик сайёра.

Олиму мутафаккирлар олами кабирни қанчалик берилиб тадқиқ этса, тирик сайёра — ёнгинамиздаги одамни шунчалик теран ўрганмоғи, унинг имкониятларини англамоғи лозим:

*У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир.*

Академик Алибек Рустамов “Сўз хусусида сўз” китобида Эркин Воҳидов асарларида учрайдиган “жаҳон”, “дунё” сўзлари моҳиятини ёритиб беришга интилади: “Жаҳон” сўзида “коинот” билан “дунё”га хос хусусийлик йўқ ва у “олам” сўзининг энг яқин маънодоши сифатида ҳам қўлланади. “Олам” сўзининг ўзига хослиги шундаки, у фақат моддий эмас, маънавийга нисбатан ҳам қўлланади. Ундан ташқари, “олам” сўзи “дунё” ва “коинот” сўзларига нисбатан мазмунан кенгдир”.

Эркин Воҳидов “коинот”, “олам” сўзларини қўллар экан, илдизга кириб боришга, илк асосни англашга интилади. Унингча, ўзбекнинг кечмиши “мулки борлиқ”, “кекса тарих шодаси” билан боғлиқ. Олам ва одам гўзаллик — меҳнат туфайли ўсиб-ўзгариб боради. Шоир инсонни эзгулик сари ҳаракатга ундайди. Меҳнат, интилиш, ғайрат, шижоат — ҳаракатнинг моддийлашуви. Лекин ҳар қандай ҳаракат ҳам эзгуликка, тараққиётга хизмат қилавермайди:

*Заррани ижод этиб,
Даҳшат бало бунёд этиб,
Оқибатни ёд этиб
Ҳайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг.*

Эркин Воҳидов — интеллектуал шоир. Унинг шеърларини аҳли зурафо ҳамиша завқ-шавқ билан муталаа қилишига шубҳа йўқ. У билан ижод дунёсига деярли бир вақтда кириб келган, қарийб ярим аср ёнма-ён туриб ижод қилган Роберт Рождественский қаламкаш дўсти ҳақида бундай ёзади: “Эркин Воҳидов оламига марҳамат қилинг, унинг ўй, андуҳу қувончларига шерик бўлинг. Ишонаман: сиз бу ажойиб шоир билан қадрдон дўст бўлиб қоласиз”.

* * *

Эркин Воҳидов шеърият оламига ярим аср муқаддам кириб келган эди. Лекин бу оламда ўзини меҳмон деб билмади. Аксинча, “шеърият дунёси кенг, гулзори кўп, бўстони кўп”лигини сира унутмади. Уша кезлари минг йиллик синовдан ўтган аруз тазйиқда қолган, хўрланаёзган эди. Эркин Воҳидов катта жасорат билан арузни, ғазални ҳимоя қилди:

*Эй мунаққид, сен ғазални
Кўҳна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодан
Қолган инсон қонида.
Тошга ҳам ширин ғазал
Бахш айлагай оташ ва жон,
Шавқ ўти ёнса агар
Шоир — ғазалхон қонида.*

Шоир гарчи мунаққидга мурожаат қилиб, тошни мисолга олган бўлса-да, аслида ғазал, аруз рақибларини шонага тортади. Тўғри-да, шоир нўноқ бўлса, арузда не гуноҳ, ғазалда не айб?! Эркин Воҳидов бири биридан дилбар ғазаллар шодасини яратди. Ғазаллар бастакорлар қалбига ўт ташлади, хонандаларни булбулга айлантирди. Шоирнинг янги ўзбек адабиётида аруз вазнини, ғазалчиликни қайта тиклаш йўлидаги хизматини алоҳида ўрганмоқ лозим.

Аруз вазни, ўйлаб кўрилса, XX асрнинг 30-йилларидаёқ коммунистик мафкура ғазабига учраган эди. Социалистик жамият қуриш суръатига жавоб беролмайдиган “кўҳна хароба, паровозлар асрида имилловчи ароба” деб билинди. Хуллас, аруз четга сурилди. Натижада “кўли қадок”, “сўкафон”, “лаборатория усулида етиштирилган шоирлар” адабиётга саф тортиб кириб кела бошлади. Гарчи Фафур Фулом, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Туроб Тўла қайроқдай ғазаллар битган бўлсалар-да, аруз қарийб ўттиз йил қувгинда бўлди. 60-йилларнинг бошларига келиб мафкуравий тазйиқлар бир оз сусайиб, аруз вазни устида баҳс қилиш имкони пайдо бўлди. “Ёшлик девони” Эркин Воҳидовнинг ана шу баҳсдаги амалий иштироки самараси эди. Шоир ғазал, рубоий, мадҳия, қасидалари билан арузнинг бекиёс имкониятини кўрсата билди.

Эркин Воҳидов ғазалларида инсонга хос жамики хусусиятлар шеърини санъатлар воситасида акс эта борди. Одатда, қуёш, ой, юлдузлар, сомон йўли ғазалнинг салобатли тимсоллари ҳисобланган. Эркин Воҳидов мулки борлиққа — вайронаю ободга бирдай нур сочувчи қуёшга ҳам, бир қараганда, айтиб бўлмайдиган сўзни айтади; шаккокликдай туюладиган бу сўз эстетик контекстда образга айланади:

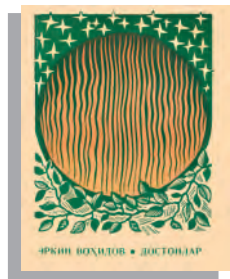
*Ул кеча ёр васлига
Еттим деганда отди тонг,
Қилди дилдордан жудо,
Юзи қаро бўлсин қуёш.*

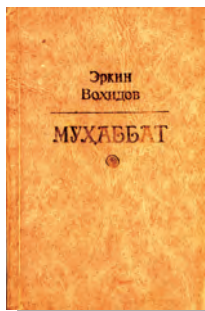
Ғазалнавислик Эркин Воҳидовни ҳақли равишда устозлик рутбасига кўтарди. Худди шундай эътирофни Абдулла Ориповга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ҳабибий, Чустий, Собир Абдулладай ғазал усталари бу икки шоирни дилдан алқади. Ёш шоирлар ғазалга бепарволик — шоирлик синовидан ўтолмаслик эканини ҳис қилдилар. Омон Матжон, Охунжон Ҳаким, Жамол Камол, Ҳусниддин Шарипов, Жуманиёз Жабборовлар тезда бу икки ғазалнавис сафига ўтди. Садриддин Салим Бухорий, Сирождин Саййид, Шафоат Термизий, Иқбол Мирзолар ғазал бўстони ажойиботларини теранроқ ҳис этаётир.

Эркин Воҳидовнинг аруз вазнидаги ижоди яна бир жиҳати билан диққатга сазовор. Аруз вазнига эътиборнинг кучайиши Навоий, Бобур, Огаҳий, Муқимий, Амирий сингари улўғлар мактаби сабоқларига қизиқишнинг орттирди.

Шоирнинг “Ўзбегим”, “Инсон”, “Яхшидир аччиқ ҳақиқат”, “Шеърят”, “Ватан умиди” каби қасида ва ғазалларида ижтимоий моҳият ва миллий маъно етакчилик қилади. Шоир ғазалларининг қаҳрамони будли-шудли, жасоратли, юрагида ўти бор шахс. Шу боис унинг хулосаларида қатъият бор:

*Яхшидир аччиқ ҳақиқат,
Лек ширин ёлғон ёмон.
Ул ширин ёлғонга меңдек
Алданиб қолғон ёмон.*

*Урмимиз алдоқ жаҳонда
Алданиб ўтгай, валеқ
Сўнги қийналғон ёмондир,
Сўнги қийналғон ёмон.*

Эркин Воҳидов ғазалда ўйноқилиқ, сўз ўйини ва назокатни маромига етказиб бера олди. Унинг “Ғунча”, “Лола сайли”, “Ёшлигим”, “Дўст билан обод уйинг”, “Ўртада бегона йўқ” сингари ғазалари кўшиққа айланиб, халқ дилидан аллақачон жой олиб бўлган.

Кўп кузатганман: Навоий, Бобур, Фузулий шеърятини талқин қилганида, ғазаллардаги сўзлар мағзини чаққанида шоир тамомила ўзга дунё одамига айланади. У, одатда, таҳлилда байтдаги таянч сўзга айниқса эътибор беради. Сўз моҳиятини шундай ёритадики, бу ёғду байт, ғазал ҳақидаги тасаввурни бениҳоя равшан этади. Бу сўз бошқа байтда, ўзга шоир ижодида қандай ифодаланганини мисоллар билан исботлайди. Тингловчи беихтиёр “Истеъдод аслида кечинма, кечинмадошлиқ экан-да”, деган фикрга келади.

Ўтмиш адабиётига, буюк шоирлар ижодига ҳар қанча муҳаббати бўлмасин, Эркин Воҳидов ХХ аср, яъни янги ўзбек адабиёти намояндаси. У ўтмиш адабиётни танлаб-танлаб, саралаб-саралаб ўрганган бўлса, янги ўзбек адабиётини миридан-сиригача ўзлаштирди. Асрдош шоирлардан бирортасининг ижоди, изланиши унинг эътиборидан четда қолганига ишонмайман. Эркин Воҳидов тўпламлари, сайланмаларини варақлайман: “Шеър ва шахмат”, “Қалам”, “Шеър азиз олам аро”, “Шоир қалби”, “Устоз Ҳабибийга”, “Устоз Ғайратийга”, “Аруз ва бармоқ”, “Шоирлик”, “Шеърят” сингари бағишлов, кузатув, ўйлов, ўрганув, фикрлов шеърлар кўп. Бу шеърларда шоирнинг гўзаллик ҳақидаги қарашлари акс этган. Толиб Йўлдошга бағишланган “Тўртлик” — митти шеър:

*Шеърнинг сози — тўрт сатр,
Тўрт ажойиб — зўр сатр.
Шоир одам ўзини
Тўрт сатрда кўрсатур.*

Шеърнинг уч сатрида “тўрт сатр” ибораси бор. Қолган ўн сўзнинг учтаси — “соз”, “ажойиб”, “зўр” каби сифатлар. Тўртлик “Шоир одам ўзини тўрт сатрда кўрсатади”, деган фикрни ифодалайди. Аммо оддий жумла қаёқдаю тўртлик қаёқда! Митти шеър шоир ҳаяжонини, санъаткор маҳоратини акс эттиради. Ана шу митти шеър-тўртликни ўқиган китобхон борки, Толиб Йўлдош деган номни унутмайди...

Эркин Воҳидов адабиётга қадам қўйгач, қандай муҳитга кириб келганини ўрганди. Кеча, бугун ижод қилаётганлар асарларини, шахсиятини синчиклаб кузатди. У ҳар бир истеъдодли ижодкордан ниманидир ўрганишга ҳаракат қилди. Яна муҳим бир жиҳат шундаки, Эркин Воҳидов адабиётга кириб келганида адабий ҳаётнинг илк баҳори бошланаётган — музлар эрий бошлаган, булутли осмонни момоқалдироқ гумбурлатаётган, чақмоқ кўкни тилкалаётган, Россияда Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Белла Ахмадулина, Роберт Рождественский, Қозоғистонда Ўлжас Сулаймон, Украинада Иван Дроч, Тожикистонда Мўмин Қаноат сингари юрагида ўти бор ёш шоир ва шоиралар ўзларини намоен этаётган эди.

Ёдимда, 60-йилларнинг бошларида америкалик чапани ёзувчи Джон Стейнбек Москвага келган, исёнкор ёш ёзувчилар билан учрашувида “Қани, муҳтарам бўриваччалар, тишларингизни бир кўрсатиб қўйинглари-чи”, деган эди. Шўролар юртида ижтимоий-сиёсий наврўз бошланган бўлса-да, кечаги қаҳратон изғи-

ринлари — бўриваччалар тишларини суғуриб ташлашга қодир кучлар ҳали бақувват эди. Иттифоқдош республикаларда, хусусан, Ўзбекистонда ҳануз сталинча қарашдаги раҳбарларнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Ана шундай шароитда ижод оламига кириб келган Эркин Воҳидов 60-йиллар бошидаёқ ҳам чин ихлосмандларини, ҳам ғоявий рақибларини топди. Шоирнинг “Кавказ шеърлари” туркуми, айниқса, “Аралат чўққисига”, “Фузулий ҳайкали қошида” шеърларидаги янгича руҳ, чинакам қардошлик туйғуси, буюк Фузулий ижодига эҳтиром шеърхонни ром этди. Ажабки, бу гўзал асарлардан ғоявий камчилик изловчилар топилди...

Катта, жиддий асар яратиш иштиёқи шоир борлигини қамраб олди. Чўлпон “Халқ”, Ойбек “Қуёш йўли”, Фафур Фулом ва Ҳамид Олимжон “Ўзбекистон”, Уйғун “Ватан ҳақида” шеърларини ёзган-у... лекин на Ойбек, на Фафур Фулом юрагидаги гапни баралла айта олган; Ҳамид Олимжон, Уйғун мавзунини табиат тасвири, халқлар дўстлиги томон буриб юборган. Эркин Воҳидов дилида шундай бир асар яратиш иштиёқи туғилди. Лекин — замон қалтис. Миллий гурур ҳамон миллатчилик саналади. Бу ҳам етмагандек, шўро халқни деган этник қатлам, метиндай мустаҳкам бирлик пайдо бўлди деган иддао бор! “Ўзбегим” қасидаси ана шундай вазиятда пайдо бўлди. “Бизники”, “умумники”, “ҳамманики” деган мавҳум қараш мия-мияларга сингиб кетган эди. Асарнинг номиёқ диққатни жалб қилди. Айниқса, халқни, юртни баралла “меники”, яъни “Ўзбегим” дейиш коммунистлар наздида бориб турган шаккоклик эди. Қасида руҳи, мазмуни, эстетик-поэтик моҳияти сарлавҳадаги фикр-ни бус-бутун тасдиқларди. Шеърда халқнинг мунгли, айни вақтда қахрамонона тарихи теран ифодаланган эди. Қасидани ўқиб Помиру оқсоч Тиёншон тимсолида она юрт, унинг кўҳна тарихи, узок, маҳзун йўли кўз ўнгимизда гавдаланади. Беруний, ал-Хоразмий, Форобий, Улуғбек, Мир Алишер, Мирзо Бобур, Машраб, Нодира, Фурқат, Муқимий сингари улуғлар қасидани кўзда ёш, ҳайрат-ла тинглаётгандай... Энг муҳими, қасида қуллик, қарамликдан, эркисизликдан қалби озурда бўлган халқ учун бамисоли тириклик суви бўлди.

Қасидани, эҳтимол, кўпчилик ёд олмагандир, лекин каттаю кичик, юртдагию хориждаги ўзбекнинг ҳаммаси сел бўлиб ўқигани рост. “Ўзбегим” халқ чеккан “оҳ”лар учун муносиб, бебаҳо тортиқ бўлди. У халқ қалбига шунчалар сингиб кетдики, уни эл ўзича “бойитди”, “тўлдирди” — юрагидаги аламларни асар қатига кўшиб юборди. Бундай исён шоир учун қимматга тушди... “Ўзбегим” яратилганида соцреализмнинг путури кетаётган бўлса-да, у ҳамон адабиётнинг ўзига хос конституцияси эди. Эркин Воҳидов “Ўзбегим”дан кейин “Она тилим ўлмайди”, “Юрагингда макон тутган қул”, “Сен менга тегма”, “Ёмоннинг сўзи” сингари шеърларини яратдики, улар замон зайлига зидгина эмас, шўро мафкурасининг илдизилдизига урилган болта эди.

Ёлгон шўро тузумининг моҳиятини белгилар, алдов давлат сиёсатига айланиб, энг юксак минбарларни эгаллаган эди. Замоनावий Шум бола тимсолида шоир ҳақ сўзи билан замонавий Бой ота — тузумнинг ўтакасини ёраёзди. Ёлгонлар ичра балиқдай сузадиган замонавий бой Шум бола ростгўйлигидан ҳангу манг бўлди, увол мусичадай мўлтираб турган ростгўй болани қувиб солди:

*Йўқол, сени ишга олсам,
Хонавайрон бўламан.
Ёлғонингдан омон қолдим,
Рост гапингдан ўламан!*

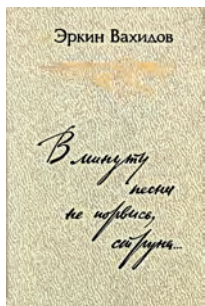

Ошкоралик йилларида кимнинг кимлиги, ниманинг нималиги кўринди-қолди. Шўро деб аталмиш сирли, ситамли тузум бошбоғни сал бўшаштиргач, халқ эркинроқ нафас олиб, мамлакатда қудратли озодлик ҳаракати бошланди. Шу даврда Эркин Воҳидов “Изтироб”, “Халқ депутатларига”, “Савағич”, “Туш” сингари элни уйғоқликка чорловчи шеърлар яратди. “Биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин” шеърида ошкоралик палласининг хусусияти бундай тасвирланади:

*Хўжакўрсин қабристонини,
Ёлғон мазори,
Эгасизлик гўрин яшаш —
Бу қайта қуриш.*

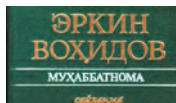
1991 йил кузининг илк куни Ўзбекистон мустақил деб эълон қилинди. Шоир “Шукрим, келди истиқлол”, “Ватан қадри”, “Ўзбекистон боғларига қайтиб келди булбуллар”, “Тошкент дарбозаси” сингари шеърларини ёздики, уларнинг руҳи, пафоси, ҳатто сўз оҳанги ҳам ўзгача. Истиқлол шоир учун шундай бир юксаклик бўлдики, у жумлаи жаҳон, оламдаги барча ўзбеклар, туркий халқлар билан бемалол суҳбат қура бошлади. Гёте юртига ташриф буюрганида шоир бундай ёзади:

*Гарчи ўтиб кетмиш асрлар қатор,
Гарчи бу кун ўзга қурраи олам,
Аммо ҳануз ерда ёсуманлар бор,
Ҳануз ўлгани йўқ Мефистофель ҳам .*

* * *

Эркин Воҳидов зиёли оилада туғилди. Отаси — олтиариқлик Чўянбой ака, онаси тошкентлик Розияхон ая муаллим бўлганлари учун ҳам у эрта савод чиқарди. Ота-онаси вафот этгач, Эркин Воҳидов Тошкентда, зиёли тоғаси Карим Соҳибоев оиласида тарбияланди. Бу оилада миллий удумлар, дунёвий ва диний илмга эътибор, санъату адабиётга муҳаббат кучли эди. “Таржимаи ҳол”ида Эркин Воҳидов бундай ёзади: “Тоғам касби юрист бўлса ҳам, адабиёт ва санъатга қизиққан, шеъриятни нозик тушунадиган киши эди. Уйимизга шоир Чустий, хонандалар — ака-ука Шожалилов, Маъруфхўжа Баҳодиров, кенг билим эгаси бўлган олим, таржимон Алихон Соғуний тез-тез келиб туришар эди. Шеъриятга қизиқишимни сезган тоғам бу суҳбатлардан мени ҳам баҳраманд қилар эди... Суҳбатлар ичкиликсиз, фақат шеър ва кўшиқ кайфи билан, аммо завқ билан музайян бўларди”. Оила муҳити бўлажак шоирда мумтоз санъатга, миллий удумларга ҳурмат билан қараш туйғусини тарбиялади. У рус ва чет эл адабиёти билан танишди.

Руҳига яқин шоирлар асарларини нафақат ўқиди, уларни тегран ўқди, таржима қилди. “Сўз бу — менинг оши ҳалолим, Сўз — мен учун нондай муқаддас. Шунинг учун бас, дейман доим, Қутлуғ сўзни исроф қилмоқ бас” (А.Твардовский) сингари олмос шеърларни таржима қилмаслик мумкинмиди?!

Сергей Есенин, Михаил Светлов шеърларидаги нурафшонлик, ҳаётбахш руҳ Эркин Воҳидовни маҳлиё этди. “Хуросон паризоди” (С. Есенин) шеърини таржима қилар экан, Эркин Воҳидов рус шоири руҳидаги олижаноблик, улғуворликни бўрттириб кўрсатади. Есенин шеъри “Хуросонда бир эшик бор”, деган мисра билан бошланади. Эркин Воҳидов ишонадики, ошиқни ром айлаган паризод оддийгина эшикдан эмас, салобатли

дарвозадан кириб-чиқиши лозим. Демак, бу сатр “Хуросонда бир дарвоза бор” шаклида бўлгани дуруст. Шу биттагина деталъ шеърга улугворлик, салобат бахш этди.

Эркин Воҳидов рус тили орқали жаҳон адабиётининг ўлмас асарларидан бўлган “Фауст” (Гёте) билан танишди. Бу беназир асар таржимаси шоир учун маҳорат, фалсафа мактаби вазифасини ўтади. Трагедияда изчил концепция, теран фалсафа, бетакрор характерлар бор. Асар бошланишидаги ўтли сатрлар ўта самимий, табиий таржима қилинган:

*Қайтиб бергил менга ёшлигим, у пайт
Ўзим гадо ва лек кўнглим шоҳ эди...
Қайтар менга — ҳали доно бўлмаган,
Суронли ул шўху бебошлигим бер.
Меҳри ҳам, қаҳри ҳам сарҳад билмаган
Жунун ошиноси — ўт ёшлигим бер.*

XX асрнинг 70-йилларига келиб Эркин Воҳидов қардош адилбар — Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Қайсин Қулиев, Сильва Капутикян, Георг Эмин, Иван Драч сингари шоирлар ижодига алоҳида эътибор билан қарай бошлади. Улар улкан маҳорат, миллий ўзига хослик, ўз тилларию юртларига бўлган алоҳида муҳаббатлари билан ҳурмату ихлосга сазовор эди.

* * *

Сўзнинг сўздан фарқини, маъно товланишларини шоирчалик теран ҳис қилиш мушкул. Эркин Воҳидов — ўйловли, сўзни ўрни-ўрнида қўллашга уста санъаткор. Шеърларида сўзлар жилваланиб туради, уларнинг ўз оҳанги бор. Шоир ижодида ҳазил, аския, чистон, латифа шеърлар анчагина. Китобхонлар донашқишлоқлик Матмусани, “Оқсоқол”ни, хизматкорликка олинмаган Шум болаю “унтер Пришибеев”ни яхши билади. Донишқишлоқ латифалари баҳонасида шоир олам-жаҳон фикрларни айтиб олади. Эркин Воҳидов ҳазилларида фикр ва ифода, фитрат ва сурат мутаносиблиги бор. Матмуса тарихининг барча “саҳифалари” зўр, лекин, барибир, “Матмусанинг дутори”, тандир кийган Матмусага етадигани йўқ.

*Алқисса шу:
Машшоқлар —
Қидиришни ташласин,
Керак пардани топган
Матмусалар яшасин!*

Меҳр — кўзда, сеҳр — сўзда, деган гап бор. Ақлли одам аччиқ гапни ҳам, жиддий талабни ҳам ҳазил-мутуйиба, очиққўнгиллик билан амалга оширади. Ақлли, доно фикрнинг улови — ҳазил, кўлги, самимийлик. Қопиб эмас, топиб гапириш лозимлигини ҳамма билади, лекин камдан-кам одам самимий, кувноқ сўз замирига теран мазмунни жойлай олади.

Эркин Воҳидов асарларидаги ҳазил, сўз ўйинлари, қочириқ, топқирликларнинг илдизи қаерда? Шоир “Таржимаи ҳол”ида бундай ёзади: “Отамни Олтиарикнинг ўқимишли, обрўли одамларидан бўлган деб эслашади. Ундан дарс эшитган, шогирд бўлган, бирга ишлаган одамлар... отамнинг ишларини, гапларини хотирлаб айтиб беришади, кувноқ, дилкаш, сўзга чечан одам бўлган, дейишади”. “Икки қисқа умрнинг ёлғиз ёдгори бўлиб мен тоға қўлида қолдим”, деб ёзади шоир. Етимликнинг нони қаттиқ, етимлик отананинг бетакрор эркалашларига зорлик эканини билсак-да,

Эркин Воҳидов кут-баракали оилада тарбияланганини кўп бор эшитганмиз. Карим Соҳибоев зиёли, билимдон, дастурхони очик, серульфат одам бўлган. Бўлажак шоир ёшлигиданоқ улфатчилик қоидаларини ўрганди, кувноқ аския, сўз ўйини, шеър баҳсидан баҳраманд бўлди. У ҳамон дўстлар даврасида очилиб-сочилади, шеърхонликдан завқ олади, етук ҳофизлар ашуласини мириқиб тинглайди. Бошқача айтганда, шоир ўзи учун шеърий кайфият муҳитини яратади.

Ҳар бир бадиий асар ўз услуби билан туғилади. Асар услуби ижодкор услуби билан қўшилиб кетади. Эркин Воҳидовнинг “Инсон”, “Узбегим”, “Истанбул фожиаси”, “Палаткада ёзилган дoston”, “Нидо” каби асарлари бетакрор услубда битилган.

Қизиқ, асар услуби кўпинча сарлавҳадаёқ англашилади. “Палаткада ёзилган дoston”да тезкорлик, воқеаларнинг дам ривожланиб, дам секинлашиб туриши сезилади. Асардаги ўқувчи қизнинг катта раҳбар номига беш сўм жўнатиши, бу пулга болалар боғчаси қуришни сўраши китобхонни титратиб юборади. Дostonда ошиқларнинг шаҳар ҳоқимидан шаҳар ичра шаҳарча қуриб бериш ҳақидаги илтимослари ҳам хаёлий, ҳам ҳаётлийги билан кишини ҳайратга солади.

Эркин Воҳидов ижодининг чўққиси, шубҳасиз, “Рухлар исёни”дир. Унда ғаройиб ривоятлар, фалсафий мушоҳадалар, шеър, шоир ҳақида айтилган ёмби фикрлар кўп. Асар бошдан адоқ зиддиятлар кураши тасвирига бағишланган. Дostonда Назрул Ислому баҳонасида шеър аҳли ҳақида юксак фикр айтилади.

Шоир — озодлик, ҳурлик, адолат, эзгулик учун курашчи. Дostonнинг ҳар бир ҳужайраси исён, зиддият руҳи билан суғорилган:

*Замин узра
Қор қуюнин
Ёғдирганда
Чарх-фалак,
Қиш қаҳрига
Эгмай бўйин
Исён қилар
Бойчечак...*

Табиатдаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини билиш, инсон табиатини синчиклаб ўрганиш ҳар қандай санъаткорга ҳам насиб қилавермайди. Янги туғилган, қўлчалари мушт, чинқириб йиғлаётган чақалоқни ҳамма кўрган, лекин бу ҳолатдан камдан-кам шоир мана бундай хулоса чиқара олган:

*Туғиларкан,
Дод дер гўдак,
Кўкси тўла фиғондир.
Жажжи мушти
Нақд гунчадек,
Бу — ўлимга исёндир.*

“Рухлар исёни”нинг хотимасида Назрул Ислому қалб изҳори ифодаланган. Айтиш жоизки, у яшаган, яшаётган, яшайдиган шоирлар қасамёди:

*Шоирлик бу юракда қон —
Силқиб турган жароҳат,
Тиламасман сенга, ўғлон,
Осуда бахт,
Фароғат.*

*Тиламасман бир зум ором,
То тириксан,
Бедор бўл.
Азоб берсин сенга илҳом,
Шеър дардида бемор бўл.*

Эркин Воҳидов — ўттиздан ортиқ китоб, юзлаб шеър, мақола, адабий талқинлар муаллифи. Шоир бахти шундаки, унинг ҳар бир асари қаъридан санъаткорнинг бетақрор услуби, овози, ўзлиги аниқ-тиниқ билиниб туради.

* * *

Эркин Воҳидов зарраю қатрадан тортиб сайёралараро мураккаб муносабатни шеърга солди. Шоир макону замон, тирик мавжудот асрорини теран англайди:

*Тўхтасам, тўкилгум бир томчисимон,
Томчидек йўқ бўлиб кетгум оламдан.*

Мулки борлиқ, Коинот, Сайёра, Оламда яна бир Дунё борки, унга Худо ярлақанларгина кира олади. Унинг номи — Шеърят. Бу дунёда сирлилик бор, лекин унда сир ётмайди, кимнинг кимлиги офтобдек аён. Бу гаройиб дунё ҳамиша ҳаракатланиб, ортиқча юкларни беаёв элаб боради. Шеърят галвиридан тўкилиб қолган-у, бу сирни яширмоқчи бўлганлар ҳолати аянчли. Эркин Воҳидов халққа маъқул шоир эканига далил шуки, унинг шеърляти замонлар галвиридан тўкилмади. Бу шеърларнинг маъзи тўқ, мазмуни теран.

Эркин Воҳидов — донишманд шоир. У етмиш ёшида халқ қалбининг таржимони, дилидагини тилига чиқара оладиган сиймога айланди:

*Иш ўлдирмас, ишқал ўлдирар,
Жон заволи юз ёшмас, кўзёш.
Инсон нега дунёдан кетар
Қувлаб унга отмасалар тош?!*

Эркин Воҳидовнинг куйи ҳамон авжда: торлар панд бергани йўқ. Ойбек, Фафур Фулом сингари устозлар ўзбек шеърляти истиқболини Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларда кўрган эди. Шоир Ҳабибийнинг Эркин Воҳидовга бағишланган газалида мана бундай байт бор:

*Қилур эркинлик Эркин бузмайин эркинлик услубин,
Бўлур васф этса эркинликни Эркин бир китоб, Эркин.*

Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов каби устозлари изидан келаётган Сирожиддин Саййид бундай лутфу эътироф қилади:

*Ҳар златнинг суянган кўшиғи бор, вале,
“Ўзбегим”дай қасидаю дoston бўлолмагай..
Матоҳ қилсалар юз Муҳаммаду Сирож шеърдан,
Устоз Эркин Воҳидовга бир чопон бўлолмагай.*

Абдулла Орипов ҳамиша Эркин Воҳидов билан ёнма-ён борди; унга “Арслон чорлаганда...” шеърини бағишлади, “Яхшидир аччиқ ҳақиқат” тўпламига теран ва самимий сўзбоши ёзди.

Эркин Воҳидов адабиёт даҳолари руҳини шод этган, янги ўзбек адабиёти дарғалари дуосини олган, ўз халқи қалбига чуқур кириб борган санъаткордир. Бундай ижодкор ҳеч қачон заволи кўрмайди.

O'TILGAN YO'LNING BA'ZI SABOQLARI

Янги ўзбек адабиётининг тонгидаёқ “адабиёт надир”, “театр надир” деган саволлар қаторида “адабий танқид надир” деган масала ҳам кўндаланг кўйилган, унга жавоб қидирила бошлаган эди. Мана, салкам бир асрдирки, бу кўҳна савол тевааридаги баҳс давом этаётди. Менимча, бу хусусдаги асосий гапни илк бор Маҳмуд-хўжа Бехбудий айтган: “Танқид сараламоқдир”. Адабий жараён бамисоли шиддатли сой оқими. Унда ҳамма нарса айқаш-уйқаш ҳолда кечади. Чин мунаққид мохир ғаввос каби бу оқим — жараён ичида сузиб, яхши-ёмонни, истеъдодли-истеъдодсизни, керакли-кераксизни ажратиб беради, яъни саралайди. Бундай масъулиятли вазифани кўнгилдагидек адо этиш учун мунаққиддан туғма истеъдод, нафосат туйғуси, адабий билим, нозик диддан ташқари ўзи танлаган йўлда қатъият, шижоат, холислик, фидойилик ҳам талаб этилади.

Тарих шафқатсиз. Даврлар синовидан ўтиш эса осон эмас. Адабиётшунос Юрий Андреев XX аср рус адабиёти тарихини синчиклаб ўрганиб, 80 йил давомида эълон этилган асарлардан атиги 2 фоизигина тарихда қолгани, дарсликлардан жой олгани, ҳозир ҳам ўқиладигани эса ундан ҳам кам эканини аниқлаган. Лекин кимнинг, қайси асарнинг тарихда қолиш-қолмасли-

ги масаласида ҳатто даҳолар ҳам адашиши мумкин. Бу ёлғиз Яратгангагина аён. Шундай экан, мунаққиднинг вазифаси ўта масъулиятли.

Жаҳон адабиёти, танқидчилиги тарихида бўлгани каби бизда ҳам аввал бошда мунаққидлик вазифасини янги адабиёт асосчилари — Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, кейинроқ Ойбек адо этди. Бироқ улар янги замон адабий ҳаракати учун бу кифоя қилмаслигини, махсус профессионал танқид ҳам зарурлигини яхши билар эди, уларнинг малакали мунаққидлар тарбиясига нақадар катта эътибор бергани тарихдан маълум. Қодирийнинг Сотти Хусайнга, Чўлпоннинг Вадуд Маҳмудга бўлган умиди, эътибори — бунинг исботи.

Минг афсус, шўро адабий сиёсати, мамлакатда авж олдирилган синфий-мафкуравий курашлар жазаваси боис бу умидлар тўлиқ рўёбга чиқмай қолиб кетди. 20-йиллари энг истеъдодли мунаққид сифатида тан олинган Вадуд Маҳмуд таъқиб ва тазийққа дош беролмай, танқид майдонини эрта тарк этди. Бошда чин нафосат кашшофи сифатида танила бошлаган Абдурахмон Саъдий ҳам, Қодирий катта умид боғлаган Сотти Хусайн ҳам вульгар социологизм йўлига тушиб олди. Отажон Ҳошим эса соф марксчи адабиётшунос сифатида майдон-

га чиқди. “Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир” деб аталган ноёб танқидий асар муаллифи Абдурахмон Алимуҳамедов “буржуа эстетизми”да кескин айблангач, тинчроқ соҳа — хорижий адабиёт ихтисослигини танлади. Ҳомил Ёқубов, Иззат Султондек зўр истеъдод эгалари фаолияти бир умр марксча-ленинча таълимот ақидаларидан халос бўлолмади. Иззат Султон истеъдодини адабий танқиддан кўра кўпроқ драматургияга йўналтирди. Шу тариқа XX асрнинг биринчи ярмида жаҳон танқидчилиги намояндалари билан бир қаторда тура оладиган, бу соҳани қисмат деб билган, адабий жараён ичида яшаб, унга муайян таъсир кўрсатишга қодир мунаққидлар етишиб чиқмади.

Сталин вафотидан сўнг мамлакатда юз берган “эрувгарчилик” шароитида, 50-йиллар ўрталарида миллий танқидчилигимиз осмонидан бирданга икки юлдуз порлади. Бири — Матёқуб Қўшжонов, иккинчиси — Озод Шарафиддинов. Гарчи Матёқуб ака Озод акадан ўн ёш катта бўлса-да, улар худди тенгдошдай бир-бирига сенсираб мурожаат этарди. Иккаласи ҳам Москва таълимини олиб қайтган, иккиси ҳам XIX аср рус танқидчилари — Белинский, Добролюбов аъёнлари руҳида тарбия топган, теран илм, ноёб истеъдод соҳиблари эди. Матёқуб ака Белинский ижоди бўйича тадқиқот олиб боришга жазм этган, Озод ака эса Белинский ва Добролюбов асарлари таржимони сифатида танилган эди. Тақдир тақозосини қарангки, ҳар икки олим ҳам Миллий университетда деярли баробар фаолият бошлади. Иккиси ҳам Абдулла Қаҳҳор мактаби вакили эди.

Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидов ўша кезлардаги адабий муҳитни бундай таърифлайди: “60-йилларда умумшўро адабиётида бўлгани каби, ўзбек адабиётида ҳам икки хил дунёқараш ўртасида кураш авжига чиқди... Ёзувчилар уюшмаси раиси Комил Яшин атрофида уюшган, адабиётнинг расмий ҳайъати ҳисобланган қудратли гуруҳ билан Абдулла Қаҳҳор шогирдлари аталган янада қудратлироқ бир саф ўртасидаги ички кураш зоҳирдаги осойишталик, дўстона муносабатларга қарамай ашаддий тус олган эди”

Абдулла Қаҳҳор одамлари — шогирдлари сафида Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов каби носирлар, Асқад Мухтор, Шухрат, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповдек оташнафас

шоирлар қаторида Озод Шарафиддинов билан Матёқуб Қўшжонов бошлиқ мунаққидлар ҳам бор эди. Мен Қаҳҳор хонадонидан, адибнинг шаҳардаги уйида ва Дўрмондаги боғ ҳовлисида бўлиб ўтган кўплаб адабий гурунгларида иштирок этиш бахтига муяссар бўлганман. Бу даврадаги суҳбатлар ҳаётимда университет адабиёт таълимидан ҳам муҳимроқ ўрин тутган десам, муболаға бўлмас.

Давра гурунглирида асосан ҳаёт ва адабиёт устида гап борар, муаллифи ким бўлишидан қатъи назар, янги чиққан асарлар хусусида фақат ҳақиқат айтиларди. Расмий давраларда ижобий баҳоланган, мукофоту совринлар билан тақдирланган кўпгина сохта асарларнинг авра-астари очиб ташланарди. Бугина эмас, матбуотда, университет аудиториясида “реакцион”, “антисовет” сифатида қораланиб турган Фарб ва рус файласуфлари, руҳшунослари, санъаткор, адиблари асарлари юзасидан ҳам илиқ гаплар, ўзгача қарашлар билдириларди.

Бундай гурунгларида адабий танқид ҳақида ҳам биз ҳеч қерда ўқимаган, эшитмаган гаплар бўларди. Шулардан айримлари эсимда қолган: “Танқидчи ижодкор билан китобхон ўртасида Қоработир эмас, дўст — тилмоч бўлиши керак”; “Танқидчи бамисоли меҳрибон доя каби янги туғилган яхши асарни йўргаклаб олиши лозим...”; “Белинский, Добролюбовлар билан Пушкин, Лермонтовлар муносабатини эсланг — улар бир-бирига дўст, меҳрибон бўлган, бир мақсад йўлида кураш олиб борган. Бир-бирини нақадар яхши тушунган. Бир “тил”да сўзлашган. Бизда эса бунинг бутунлай тескариси. Ёзувчи “А” деса, танқидчи “Б” дейди. Истеъдодли асарни қўлда гулдаста тутиб қутлаш ўрнига найза кўтариб қарши олади. Дилидаги гапни айтиш ўрнига, юқоридегиларнинг қош-қовоғига қараб гапирди. Улар назарида асар ёзган ёзувчи — қора ҳукуматнинг Ҳимоячи — посбони деб билдилар”.

“Танқидчиликдаги офаринбозлик” иборасининг ижодқори ҳам, бу иллатга биринчи бўлиб ўт очган ҳам Абдулла Қаҳҳор эди. Атоқли адиб 60-йиллари танқидчиликда жавлон урган, яхши-ёмон асарларнинг фарқи бормай, уларнинг барчасига бирдек офарин айтишни касб қилиб олган бир мунаққид ҳақида сўз очиб: “Бу одам нишхўрд чиқармайди, ям-яшил беда билан сассиқ алафнинг фарқи бормай баробарига тушираверади” деган эди. Устоз кўпинча кат-

та илмий мақолада ифодалаш мумкин бўлган долзарб масалаларни биргина жумла — истеҳзо орқали айтиб юборар, адабиётдаги нохуш ҳодисаларга ниҳоятда теран, одилона баҳо берар эди. Бир гал Дўрмондаги боғда гурунглашиб ўтирганимизда, ўзини Абдулла акага яқин олиб юрадиган ҳозиржавоб журналист қаламкаш келиб қолди. Уша куни газетада унинг чўққачиликни ривожлантириш тўғрисидаги қарорга жавобан ёзилган ҳикояси чиққан эди. Саломалиқдан сўнг Абдулла ака бирдан “Ҳикоянгизни ўқидик, антиқа нарса — Чўққа образини адабиётга олиб кирибсиз” деди. Шунда бояги журналист ёзувчининг ранги ўчиб кетди. Ҳаммамиз ерга қараб қолдик. Шу биргина истеҳзонинг ўзи ҳам ёзувчи, ҳам танқидчи учун жиддий сабоқ эди. Бундай воқеалар кўп бўлган.

Қаҳҳор хонадонидagi бундай гурунглари руҳи биринчи галда Матёкуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов орқали университет аудиториясига ҳам бамисоли нур тезлигида кириб келар, ўз навбатида, ёш мунаққидлар, мен ва менинг сафдошларим — Норбой Худойберганов, Абдуғафур Расулов, ўша кезларда талаба бўлса-да, яқин суҳбатдош ва маслакдошим Иброҳим Фафуров шуурида чуқур из қолдириб, маслак ва эътиқодимизга айланиб борарди. Камина ҳам талабалар олдидаги маърузаларимда, Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокама-мунозараларда, матбуотдаги чиқишларимда баҳоликудрат Қаҳҳор одами каби сўзлашга, ёзишга интилардим. Қаҳҳорга бўлган эҳтиром сабаб номзодлик ишим замонавий ҳикоячилик масалаларига бағишланган эди. “Шарқ юлдузи”да чиққан “Даҳшат” ҳикояси таҳлилига бағишланган мақолам хусусида Абдулла Қаҳҳордек талабчан мураббий илиқ гап айтди. Бу ҳол мени ниҳоятда руҳлантириб юборди, шундан кейин бутунлай адабиёт, танқид оламига шўнғиб кетдим. Қаҳҳор давраларидан бошланган, адабиёт, адабий тафаккур ривожини йўлида ғов бўлиб турган ақидапарастликка қарши қалбда жўш урган исён менга тинчлик бермас эди. Устоз Озод ака изидан бориб эҳтиросга берилиб қалтис масалаларда “куюшқон”дан чиқиб кетганим учун гоҳо танбех ҳам эшитганман.

Хатто файласуф бир мунаққиднинг ақидапарастлик руҳидаги чиқишлари хусусида сўз очиб, бундай деган эдим: “Унинг қаршисида ҳар гапнинг бирида материя бирламчи, онг иккиламчи деб турмасанг балога қолсан”. Оқибат мен айтгандан ҳам

баттар бўлди. У менга қарши бир қулоч мақола ёзиб, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида чоп эттирди, мени материализм ва марксизмни ҳақорат қилишда айблади, номимни жаҳон фалсафаси тарихидаги “энг илғор таълимот”нинг ашаддий душманлари — идеалистлар қаторига тиркаб қўйди. Хаттоки бунақа сиёсий саводсиз одам университетда дарс бериши, ёзувчилар сафида бўлиши мумкин эмаслиги хусусида юқори идораларга хатлар йўллади... Нима қиларимни билмай гангиб юрган кезларим, Кибриё опа хонадонимизга кўнғироқ қилди: “Абдулла акангиз йўқлаптилар, бир келиб кетар экансиз”. Бордим. Абдулла аканинг столи устида ўша машъум мақола чиққан журнал турарди. Гап нимада эканини англадим. Устоз менинг атрофимдаги ғалвалардан хабар топиб, бу хусусда Ёзувчилар уюшмаси раҳбари, Марказий Қўмита ходимлари билан гаплашибди. “Хатар ўтди, хотиржам бўл. Қўриб турибман, ўзингни анча олдириб қўйибсан. Биргина муштга шунчаликми”, — деб қулди ва қўли билан бошига ишора қилиб сўзида давом этди: “Бу бошга бунақа муштлардан сон-минггаси тушган, ўлиб қолганим йўқ, мана, тирик юрибман. Навоий айтмоқчи, “Эмас осон бу майдон ичра турмоқ...” Адабиёт ишини чидаганга чиқарган!” Сўнг журналдаги мақолага шама қилиб, “Қип-қизил демагогиянинг ўзгинаси. Демагог билан шаллақи, безори орасидаги масофа бир одим. Бунақа кимсалар билан олишиб барака топмайсан. Яхшиси, улардан узокроқ юр”, — деди.

Устознинг насиҳатига умр бўйи амал қилишга интилдим.

Орадан кўп ўтмай устоз Матёкуб Қўшжонов маслаҳатига кўра Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 60 йиллигига атаб у ҳақда китоб тайёрлайдиган бўлдик. Мен китобнинг “Ҳикоянавис санъати” қисмини ёздим. Қўлёзма тайёрланиб нашриётга топширилди. Негадир нашр иши юришмай қолди. Шу орада китоб қўлёзмасига ёзилган муаллифи номаълум ички тақризни қўлимга тутқазилди. Унда қўлёзманинг камина қаламига мансуб қисми кескин танқид қилинган, Қаҳҳор ҳикояларининг ғоявий-сиёсий жиҳатлари етарли очиб берилмаган, муаллиф Абдурахмон Алимухамедов изидан бориб адиб ҳикояларини “буржуа эстетизми” руҳида текширган, дея айб қўйилган, уни шу ҳолда чоп этиш мумкин эмаслиги ҳақида ҳукм чиқарилган эди. Илк китобим қўлёзмаси тўғрисидаги бундай кескин ҳукм мени доводиратиб қўйди. Шунда Матёкуб ака жо-

нимга ора кириб: “Бу — сиёсий сафсата-бозликдан бошқа нарса эмас, сиз хотиржам бўлинг, ўзим гаплашаман, китоб албатта чиқади” деди. Домла айтганидай бўлди, китоб ўзгаришсиз чиқди, афсус, бу пайтда адиб вафот этган эди...

Бошимдаги ғалва шу билан аригандай бўлди. Бироқ менга нисбатан ишончсизлик шарпаси узок йиллар аримади. Орадан ўн беш йилча муддат ўтиб, 1981 йили туғилган кунимнинг 50 йиллиги муносабати билан мени мукофотга тавсия этишди. Бу иш негадир тўхтаб қолди. Кейинчалик эшитишимча, Озод аканинг илтимосига кўра Ёзувчилар уюшмаси раҳбари Сарвар Азимов Марказий Кўмита масъул ходими билан шу хусусда гаплашган, ходим бир вақтлар менинг сиёсий хатога йўл қўйганимни писанда қилган. Озод ака эса “Кимлар хато қилмаган, Умарали адабиётимиз учун кўп савоб ишлар қиляпти, йўл қўйган хатосини аллақачон ювиб юборган, мукофотга лойиқ” деб гапида туриб олади... Шу тариқа, бир оз кечикиб бўлса-да, менга Фан арбоби унвони берилди. Мукофот хабарини эшитган Саид Аҳмад ака хонадонимизга телефон қилиб: “Унвон билан эмас, тавқи ланнатдан қутулганинг билан қутлайман”, деди. Бу сўзларни эшитиб, қувончдан кўзимга ёш келган эди.

“Сут билан кирган жон билан чиқади” деган гап бор. Гарчи Абдулла Қаҳҳорнинг мутаассиб, демагог кимсалардан узокроқ юр, деган насиҳати доимо қулоғимда бўлса-да, яхши асар ва унинг муаллифи ҳақида ай-

тилган қўпол гапларни сира ҳазм қилолмайман, бундай пайтда жим туrolмайман. Мендан ёши улўғроқ бир ҳамкасбим Абдулла Ориповнинг “Аёл” шеъри, Шукур Холмирзаевнинг “Сўнгги бекат” романи бўйича вульгар социологизм руҳидаги чиқишларига қарши билдирган мулоҳазаларим жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Шуниси қувончлики, 80-йилларга келиб вазият ўзгара бошлаган, демагогиянинг шашти бир оз пасайган эди. Матёқуб Кўшхонов, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ҳаққулов каби етук мунаққидлар матбуот саҳифаларида мени ҳимоя қилиб чиқди. Жумладан, Озод Шарафиддинов “Адабий танқид замон хизматида” сарлавҳали мақоласида айрим мунаққидлар асарга аввалдан тайёрлаб қўйилган қолиплар асосида, схемаларга таяниб ёндашаётгани, ёзувчининг олдида биртомонлама талаблар қўяётганини танқид қилади.

Орадан кўп ўтмай яна бир асар — Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи теварагида нохуш гап-сўзлар кўзгалди. Маълумки, 1972 йили ёзиб тугалланган бу асар Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилиниб, ижобий баҳоланган, нашрга тавсия этилган эди. Бироқ ғаламисларнинг фитниси боис асар олти йил босилмай ётди. Ниҳоят, олижаноб одамларнинг аралашуви тўғрисида роман “Шарқ юлдузи”нинг 1978 йил 4-7-сонларида чоп этилди. Ўша кезлари журнал 167 минг нусхада чоп этилар ва қўлма-қўл бўлиб ўқилар эди. Тахминимча, журнал орқали “Юлдузли тунлар”ни салкам бир миллион ўқувчи мутолаа қилган.

Адабий гурунг — абадий гурунг

Асар тез орада рус ва бошқа тилларга таржима этилди, танқидчиликда ижобий баҳоланди, республика давлат мукофоти билан тақдирланди. Мустабид тузумнинг тутуриқсиз адабий сиёсатини қарангки, орадан салгина фурсат ўтиб, аввал республика Ёзувчилар уюшмаси съезди минбарида, сўнг Ўзкомпартия пленумида ва матбуотдаги чиқишларда муаллифга “романда тарихга, тарихий шахсларга синфий ёндашиш, синфийлик тушунчаси йўқ”, “Бобур образи идеаллаштирилган” деган алмисокдан қолган ғоявий-сиёсий айблар кўйилди.

Шу орада Ёзувчилар уюшмасида пленум якунларига бағишланган анжуман бўлиб ўтди. Камина сўзга чиқиб, “Юлдузли тунлар”га берилган ноҳолис баҳога кўшилмаслигимни айтдим. Ҳамкасбларимиздан бири мени сиёсий калтабинликда айблади. Нима қиларимни билмай қолдим. Залда ўтирганлар, айниқса, мажлис хайъати ҳайрон... Муҳокама охирида Ёзувчилар уюшмаси раҳбари Ўлмас Умарбеков ғоят усталик билан мени ҳам, мажлис хайъатини ҳам мушкул вазиятдан қутқариб қолди. “Асар ҳақида хилма-хил фикрлар бўлиши мумкин, — дея сўз бошлади у. — Пленумда докладчи “Юлдузли тунлар” ҳақида ўз мулоҳазаларини айтган эди. Бу ердаги муҳокамада танқидчи Умарали ҳам ўз фикрини айтди. Бундай фикр алмашувлар яна давом этавериши мумкин. Ким ҳақ, ким ноҳақ эканини келажак кўрсатади”.

Шунда кўпчилик Ўлмас Умарбековнинг моҳир ташкилотчи, уста руҳшунос эканига тан берган эди. Худо кўрсатмасин, уюшма раҳбари бояги нотиқнинг ёнини олиб, мени Компартия пленуми қарорига қарши чиқишда айблаганида борми, бошимга не кунлар тушиши аён эди...

Миллий танқидчилигимизда Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов етакчилик қилган XX асрнинг иккинчи ярми, айниқса, мустақилликкача бўлган мураккаб, зиддиятли даврда шўро адабий сиёсати, мустабид мафкура таъсири, тазйиқи остида кечгани бугун кўпчиликка яхши аён. Абдулла Қаҳҳорнинг адабий мактабида таълим олган бу икки аллома ҳар қанча билмидон, жасур ва ноёб истеъдод соҳиби бўлмасин, барибир улар фаолиятида давр асоратлари ўз изини қолдирган. Буни уларнинг ўзи ҳам яхши билган. Биз, шогирдлар, “Озод ака танқидчиликда мактаб яратган устоз” деганимизда, у киши бунга жиддий эътироз билдириб: “Мамлакатда ягона мафкура, адабиётда эса ягона метод ҳукм-

рон бўлган шароитда адабий-илмий мактаб яратиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас” деган эди. Бироқ ўшандай шароитда нодир истеъдод соҳибларини, чинакам санъат асарларини ҳимоя қилиш, юзага чиқариш, адабиётда юзакилик ва ўртамиёначиликка қарши муросасиз кураш йўлини тутишнинг ўзи ҳазилакам жасорат эмас эди. Шундай йўлнинг ўзи мактаб дейишга арзийди. Устозлар вафотидан кейингина улар мактаби хусусида бемалол сўз айтишга журъат этаётирмиз ва бу тўғри деб ўйлайман.

Юртимизда Фафур Фулом ва Ойбек тутилган куннинг 100 йиллиги кетма-кет нишонланган кезлари адабиёт илми ўзининг балогат палласига, юксак бир маданият босқичига кўтарилганини намоён этди. Ҳар икки аллома ҳам шўро замони адиблари экани, улар бисоти давр асоратларидан холи эмаслигини асло унутмаган ҳолда, асосий эътибор уларнинг мураккаб шароитда юксак санъат намуналари яратишга эришганига қаратилди. Шўро даври танқидчилигига баҳо беришда ҳам шундай холис ёндашув устувор бўлиб бораётгани кишини мамнун қилади. Чунончи, Баҳодир Раҳмоновнинг “Ўзбек адабий танқидчилиги” китобида айни шу йўлдан борилган. Жумладан, китоб муаллифи каминанинг фаолиятидаги “қалтис” бир масала хусусида бундай ёзади: “Ҳозирда баъзилар Умарали Норматовни “социалистик реализм ҳақида энг кўп ёзган” дея маломат қилмоқчи бўлади. Дарҳақиқат, олим 70-80-йиллари социалистик реализм масалалари ҳақида қатор мақолалар ёзди. Бироқ бир нарсани эътироф этиш керак: мунаққид ҳеч вақт методни догматик тушунган эмас, аксинча, социалистик реализмни “очиқ система” деб билганлар қаторида бўлган, унинг рамкаларини кенгайтиришга интилган”.

Кўриниб турибдики, китоб муаллифи “қалтис” масалада муҳолифларим тилимни қисиб қўядиган ҳамлалардан мени етарли ҳимоя қилган. Бунга яна баъзи маълумотларни илова қилиш мумкин.

Танқидчилик фаолиятининг дастлабки йилларида кўлимга Р. Гародининг француз тилидан русчага таржима қилинган “Худудсиз реализм” (“Реализм без берегов”) китоби тушиб қолди. Китоб ижодий методлар, жумладан, реализм, соцреализм ҳақидаги тасаввуримни бутунлай ўзгартириб юборди; бу ҳақдаги қарашларимиз омонат эканига илк бор ишонч ҳосил қилдим. Орадан кўп ўтмай марказий матбуотда мутаассиб шўро адабиётшуносларининг

Гароди қарашларини кескин танқид қилувчи мақолалари пайдо бўла бошлади. Аммо социалистик реализм ҳақидаги мавжуд расмий қараш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан адабий тараққиётга тўсиқ бўлиб қолаётгани, бу ҳол тоқат қилиш мумкин бўлмаган даражага бориб етганини хушёр ижодий зиёлилар англаб улгурган эди.

Биринчидан, XX асрда яратилган кўплаб етук асарлар соцреализм назарияси қолипига тушмагани учун совет адабиёти тарихидан четда қолди, бинобарин, “шўро адабиёти — ғоят бой адабиёт” деган даъвонинг миси чиқди. Иккинчидан, Сталин ва фотидан кейинги нисбий эркинлик шароитида мавжуд рамкаларга асло сифмайдиган янги типдаги ижодкорлар шаклланди, новаторлик руҳидаги беназир асарлар пайдо бўла бошлади. Хукмрон назария эса уларни одилонга баҳолашга монелик қиларди. Ана шундай бир вазиятда болгар адабиётшуноси Д.Марков ва рус олими Б.Сучковнинг саъй-ҳаракатлари туфайли социалистик реализмни “очиқ система” деб атовчи янги бир илмий концепцияси пайдо бўлди ва бу қараш теварагида қизгин баҳс-мунозаралар бошланди. Ёш мунаққид сифатида бу баҳс мени ниҳоятда қизиқтирарди. Бу назария ўша кезлари ўзбек адабий танқидчилиги учун ҳам бирдан-бир имконият эди. “Очиқ система” концепциясига кўра, бу ижодий метод ҳаётдаги ҳар қандай янгиликни, жамики илгор ҳодисаларни акс эттириши мумкин. У инсоният даҳоси яратган барча маданий бойликлар, энг қадимий миф, афсона ва ривоятлардан тортиб танқидий реализмга қадар ҳамма илгор адабий оқимлар тажрибасини, шунингдек ҳозирги замон жаҳон адабиёти ва санъатининг ютуқларини дадил ижодий ўзлаштириш асосида ривожланади... Унинг имкониятлари ижодий изланишлар, ранг-баранг мазмун ва хилма-хил шаклларни ривожлантирадиган даражада кенг. Ҳаттоки у биз учун ёт бўлган адабий мактаб ва йўналишларнинг бадиий тажрибасидан ҳам ўз мақсадлари йўлида фойдалана олади... “Очиқ система” концепциясининг яна бир афзаллиги шундаки, у миллий адабиёт тарихини ҳаққоний баҳолаш, янги адабиёт йўлидаги хилма-хил изланишлар манзарасини кенгрок тасаввур этишга, турли сабабларга кўра, социалистик реализм доирасидан четга суриб қўйилган асарлар моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Энг муҳими, “очиқ система” концепцияси соф назарий муаммо эмас, у амалиётга яқинлиги билан ажралиб тура-

ди, хусусан, адабиёт ва санъатнинг замонавий тараққиёт тенденцияларини тўғри белгилаш, илмий баҳолаш учун назарий дастуриламал бўла олади (Қаранг: *Қалб инқилоби. Т., 1986, 5-7-бетлар*).

Ҳар ҳолда мен “очиқ система” концепциясини шундай тушунганман; 70-йиллар бошларидан то 90-йиллар охирига қадар социалистик реализм тўғрисида ёзган туркум мақолаларимда айна шу қараш акс этган. Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби қатағон қурбонлари ижодий меросини халққа қайтаришда айна шу “очиқ система” концепцияси қўл келган. Ижодий методга оид баҳсларда Қодирий дунёқарашдаги оқсоқликлар рўқач қилиниб, адиб синфий курашни тушуниш ва ифода этиш масаласида ҳатто Муқимий даражасига ҳам кўтарила олмаган, бинобарин, у шўро адабиёти учун бутунлай бегона деган иддаолар илгари сурилган бир шароитда “очиқ система” Қодирийни “оқлаш” — соцреализм даргоҳига олиб кириш имконини берган. Докторлик диссертациямда Чўлпоннинг “Шўролар ҳукумати ва саное нафиса” сарлавҳали мақоласи таҳлиliga бағишланган кичик бир фасл бор эди. Мен Чўлпоннинг ана шу мақоласидаги сўз санъатини синфий тушунишга оид қарашларига, бир қатор инқилобий руҳдаги асарларига таяниб, адибни соцреализм томон тортишга уринган эдим. Фасл охирида ҳатто “Шўролар ҳукумати ва саное нафиса” мақоласи — ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг манифести деган мазмунда хулоса чиқарилган эди. Айрим устозларнинг қатъий эътирози сабабли бу фасл диссертациядан олиб ташланди. “Паранжи сирлари”, “Абулфайзхон”, “Сароб” каби асарларнинг янгича талқинида ҳам мен учун “очиқ система” концепцияси қўл келган.

Миллий адабиётимиздаги ўтган асрнинг 50-йиллари ўрталаридан бошланган уйғониш, янгича тўлқин қанчалар кескин курашларда кечганини бу жараённинг ичида бўлганлар яхши билади. “Синчалак”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Тобутдан товуш” каби асарлар, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи лирикаси, кейинроқ “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони” романлари, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон шеърояти, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Тоғай Мурод, Хайриддин Султон каби ёзувчиларнинг насрий асарлари қанчалар қийинчилик билан ўзига йўл топганига гувоҳимиз. Ҳамкасбларимиз эътироф этадими, йўқми, миллий адабиётимиздаги ижодий ўзгаришларни, янгича тамойиллар-

ни ҳимоя қилишда “очиқ система” концепцияси ўша йиллари назарий дастуриламал бўлиб хизмат қилган.

Беайб — парвардигор, деганларидек, албатта, каминанинг аксар мақолаларида замонбоп мулоҳазалар ҳам билдирилган, фикрлар далили учун расмий ҳужжатлардан иқтибослар ҳам келтирилган. Биламан, ўша пайтда “очиқ система” ҳақида куюнчалик билан айтилган фикрлар бугунги китобхонга бир оз галати, эриш туюлиши турган гап. Бироқ ўша кезлари бу ғоя ҳаётга осонликча кириб келгани йўқ. Менинг бу хилдаги чиқишларим баъзи ҳамкасбларимнинг жиддий эътирозига учраган эди. Ҳатто бу борадаги эътирозлар адабий баҳс-мунозаралар доирасидан чиқиб, сиёсий тус олган. Ижодий уюшмаларнинг қўшма пленумида бир устоз нотиқ “Айрим адабиётшунослар “очиқ система” ниқоби остида соцреализмнинг қалби ва жони саналмиш коммунистик партиявийлик принципини амалда инкор этмоқда” дея айюҳаннос солган. Сўнг республикадаги нуфузли газетанинг бош мақоласида “баъзи адабиётшуносларнинг соцреализм талқини бобидаги сиёсий хатолари” алоҳида таъкидлаб ўтилди. Қизиқ, “очиқ система” масаласида урилган “Қалб инқилоби” китоби 1989 йили қутилмаганда давлат мукофоти билан тақдирланди.

1986 йил ёзида Иттифоқ ёзувчиларининг охириги VIII съезди бўлди. Мен ҳам съездда делегат сифатида қатнашдим. Ўн кун давом этган бу съезддан олган таассуротим шу бўлдики, аввало, Иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси ич-ичидан дарз кетган, унинг келажига умид йўқ эди. Шўро адабий сиёсати бадий жараёни бошқаришга қодир эмаслиги яққол билиниб қолган эди. Бироқ бошқарув ҳокимияти отдан тушса ҳам эгардан тушмас, зўрма-зўраки тарзда жиловни қўлда тутишга тиришар эди. Съезднинг секция мажлисларидан кўп нарса кутган эдик. Шахсан мен танқид секцияси мажлисига маъруза тайёрлаб борган эдим. Лекин унда ҳам расмий ахборотлардан нари ўтилмади, адабий танқид, адабиётшуносликнинг бирорта жиддий масаласи кўтарилмади...

Съезд кунлари “Новый мир” журналида машҳур совет ёзувчиларидан бирининг романи чиқа бошлаган эди. Делегатларнинг қўлида “Новый мир”, нотиқларнинг расмий гаплари қулоқларга кирмас, кўпларнинг фикри-хаёли ўша асарда эди. Съезд кунларининг энг катта гапи, жиддий воқеаси шу роман бўлди. Бу роман биз куйиб-пишиб ҳимоя қилган “очиқ система” қолипига

ҳам сиғмас эди. Ҳали роман журналда охиригача чиқмай туриб уни матбуотда дўппослаш, муаллифни айблаш бошланди, асарнинг журналдаги нашрини тўхтатиб қўйишга уринишлар бўлди. Қизиқ, орадан кўп ўтмай романни зўр бериб ҳимоя қилишга тушдилар... Шунда мен назария билан реал адабий жараён орасида катта бир жарлик борлигини, куйиб-ёниб ҳимоя қилаётганимиз “очиқ система” концепцияси ҳам соцреализмни оқлашга қодир эмаслигини англаб ета бошладим. Шундан кейин ёзилган “Методимизнинг моҳияти хусусида” сарлавҳали мақоламда аввалги ишларим танқидий сарҳисоб этилиб, социалистик реализм хусусида бизда мавжуд қарашлар кескин танқид остига олинди. Бу методни “юсак ва олий босқич”, “юқори босқич”, “ҳозирги жаҳон тарихий-адабий процессидаги энг прогрессив ва истиқболи порлоқ ижодий метод”, “жаҳон адабиётининг бугунги бош йўли” деб кўкларга кўтариш, айниқса, соцреализмни бошқа методларга қарама-қарши қўйиш, уни реализм ва танқидий реализм методининг “ўз тарихий вазифаларини адо этиб бўлиши билан боғлаш ҳақиқатга хилоф” экани айтилди. Айни пайтда жаҳон адабиётидаги бошқа ижодий оқимларга мансуб Ф. Кафка, А. Камю, Т. Манн, С.Цвейг, У.Фолкнер, Э.Хемингуэй, Я.Камол, А. Несин, Кобо Абэ, Г.Маркес каби буюк сўз усталарининг улкан кашфиётларини камситишга асло ҳаққимиз йўқ деб ёзганман (“Шарқ юлдузи”, 1989, 5-сон, 184-бет). “Ҳақиқат тақозоси” сарлавҳали охириги мақоламда соцреализмга мансуб сохта асарлар кескин танқид этилгани ҳолда, “Ўткан кунлар”, “Сароб” каби романлар қатъий туриб ҳимоя қилинган.

Ниҳоят, 80-йиллар охирига келиб шунга амин бўлдимки, коммунистик режим мавжуд экан, партиявийлик принципи “очиқ система”нинг ҳам негизи бўлиб қолаверар экан, унинг “бағрикенглиги” ҳақидаги даъволар омонат, эндиликда ундан нажот қидириш беҳуда, “очиқ система” орқали замонавий адабий жараёни англаш, баҳолаш мумкин эмас. Шу тариқа у ҳақда ёзишни тўхтатдим. Оллоҳ шохид, ўша кезлари ўттиз йилча сафида бўлганим компартия аъзолигидан чиқишга аҳд қилдим. Аҳдимни устоз Озод акага айтганимда: “Мен ҳам аллақачон шундай қарорга келганман. Лекин бу масалада шовилмайлик. Кўриб турибсиз, компартиянинг тағига аллақачон сув кетган. Бироқ у ҳозир жазаванда. Агар шу кезларда партия сафидан чиқсангиз, кафедра мудир-

лигидан, домлаликдан махрум бўласиз, матбуотдан четлашасиз, сабр қилсангиз, ҳаммаси жойига тушиб кетади” дедилар. Оранд кўп ўтмай айни устоз айтгандай бўлди.

Адабиётимизда мустабид тузумнинг танқидий тахлили тобора кескинлашиб борди, хусусан, Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Полазор”, Ўткир Хошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Омон Мухторнинг “Минг бир қиёфа”, Тоғай Муроднинг “Отандан қолган далалар” романларида, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул қисса ва ҳикояларида, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шавкат Раҳмон шеърлятида бу тамойил олий нуқтага кўтарилди. Мен улар ҳақида биринчилардан бўлиб сўз айтишга интилганим, XX асрнинг энг муҳим ҳодисаси — миллий истиқлол, унинг маънавий-маданий ҳаётимиздаги самараси саналмиш янги адабиётнинг, тубдан ўзгараётган адабий-бадиий, танқидий тафаккурнинг шаклланиш жараёни гувоҳи, иштирокчиси бўлганим билан фахрланаман.

Кези келганда соцреализм билан боғлиқ яна бир муаммо хусусида ўз фикримни айтиб ўтсам. Жаҳон адабиёти тарихидан шу нарса аёнки, сўз санъати дунёсида оддий заҳматкаш, жафокаш меҳнат аҳлига мойил, улар манфаатини ҳимоя қиладиган, орзуинтилишларини акс эттирадиган ижодкорлар, асарлар ҳам бор, бўлиши табиий. XX аср жаҳон адабиёти ривожи манзарасини, тараққий этган носоциалистик мамлакатлардаги аҳволни кўз олдингизга келтиринг. Уларда хилма-хил оқимлар қатори соцреализмга мансуб асарлар ҳам озми-кўпми мавжуд. Бироқ ҳеч қаерда уларга алоҳида устуворлик ҳуқуқи берилган эмас, бу метод туфайли адабий жараён жабр кўрмаган, бирорта ижодкорнинг бурни қонамаган. Жаҳон адабиёти ва санъатида ҳатто бугунги кунда ҳам, оз бўлса-да, шу йўналишга мансуб асарлар яратилляпти. Япон киносанъати маҳсули бўлган “Ошин” фильми бунинг ёрқин мисолидир.

Тан олиш керак, шўро даврида бизда ҳам айни шу йўналишда “Бой ила хизматчи”, “Қутлуг қон”, “Синчалак”, “Турксиб йўлларида”, “Яловбардорликка” каби етук драма, роман, қисса ва шеърлий асарлар майдонга келган. Энг катта фожиа шундаки, мустабид адабий сиёсат туфайли ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди. Демак, айб адабий оқим — методда эмас, муайян методни давлат миқёсида яккахуқимрон мафкурага айлантирган, шу тариқа уни бадном этган яроқсиз адабий сиёсатда!

Мустақиллик йиллари озод мамлакат фуқаролари, айниқса, ижодкор зиёлилар эришган энг улуг нёъмат шуки, фикр юриши ва уни ифодалаш эркинлиги таъминланиши учун ҳуқуқий замин вужудга келди. Адабиёт ва санъатда хилма-хил оқимлар учун қонуний шароит яратилди. Мана шу имконият самараси ўлароқ, кейинги вақтда бизда “Модерн адабиёт” деб аталган ҳодиса майдонга чиқди, насрда ҳам, назмда ҳам унинг истеъдодли намояндалари етишиб чиқди. Бу ноанъанавий, нореалистик тамойилга мансуб кўплаб ҳикоя, қисса, дoston ва романлар пайдо бўлди. Улар теварағида қизғин баҳслар кетяпти. Ёшим бир жойга бориб қолганига қарамай, бу баҳсларга гоҳо аралашшига мажбур бўлаётирман. Гап шундаки, айрим ҳамкасбларимиз Оврупода пайдо бўлган модерн ҳодисаси бизга, бизнинг менталитетимизга мутлақо ёт, дея унга кескин қарши чиқаётир, модерн йўлида ижод этаётган адиблар, уларни ҳимоя қиладиган мунаққидлар шаънига кўпол, ҳақоратомуз таъна-дашномлар ёғдираётир. Ваҳоланки, модернизм жаҳон замонавий адабиёти ва санъатининг ўзига хос услубларидан бири. Бу услуб кириб бормаган мамлакат деярли қолмаган, қолаверса, юртимизда ҳозир бутун жамиятни модернизациялаштириш жараёни кетаётган, бу жараён миллий адабиётимизда аллақачон анъана тусини олиб улгурган бир шароитда шу хил даъволар айтилаётгани кишида таажжуб уйғотади. Албатта, ҳар қандай янги адабий ҳодиса силлиқина юзага келмайди. Биздаги модерн ҳодисаси ривожи ҳам кўп зиддиятлар, қийинчиликлар ичида кечяпти, унинг ютуқлари билан баробар ожиз жихатлари ҳам бисёр. Аммо бу ҳодисанинг заиф томонини рўқач қилиб ютуқларидан мутлақо кўз юмиш, профессионал таҳлил ўрнига декларатив тарзда модерн адабиёт устидан айблов руҳидаги ҳукм-хулосалар чиқариш, уни олабўжига айлантириш илмий одобдан эмас.

Сўз санъати — ўз номи билан санъат, нафосат олами! Нафосат олами эса дағалликни, кўполликни кўтармайди. Шоир айтмоқчи, ҳозир замоннинг, чархнинг авзoi ўзгача, эндиликда дўқ-пўписалар, дағдағалар билан илмий-ижодий изланишларнинг йўлини тўсиб бўлмайди. Бинобарин, адабиётдаги янгилик, Қаҳҳор айтганидай, янги туғилган чақалоқдек ҳамиша ҳимояга, меҳрибон дояга муҳтож!

Камина шу кунгача босиб ўтган адабий-ижодий йўлнинг энг асосий сабоғи — шу!

Уйқу қочганда...

Тўя ҳафсаласизлик билан яратилганми...

Ўлганни хўрлаш – қабристонга ит кўйворишига ўхшайди.

Баъзи сиёсатчилар: шоирлар ҳаётдан ўзмиб қолган, деб жар солишади. Ўзларининг сиёсатлари эса тўрмушга бутунлай тескари.

У ўзининг ношўрлигини собиқ, сиёсий тўзумнинг адолатсизлигига йўйди.

Катта идора... Унинг биносигина эмас, одамлари ҳам мармардай сайқалланган. У мойбўёқ, сурат сингари: узокроқдан яхши кўринади.

Катта идорада каттиқ, қулиш, қучоқлашиб кўришим айб ҳисобланади. Бў ерда интизом қўлиқ қаражасига тўшган.

Ҳикоянинг бошланиши:

“Телеграммада “ботаника боғи” янглиш “батинка боғи” бўлиб кетган эди. Бў воқеа шундан келиб чиқди...”

Бронза шоир тўрган жойда милицияга иш оз бўлади.

Устоз Асқад Мухторнинг “Уйқу қочганда...” деб номланган машхур тундаликлари даставвал бизнинг журналда эълон қилингани жамоатчиликка маълум. Кейин у қайроқи фикрлар китобча шаклида қайта-қайта нашр этилди, адабий бисотимизнинг ўзига хос обидасига айланиб, турли мақолаю қўлланмаларда инobatли иқтибос тарзида фойдаланила бошлади.

Орадан ўн йиллар ўтганига қарамай, донишманд адибимизнинг серқирра ижодий меросида алоҳида ўрин тутувчи тундаликларга бўлган қизиқишни ҳисобга олиб, унинг дафтарда қолган қисмини ҳам эълон қилишни лозим топдик.

Шунингдек, устознинг “Ўзбек прозаси” деб атаган дафтаридаги айрим адабий қайдлар билан танишасиз. Уша давр адабиётига оид катта-кичик асарлар ҳақида йўл-йўлакай битилган бу мулоҳазалар ҳам қизиқиш уйғотиши табиий.

Хотини бот харфга ўхшарди — В.

- Кам ёзясиз?
- Вақт йўқ.

(Бу гапни эшитганимда чўнтагимда бир тийин бўлмаган пайт қарз сўраган ўртоғимга “майда йўқ,” деб жавоб берганим ёдимга тўшди.)

Олов. Илҳом. Мўҳаббат... Илоҳий нарсалар.
Юнон асотирларига кўра, Оловни Прометей ҳуду
ўчоғидан ўғирлаб одамларга етказган экан. Кейин
одамлар Оловга сиғинганлар...

Ҳозир эса биз Оловда калла кўйдирамиз, китоб ёқамиз, самогон
қайнатамиз...

Кўрқаманки, Илҳомни ҳам, Мўҳаббатни ҳам шу кўйга солмағай
эдик.

Саид Аҳмад кекса онасини томошага олиб борибди. Ҳамза театрида
“Ҳамлет” ўйналаётган экан. Баҳмал пардалар тўшиб, танарафус бот-
ланганда, Ҳамлетнинг эҳтиросли фалсафий монологидан ҳаяжонланиб
кетган Саид Аҳмад онасига қарабди. Қараса, кампир ҳам ҳаяжонда.

- Қалай, ойи, ёқдим? — деб сўрабди Саид Аҳмад.
- Ёққанда қандай, болам! — дебди кампир кўзлари ёниб. — Ҳуқу-
матга балли-е!.. Шунча баҳмални қайқдан топди экан-а?!

Нафрат, ҳудди мўҳаббат сингари, кучли тўйғудир. Шунинг учун
заиф одамни нафратлаш яхши эмас.

“Ҳамса” форсларга ва туркийларга ҳиндлардан келган бўлса керак.
“Калила ва Димна”нинг асоси бўлган “Панчатантра” (III-IV аср)
аслида “беш китоб”, яъни “Ҳамса” дегани.

Табиаат — она, жамият — ота, инсон эса уларнинг боласи; ёлғиз
қолса зерикади, ота-онасини кўмсайди.

Ҳар қандай партияга авзо бўлиш — ўзни қилинга солиш билан баро-
бар, бу — ўз низомим бор, ботқа ҳеч кимнинг гапига қўлоқ осмайман,
муросасиз қайсарман, дегани бўлади.

“Болалар — бизнинг келажакимиз!” деган гапни ҳар қадамда эши-
тамиз, сийқаланиб кетди. Аммо “Биз — болаларнинг келажакимиз!”
деб ҳеч ким айтмайди, чунки бунинг масъумияти бор.

Мухтасар қайдлар

**МИРМУХСИН. "Темур Малик" (тарихий роман),
"Шарқ юлдузи", 1985, 5-6-7-сонлар**

Ботданок, ортиқча маълумотларга, нотаниш наملарга кўлиб ташлайди китобхонни. Сўзамоллик, тақрор кўп.

Ортиқча изоҳ, маълумотлар сюжетни тўхтатиб қўяди.

Мирмуҳсин ўн фалсафасини баъзан анча муваффақиятли беради: канорадаги зоҳид фикри, Луқмон ҳақим минг йил яшаб, эшик кўрмагани (шу ўнга ҳам эшикли?!), ҳақидаги гапдан кейин бозорда фаррошнинг ҳаётбахш ҳикояси: ишладим, нон топдим, қозоним қайнайди!

Бу жуда чиройли!

Биринчи қисм "Она юрт тўйғуси" бобларида шу тўйғунини ифодалайдиган ҳодисалар тасвирланади. Унинг энг кучлиси — Абдуқоғир Муниий ҳақидагиси (чолнинг вайрон этилган она юрти Ушуга интилиши).

Алло кўп тафсилот иллюстрация учун берилади. "Алиф Лайло"дан ўқилган жой ибратли, лекин уни минглаб сарбоз машқ қилаётган майдонда ўқиб қайриладий.

"Соломоново решение" деган гап бор. Ҳ-бобда келтирилган Хоразмшоҳ топишмоғи сундий ёништирилган.

Темур Маликнинг калма чопиши (биринчи) кўрсатилиши шартлидир? Ожиз, кекса, таслим бўлган одамни? Кейин арвоҳи таъқиб қилади. Виждон... Бу ерда психологизм бор. Давр оқдиги сарбозни шайқатсиз саркарда қилган.

...Темур Маликни мураккаб шахс қилиб кўрсатишга уриниб бор. Лекин унга меҳр ўйғонмаяпти.

Биринчи кесган боши таъқиб қилади-ю, айни пайтда, минглаб бегунаҳларни ўйламай-нетмай қилидан ўтказди. Фикри одам қилиб кўрсатишмоқчи, лекин керак жойда сира ўйсиз. Ўзи лой қориб, хари чопиб, ҳунармандлар қатори меҳнат қилган одам ўз элини сўриштирмай чопиб ташламас...

Автор босқинчиликни қоралайди. Лекин ўз ермизга босиб қирганларнигина. Бизнинг хонликлар бошқалар ерига бостириб борганда буни қоралаш сезилмайди (Хоразмшоҳ, Жаломиддин)...

Ҳамма воқеалар ҳикоя қилинади, лекин фикр оз. Давр, Чингиз, унинг иши, мижёси, тарихий таназзуми, истиқболсизлиги ҳақида кўп фикрлар айтиш мумкин эди.

P.S.

М.Кориевнинг "Спитамен" романида Исқандар лашкарлари Хўждан қалбасига лой қориб, шаҳар тикламади.

Мирмуҳсин романида Исқандар Хўжандни ололмади, дейлмади.

Икки асар бир журналда бирин-кетин чиққан. Китобхон нима дейди? Бундан чиқди, бу китобларда тахминлар кўп экан-да?

Ўткир ҲОШИМОВ. "Икки эшик ораси" (роман)

Тили, деталлари яхши. Оқдўй одамлар характери, қатъияти, эътиқоддаги собитлиги яхши берилган.

Насрий тафсилютда маҳорат бор.

Камчиликлари: фабула атай чалқаштирилганга ўхшаб турибди...

Машиий масалалар маънавий нормалар қаражасига кўтарилади. Бунинг учун қулай давр, қулай вазиятлар топилган. Оқдўй одамнинг турмуши, машиий ҳолати халқ тақдири билан боғланади, одамнинг қатъий эътиқодини кўрсатади.

Ўлиас УМАРБЕКОВ. "Ойнинг олтин ўроғи" (хикоя)

Сарлавҳаси унча мос бўлмаса ҳам, тематик жиҳатдан нақд мўлжалга урган. Шу кўннинг ўзи! Икки аёл образи — бири алданган, бири бахтли аёл. Бири олтин тақинчоқлари билан қон йиғлаб ўтирибди, бири чарчаган, нариги хонада эри пишмилаб ўхлаб ётибди. Бу ҳалол, меҳнаткаш оқдўй оиллага тасоқифан келиб қолган қалбаки ҳаёт — чиндан ҳам тасоқиф. Енгилаетган хирс, молпарастлик хирси. Бу хирс одамда ҳали кучли, лекин ёввойи ҳайвондай ўлим талвасасида.

Керак хикоя.

Ўлиас УМАРБЕКОВ. "Бўрибосар"

Соғда, беозор, табиий хикоя. Шунчаки бир ит "тақдири" китобхонни бошлаб кетади. Инсон ва табиат мавзусида қатъта қаввосиз яхши хикоя. Бола ва ота-оналар муносабатига ҳам яхши ҳислар тиловчи асар.

Абдулманноб ЭЛАМБЕРДИЕВ. "Сариқ аждар ҳамласи" (роман)

"Тень желтого дракона" китобининг ўзбекчаси. Қўлёзмада ўқидим. 800 бет. Русчасидан 1,5 баробар қатъта бўлиб, чўзилдиб кетган. Қисқартириш илконлари кўп. Авторга айтилди. Асар қушман яхши, кўп

фактик, информаццион ва мадрий материал тўпланган, шулар ҳам кизиқарли. Милоддан икки аср олдинги ўтмиш. Хитой империясининг Фарғона – Давонга хужуми. (Лекин бу хужум 300-бетлардагина ботланади. Қисқартитиш ўша аввалги қисмларда бўлиши керак.) Автор кўп жойда яланғоч, образсиз баёнга ўтиб кетади. Асар жуда катта бўлиб кетган. Ихчамласа, ўқиладиган асар бўлади.

Ўқтам УСМОНОВ. "Қисмат" (қисса)

Тема жиҳатидан янги эмас. Лекин яхши ўқилади. Одамларнинг кифоаси бор, ишонтиради.

Омон МУХТОР. "Вазифа" (қисса)

Нимадир бор: оқдуй одам ўз ҳаётини, унинг маъносини, салмоғини ўйлай ботлайди. Нимагадир (эски-янги) ўралашиб, ора йўлда қолганини сезади. Ўтмишдан кўтүрмолмай, янгига ўлғуролмай...

Акасининг ишини кўриб, ўзича нимадир кашф этади, кўзи очилади, нимадир қилиш мукин экан.

Бу ҳолат ланжрок, ёзилган.

Аммо нимадир бор.

Эркин АБЗАМ. "Пиёда" (хикоя)

Давр арабасидан тўшиб қолган пиёда образи. Тил образли, ширали. Бирок, ишониб бўлмайдиган жойлари бор. (Наҳотки телевизорга қарши, ўзи мотоцикл миниб юрибди...) Давр айтилмайди, анча илгарироқ ўтган воқеа бўлса керак. Бот қаҳрамонда сундийлик, олдиндан режаланштирилган образ экани сезилади.

Наҳотки вақт ўтаверса-ю, одам ўзгармаса? Велосипед минган киз ёшлигида қилиб кетган-ку?

Сўнгра: у ҳам мактабда, техникумда ўқиган ахир?

"Ўнг" қаҳрамон – консерватив. Мен "Илқизлар" да "сўл" қаҳрамон, даврдан ўзиб кетмоқчи бўлган қаҳрамонни яратмоқчи бўлган эдим. Балки менда ҳам шундай камчиликлар бордир.

Қизик, бу икки хикоя "бир медалнинг икки томони" бўлибди.

Хайриқдин СУЛТОНОВ. "Ажойиб кунларнинг бирида" (кисса)

Давр тенденциялари яхши акс этган. Ёқимли қаҳрамон, замондошмиз. Тил яхши, раван. Психологик оқимлар мантиқчи яхши.

Тоҳир МАЛМК. "Чархпалак" (кисса)

Жуда замонавий. Детектив жанрида ёзилган, ўқимли. Қаҳрамонхўр, ёлгон раҳбар. Колхоз раиси талантили агрономни ўлдиршига боради. Хозир жуда зарур асар.

ЗУЛФИҚОР. "Тора" (хикоя)

Кураш – ўзи билан: олайли, омайли? Бунда психология бор-у, гражданлик йўқ.

Автор бу қаҳрамонни ёқлаётти, чоғи.

Лекин эндиликда кураш – ўзи билангина эмас, атирофдаги иллатларга қарши, шафқатсиз бўлиши керак бўлиб қолди.

Жиноят қилайли, қилмайли? Бу қай даврнинг муаммоси?

Раскольников болта кўтариб... кампирни ўлдирсамми, йўқми деб иккиланади.

Психологизм билангина иш битмас экан. Ахлоқ темаси давр китисси даражасига кўтарилиши керак.

Шарофат АШУРОВА. "Тўғал" ("Шарк юлдузи", 1985, 12-сон)

Чорвачилар ҳаётининг жуда ўзига хос деталлари, экзотикаси билан ёзилган. Сюжет оқдўй: Абдушуккур бобонинг келини бева қолган, кеткизгиси йўқ, лекин Сойғул ёш, нима қилсин? Кетадими-кетмайди – биз билмаймиз, аммо шў ҳолатнинг психологияси тўғал-тўғис берилган. Тил, ҳолат, тасвир жуда халқчил. Қисқарттириш мумкин эди (айниқса, эслаш қисмида – ўғил ўлгандан кейинги аза йўғилари).

Ҳикоя

INSPEKTOR VAYSMAN

Ғулом Ҳусайнли Фанлар академияси ховлисига қадам қўйди-ю, қутилмаган манзарадан саросимада қолди. Чамаси, шаҳарни мўр-малахдай бошиб кетган, дуч келган муассасаю дўкон ва емакхоналар пештоқига ҳар турли лавҳаларни осиб, кўча-кўйда беғамгина кавшаниб юрадиган, юзлари қип-қизил ажнабийлар, ниҳоят, бу даргоҳга ҳам бошини тикқан кўринади. Асрий сарвзор қўйнида жойлашган, ранго-ранг гулхоналари кўзни қувонтирадиган муқаддас илм масканида, одатан, қалин-қалин папкаларни қўлтиқлаб олган олимлар салмоқланиб сайр этиб юришарди. Энди эса бежирим асфальт йўлкаларда тумшугига хорижий давлатларнинг байроқчалари қадалган хашамдор қоп-қора машиналар тизилишиб турарди. Улар ялт-юлт этиб кўзни қамаштирар, улкан гулдасталарни қучоқлаб олган илмий ходимлар ўзларини кўярга жой тополмас эди. Бу ҳолни кўриб Ғулом Ҳусайн-лининг кураклари орасида совуқ тер томчиси ўрмалади... Серрайиб туриш ноқулай эди, у тез-тез юриб, остонада уймалашиб турган одамлар орасидан ичкарига кирди. Бироқ фойеда ҳам сохта тантанавор манзарага дуч келди. Ҳовлида ҳукмрон бўлган байрамона кўтаринкилик гўё опичлаб ичкарига олиб кирилган эди.

Иккинчи қаватга чиқиладиган мрамар зинапоя тепасига ажнабий тилда бир нималар ёзилган оппоқ матолар, мовий байроқлар осиб қўйилган.

Ғулом Ҳусайнли бу ерда хис-ҳаяжонини аранг жиловлаб турган тарихчи, филолог профессорлар даврасига тушиб қолди. Уларнинг кўзлари алланечук ғамгин эди. Лекин бўлажак тадбир тўғрисида баланд-баланд то-

Бир вақтлар қардош халқлар адабиётида юз кўрсатган ҳар бир янгилик дарҳол бошқаларга ҳам маълум бўлар эди. Баъзи сабабларга кўра бу ҳол кейинги йилларда бирмунча сустралгандек, адабий робиталаримиз илгаригидек эмас. Шуни назарда тутиб, озарбойжон адабиётининг ҳозирги ўрта бўғинига мансуб, ижтимоий-сиёсий мавзуларни дадил қаламга олиши билан шуҳрат топган зийрак адиба Офоқ Масъуднинг бир ҳикоясини таржима қилишни лозим топдик.

Ҳикоя мутолаасидан сўнг зукко журналхон кўнглида “Нега рус тилидан таржима қилинди?” деган савол туғилиши мумкин. Ростини айтганда, ушбу ҳикояни тавсия этган журнал жонкуярларидан бўлмиш шоир Хуршид Даврон “Ие, ҳеч замонда озарбойжонча ҳикоя ҳам рус тилидан таржима қилинадими?! — деган эди. — Шошманглар, мен сизларга аслият нусхасини топиб бераман...”

Аксига олгандек, ҳадеганда Офоқ хонимнинг Бокудаги уй адреси ҳам, аслият ҳам топилавермади. Таассуфки, биз “Дружба Народов” журналида эълон қилинган нусха билан чекланмоққа мажбур бўлдик. Яна мулоҳаза туғилдики, Офоқ Масъуд деган зебо адибанинг дардли бир асарини тезроқ “Тафаккур” мухлисларига тортиқ қилмасак, “улоқ”ни эртага бошқалар илиб кетади...

Хуллас, Офоқ хонимнинг “Озодлик”, “Даҳо”, “Жаноза” каби машҳур асарларини чўх гўзал озарий тилдан ўзбекчага ўгиришга ваъда берамиз. Ҳозирча муаллиф ҳам, ўқувчи ҳам бизни маъзур кўргай.

Таржимон

вушда сафсата сотишар, тилёғламалик билан кимнидир мақташар, бир-бирига кулоқ солмасдан савол беришар, жавобини эса ҳеч ким эшитмас эди — эшиқдан баайни ҳазрати Хизр кириб келишини ҳамма интиқ бўлиб кутмоқда. Бир кишидан нақд ҳаммомдан чиққан оқавадек зах ҳиди анқир, булбулигўёлик қилаётган бу кимса шу тобда, купша-кундуз куни чириб, пўпанак босиб бораётганга ўхшар эди.

Фулом Ҳусайнли профессорларнинг бақир-чақирини эшитмаслик учун ўтган кунларни — унутилмас жўшқин йилларини эслаб кетди. У вақтда эндигина академиянинг аспиранти бўлган эди. Ўшанда бу даргоҳ унга мухташам илм ибодатхонасидек кўринар, у кезларда ҳали ёш бўлган ҳозирги илмий ходимлар институт директорларига ёки сўроқ аломатидек букчайиб қолган академикларга тақлидан салмоқ билан одим отишга ҳаракат қилар эди. Хотиралар Фулом Ҳусайнлини тўлқинлантириб юборди, у мижжаларида пайдо бўлаёзган ёшни яшириш учун фойенинг нақшинкор устунларини, шифтларни талмовсираб томоша қила бошлади.

Нафсиларини айтганда, ўтган кунлар ҳали унчалик узоқлашиб кетмаган. Аммо, Фулом Ҳусайнлининг назарида, бугун барҳаёт ўша профессорлар авлоди ниҳоятда абгор бўлиб қолган, гўё академиянинг товуш ўтказмайдиған қалин деворларини қулатиб, вайрон қилиб бесўнақай бир трактор ўтиб кетгану одамларни ҳам эзиб-янчиб юборган эди.

Академиянинг ўзи ҳам ўзгариб кетган. Хийла чўкиб, торайиб қолганга ўхшайди. Йўлаклари ҳам аввалгидек чароғон эмас, хира тортган. У ҳозир

Фуллом Ҳусайнлига тасодифий йўловчилар билан тўлиб-тошган бесаранжом вокзал перронларини эслатди...

Ҳамма нарса аянчли, хору зор, ташландиқ.

Иккинчи қаватдаги мажлислар залига кирилгандан кейингина профессорларнинг жағи тинди. Бу зал аллақачон таъмирталаб бўлиб қолган, ниҳоятда афтода эди. Фуллом Ҳусайнлининг ён-верига жойлашиб олган илм аҳли саватчаларга солинган гуллар билан безатилган сахнани, тобора гавжумлашиб бораётган зални бетоқат қиёфада кузата бошлади.

Фуллом Ҳусайнли ҳам сахнадан қўз узмасди, аммо у шу тобдаги дабдабабозликка қараб негадир “Қалам” адабий шўъбасида ўтаётган ночор кунларини, очин-тўқин кечаётган ҳаётини ўйларди. Қадрдон “Қалам” шўъбаси шартан кетиб парти қолган эски троллейбусга ўхшарди: ўйдимчукур йўлларда ҳар ёнга ташлаб оғиб кетса ҳам, давр синовларига мардондор дош бериб, талай йиллардан буён ўзининг камтарона йўналишини ўзгартирмас эди...

Шўъба аъзоси бўлмиш қаламкаш биродарлари бир-бир ҳаёлидан кечди. Ўтган ҳафта Шоирнинг таваллуд кунини нишонланди, аммо “чақалоқ” байрамни қизитиш ўрнига — совутди: тотариб-бўзарди, дардини сиртига чиқармади, Сўз қудрати ҳақида лом-мим демади; ундан кейин нутқ ирод қилган калтагой Фараж ҳам калавасининг учини йўқотиб қўйди — бир нималарни минғирлаб, тезгина минбардан тушиб кетди; охирида Оғаали тасаввуф дурдоналарини дунёвий адабиётга алмаштирмайман деб, икки оёғини бир этикка текиб олди, сўнг қутилмаганда Садаининг юзига шапалоқ тортиб юборди... Фуллом Ҳусайнли ана шунга ўхшаган нохуш воқеаларни эсларкан, сочлари орасида чумоли ўрмалаб кетди — хижолатдан боши терлади.

Гўё аҳли замон эс-хушидан айрилган, дунё остин-устун бўлган, ҳамма нарса пул билан ўлчанадиган, ҳеч кимни қорин дардидан бошқаси қизиқтирмай қўйган эди. Ҳатто муқаддас маскан саналмиш, ғаразли мақсадлардан ниҳоятда узоқ ҳисобланган академия ҳам нафси аммора йўлида аллақандай ажнабийлар билан ҳамкорлик қилишга мажбур. Қадрдон “Қалам” шўъбаси эса на одамларга, на адабиётга бир чақалик фойда келтирадиган абадият қонунларини тадқиқ этиш билан овора! Баландпарвоз даъволар шу замонда кимга керак, ахир?! Ундан кўра кўрпага қараб оёқ узатган маъқул эмасми?.. Барига ўзи, ўзининг ўжарлиги сабабчи. Адабиётга мутаассибларча сажда қилади, шу боис боши балодан чиқмайди. Фақат ўзи қийналса гўрга эди, шўъбанинг барча аъзолари, ёрдўстлари ҳам елкасига офтоб тегмай ўтиб кетяпти. “Балиқ бошидан...” деган нақл бекорга айтилмаган экан.

Ажабланарли жойи шундаки, Фуллом Ҳусайнли балчиққа ботиб қолганини жуда яхши билади, жонҳолатда ундан халос бўлишга интилади, аммо қимирлаган захоти ботқоқ баттар комига тортиб кетаверади. Ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. У гўё ёмон туш кўриб, алахсираб ётган одамга ўхшарди — уйғониб уйғона олмас, ухлаб ором нелигини билмас эди; бир чигал-

ликдан кутулса, иккинчиси рўпарасида кўндаланг бўлаверарди. Хуллас, адабиёт қурбонлик талаб этар, уни унча-мунча нарса билан рози қилиб бўлмас эди.

“Хўш, абадият қонунларининг кимга кераги бор ўзи? — деб баъзан ўтирган жойида хуноб бўларди у. — Бу суфиёна васвасалардан нима фойда?!”

Аслини олганда, ўзи ҳам, дўстлари бўлмиш калтатой Фараж, Шоир, Денгиз ва шўъбанинг бошқа аъзолари ҳам қандайдир шубҳали мазҳабнинг мутаассиб муридларига ўхшарди. Сиртдан қараган одам уларни жиннипинни бўлса керак деб ўйламоғи тайин.

Бошқа ёзувчилар эса кечаю кундуз тадбиркорлик билан пухта режалар тузиб, қандай қилиб фаровон турмуш кечириш тўғрисида бош қотирар, китобларини чет элларда бостириб пул топиш пайида эди. Булар-чи, тамаки тутунига тўлиб, димиқиб кетган хоналарида бадий сўз кудрати, бирон бир асарнинг фазилатлари тўғрисида, теран рамзий маънолар ҳақида томоқлари хириллаб қолгунча бахслашар, бирор сўзнинг маънодошини қидириб антак-тентак бўлар, сўнгра кўзлари косасидан чиккудек бир алфозда бу кашфиётларини бир-бирига айтиб маъқуллатар эди... Ҳақиқатан ҳам, бундай йиғинлар адабий кечадан кўра, яширин мазҳаб аъзоларининг махфий учрашувига кўпроқ ўхшаб кетарди.

Мана шуларни ўйлаганда Фулом Хусайнлининг юраги ҳар гал ғалати хаприқиб тушади. Лоп этиб қаламкаш дўстларининг дилбар мисралари, мумтоз шоирларнинг шохбайтлари хаёлига келади. Булар уни нафақат маънавий ҳалокатдан, балки расмона ажал чангалидан ҳам асраб қолган. Ўлим — ҳақ, ҳеч ким ундан қочиб қутула олмайди. Лекин ўлим бошқа, ўз жонига қасд қилиш бошқа нарса. Худкушлик ўйига борган онларида Фулом Хусайнли мардлик қиялман деб, аслида номардлик қилмоқчи бўлганини дафъатан ҳис этар, сўнгра эс-хушини йиғиб олиб, шум ниятини қоғоздек гижимлаб, кераксиз қоралама нусха каби улоқтириб юборар эди...

Бугунги дабдабаю асъасалар аввалгиларига ўхшамасди. Шу тобда академияда ҳукмрон бўлган муҳит, уддабуронлик намойиши кўнгилни айнитиб юборгудек даражада эди. Беихтиёр аллақачон таъмирга муҳтож бўлиб қолган шўъба биноти, унинг ғалвирдек илма-тешик томи, бечораҳол ходимларнинг озиб-тўзиб кетган қиёфалари бир ёндаю адабиётни тирикчилик манбаига айлантириб олган семизқуртлар яна бир ёнда намоен бўлади...

Нимадир қилиш, ниманидир ўзгартириш керак. Эҳтимол, Адабиёт Қалъасининг булутларга қадалиб турган бирор арконини қулатиш керакдир? Шўъбани ҳам булут босган, булут остида инграб ётибди. Зоҳиран батартиб академиянинг мажлислар залида ҳам оқимтир булутлар кўзга ташланади. Худди кафанга ўхшайди.

Зал одамлар билан лиммо-лим бўлди.

Фулом Хусайнли кейинги ўн йил мобайнида бу ерга қадам босмаган эди; академия аъзоларининг таркиби деярли янгиланибди. Йиғилганларнинг

кўпчилиги ёшлардан иборат, кекса ёки ўртаяшар кишилар ҳам бор, лекин аксарият янги одамлар Фулом Хусайнлига нотаниш эди. Улар амалдор устозларига тақлидан қатор оралаб кеккайиб юришар, киборлар мисоли тишларининг оқини кўрсатиб бир-бирига таъзим бажо келтирар, қандайдир ҳужжатларни олдинги қаторда ўтирган зотларга қўлма-қўл узатишар эди.

Аҳли илм орасида бир неча таниш академик ҳам кўзга чалинарди; улар аллақачон кексайиб, букчайиб қолган эди. Академия казо-казолари ён тарафдаги пастак эшиқдан энгашиб кириб, чумоли галасидек тизилганча, эҳтиёткорлик билан сахна ёнидан ўтди-да, қатъий тартиб бўйича биринчи қатордан жой олди, ҳандалакдек вазнсиз каллаларини ҳар ёнга буриб паст товушда ўзаро минғирлаша бошлади. Чамаси, улар бошқалар тушунмайдиган хос бир лаҳжада сўзлашарди. Фулом Хусайнлининг эсида: улар бундан ўттиз йил илгари ҳам худди ҳозиргидек рангпар ва бужмайган кўринарди. Ўтган йиллар мобайнида янада букчайиб, янада захил тортиб, замон ва макондан четда қолиб кетишибди.

Нихоят, анжуман бошланди. Сахнада академиянинг вице-президенти пайдо бўлди — миқтидан келган, ўртаяшар бир гумбаз; у шодлигидан лаблунжини йиғиштира олмас, гўё анови “янгилик”ни тезроқ айтмаса, нақд юраги ёрилгудек эди. Сахнага чиққач, театру коидасига кўра, номаълум нуқтага тикилиб хийла сукут сақлади-да, сўнг вазмин оҳангда сўз бошлади. Афтидан, моғор ҳиди анқиб турган эски сахнада вице-президент ўзини ноқулай ҳис этарди. Шу боис ғайритабиий равишда овозини баланд қўйиб гапиришга ҳаракат қилди. Нутқининг ўрталарида алломалигини писанда қилиб мураккаб илмий истилоҳдан фойдаланмоқчи бўлди-ю, оддийгина найрангбозликни ҳам эплай олмади — дудуқланиб қолди, кийшанглаб нодонлигини хаспўшлашга уринди. Боз устига, биринчи қаторда қотиб ўтирган кекса академиклар уни баттар саросимага солиб қўйди. Фулом Хусайнли ҳам ўз фаолияти давомида мана шундай лоқайд нигоҳларга кўп бора дуч келган. У димоғдор вазирларнинг кабинетларида, юқори мансабларга қўққайтириб қўйилган амалдорларнинг хузурида адабиёт шўъбасининг оғир иқтисодий аҳволи, томдан чакки ўтаётгани, йўлакларда елвизак ўйнаётгани, бир четга уюб қўйилган бебаҳо қўлёзмалар пўпанак босиб, яроқсиз ҳолга келаётгани тўғрисида гапиравериш чарчаган. Унинг дийдиёларини чўянбашара кимсалар қилт этмасдан эшитарди, Фуломбой эса битта гапни тўтиқушдек такрорлайверарди, баъзан тутилиб қолар, жаҳли чиқар, ичида ўзини сўқар эди. Гоҳо асаблари чатнаб, чакка томирлари бўртиб кетар, охири овоз чиқариб бир нималар деб дўнғиллардию каловланиб ташқарига отиларди. Барча таваллолари яна-тағин ҳавога совурилганини остонадаёқ ҳис этарди.

Ўлик кўзларнинг бундай лоқайдлиги бирпасда ҳар қандай иштиёқни сўндиради, унга дуч келган одамнинг қўли ишга бормади қолади.

...Вице-президент дарҳол ўзини қўлга олиб, шакаргуфторлик билан нутқини поёнига етказди. Кейин ажнабий сармоядорларнинг гумашталари сах-

нага таклиф қилинди. Баландпарвоз мақтовлардан довдираброқ қолган вакиллар саҳнага чиқди. Оврупоча олақуроқ шим кийган икки йигит биринкетин ўз тилида бир нималар деб чулдиради. Юз-кўзини сепкил босган, қотмагина маллатоб йигитчани Фулом Хусайнли зимдан кузатди. Маллатоб ажнабий Олмония элчихонасининг бир ходимиға жуда-жуда ўхшарди; бешолти ойдан буён Фулом Хусайнли салмоқдор китоб нашр этишга буюртма олиш илинжида инспектор Вайсман хузуриға зув-зув қатнайди. Ўша инспекторнинг юзини ҳам сепкил қоплаган, аммо суҳбатдошидан ҳазар қилаётганини башарасидаги сепкил ҳам яшира олмасди.

* * *

Элчихона шаҳар марказидаги муҳташам бинонинг қуёи қаватида жойлашган. Мана шу балконлари ойнаванд бинода бир вақтлар хокисор Халқ шоири истиқомат қиларди. У ниҳоятда одамохун инсон эди. Ҳозир иморатнинг деворлари қайта сувоқдан чиқарилган, негадир кулранг тусга бўялган, олисдан хўмрайгандек кўринади, товуш ўтказмайдиган ойнаванд эшиклари доим ёпиқ туради. Худди ўлим лагерларига қамалган маҳбуслар мисоли оёқ учида юрадиган элчихона ходимларининг тунд башаралари Фулом Хусайнлиға болалик чоғларида кўрган олачалпоқ фильмлардаги фашистларни эслатарди.

“Олмон адабиёти антологияси”ни тайёрлашга қарор қилган шўъба номидан элчихонага расмий хат билан мурожаат этилди. Бироқ ҳозирча олмончадан бир мисра шеър ҳам озарбойжон тилиға ўтирилмаган. Хавфсизлик юзасидан деворлари зирҳланган элчихона қабулхонасида ҳар гал Фулом Хусайнлини чиройли бир озарбойжон қиз кутиб олади. У ойнаванд тўғарак стол ёнида алчайиб ўтиради, уят-пуятни билмайди, аллақачон олмонлашиб улгурган; она тилида зўрға чайналиб гапирди, дудмал жавоблари кишининг энсасини қотиради. Устиға устак, учлари ўткир туфлиси билан гоҳ оёққа тепиб, гоҳ ўткир тирноқлари билан юзни чимдиб олаётгандек туюлади. У сизға гумонсираб қарай-қарай, товуш ютадиган юмшоқ тўшама қопланган йўлак бўйлаб маллавоё ходим ўтирган хонаға бошлаб боради. Инспектор билан учрашувға қадар кечадиган бу савдолар Фулом Хусайнлининг таъбини ҳар гал тирриқ қилади.

Аллақандай ваҳимали электр асбобиға ўхшаган Вайсманнинг ҳапдори хиди анқиб турган хонасиға кириб, унинг рўпарасида икки-уч дақиқа мулзам бўлиб ўтирганидаёқ Фулом Хусайнли бу ерга бекор келганини англайди, ичидан зил кетади. Лаънати расмий хатни хаёлан юз марта майдамайда қилиб йиртиб ташлайди, лекин энди Вайсманнинг бакрайган совуқ кўзларидан қочиб қутулишнинг иложи йўқ.

Ўша хат юзасидан инспектор Вайсман яна бир неча марта Фулом Хусайнлини хузуриға чорлади. Инспекторнинг хонаси вазнсизлик ҳолатида муаллақ осилиб турган космик кеманинг каютаси каби тор, димиқиб кетган эди. У қилдан қийиқ ахтарадиган безбет терговчиға ўхшаб суҳбатдошини эринмасдан сўроқ қилади; “Агар Олмония элчихонаси

антология чоп этиш учун маблағ ажратса, пул қай йўсинда, нималарга сарф этилади?..” деб қайта-қайта сўрайди. Одамнинг жонини ҳиқилдоғига келтиради. Антология харажатларига ажратиладиган пулдан ҳали дарак йўғ-у, ўтган ҳафтадан бери Вайсман ҳар кеча Фулом Хусайнлининг тушига киргани кирган. Боз устига, таскара бир қиёфада намоён бўларди: гоҳида маҳаллий кампирларнинг этаклари ер супуриб юрадиган рўдапо кўйлагига бурканиб, сап-сарик тук қоплаган қўллари билан Фулом Хусайнлининг бўйнидан кучоқлаб, юзини юзларига босганча эркаланиб озарбойжон тилида бир нималар деб чулдираса, гоҳида полициячилар либосида рўпарасида ўтириб олиб, Фуломнинг башарасига қизил чироқни тўғрилаб кўзларини қамаштирар, шеър-пеърни эслатадиган аллақандай матни олмон тилида ўқиб берар эди. Кейинги марта кўрган тушида Фулом Хусайнли Вайсман олқишлаб турган эшакдек тозидан зўрға қочиб кутулди. Сўнг чағир тошлоқ бўйлаб югуравериб ўпкаси бўғзига тикилди, яланг оёқлари тилиниб кетди; қандайдир илонизи сўкмоқлардан ўтиб, тонг махали ҳолдан тойиб ерга қулади ва шу заҳоти яна устига қутурган ит ташланди...

Фулом Хусайнли қора терга ботиб уйғонди, безгакка чалинган бемор мисоли вужуди дағ-дағ титрарди; қалин кўрпани устига тортиб ўраниб олди. Энди элчихонасига қадам босмайман, у ерларни елкамнинг чуқури кўрсин, деб қасам ичди; Вайсманни эса ашаддий бир душмандек хотирасидан батамом ўчириб ташлайди. Афсуски, орадан икки соат ўтар-ўтмас шўъбага бордию зинапояда қисилиб-қимтиниб, мунғайиб турган, саратонда сувсиз қолган гуллардек сўлиб-сарғайган ходимларга кўзи тушиб, беихтиёр элчихонанинг қадимий қалъа дарвозасига ўхшаш оғир-вазмин темир қопқаларини, товуш ўтказмайдиган қалин ойналарни, Вайсманнинг малла башарасини яна эслади, яна ундан умидвор бўлди...

* * *

Профессорлардан бирови алам билан бош чайқаб, аста энгашиб ёнида ўтирган шеригининг қулоғига ниманидир шивирлади. Уларнинг садақа тилаб ўтирганидан Фулом Хусайнлининг кўнгиллари айниб кетди. “Намунча ялтоқланади? Одам боласи шу қадар ҳам тубанлашадими?..” Унинг юраги дук-дук урар, асаблари чарсиллар эди. Ўзини босиб ўтиришга ҳаракат қиларди-ю, лекин эплаёлмасди.

Нима учун кўплаб китоб, сценарий ва йирик таржима асарлар муаллифи бўлган Фулом Хусайнли келиб-келиб қандайдир чаласавод ажнабийга ҳовучини чўзиб тиланчилик қилиши керак? Вайсман ким бўпти — Олмониянинг гадойтопмас бир кандигида туғилган, оиласи ҳам электр асбоблари жамулжамига ўхшаса ажаб эмас, ўзи амал-тақал қилиб бирорта ўқув юртини тамомлаган бир кўппак, холос! Нега ана шу галварснинг бемаъни савол-сўроқларига чидаши керак экан? Ундан кўра, ер ёрилиб, ерга кириб кетгани минг марта афзал эмасми?! Дод, минг додким, ўша лаънати даргоҳ остонасига бош уриб боришга мажбур. Инсоний ор-номусини топтаб, бети-

ни қаттиқ қилиб элчихонага бориб келганидан сўнг ҳар гал яна навбатдаги учрашув тўғрисида бош қотиради. Бундан ортиқ ҳақорат бўлмас...

Умр бўйи ўзларини олиму фузало ҳисоблаб келган, раҳбарликни ҳам ўрнига қўйган, уюм-уюм илмий асарлар яратган калондимоғ профессорлар нима учун сочлари оқарган бир вақтда бетайин, енгилтак ажнабийлар каршисида думларини лик-лик ўйнатяпти?..

Оғир ўй-хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирган Фулом Хусайнли қандай қилиб диққинафас академияни тарк этганини ҳам сезмай қолди. У ғир-ғир шабада эсаётган сўлим кўчалар бўйлаб оҳиста одимлаб борарди.

* * *

Бу гал Вайсман хонасида ёлғиз эмас экан, ёнида баланд бўйли, истараси иссиқ яна бир олмон ўтирарди. У нимаси биландир машҳур бастакор Штраусни эслатарди. Улар Фулом Хусайнлига бир қараб олгач, ўзаро олмончалаб паст овозда ғўнғирлай бошлади. Олмон тилини билмагани учунми ёки кейинги вақтларда Вайсман тўғрисида кўп ўйлагани сабабми, Фулом Хусайнлининг назарида олмонлар уни калака қилаётгандек туюлди. Иккинчи олмоннинг кўз қорачиғида, қизларникидек қирмизи лабларининг буржида истехзо аломатлари пайдо бўлди.

Вайсманнинг қиёфасида яхшиликдан ном-нишон ҳам кўринмасди. У юмюмалоқ итқўзлари билан Фулом Хусайнлининг қоп-қора мўйловини, тугунчаси ғалвайиб турган, эрталаб апил-тапил боғланган бўйинбоғини, оҳори тўкилган кўйлагининг шўр босган ёқасини бирма-бир кўрикдан ўтказди; оппоқ бармоқлари эса зўр ҳафсала билан столга тахлаб қўйилган ҳужжатларни силаб-сийпаларди. Бу силлиқ жаноблар кўзини лўқ қилиб ўтиргани сари Фулом Хусайнли ўзини ноқулай ҳис этар, юзи қип-қизариб, сочларининг остидан ҳам тер чиқа бошлаган, боши ғув-ғув айланар, алланечук қичишар эди. Ногаҳон бугунги учрашувга келишдан олдин туфлисини ярақлатиб артганини эслади. Одатда қўчага чиқаётиб оёғидаги пойабзалга қиё ҳам боқмасди. Бу гал негадир “дўст бошга, душман оёққа қарайди” деган нақлга амал қилди. Оёғидаги пойабзал ярақлаб турган бўлса-да, учлари пачоқ. Фулом Хусайнли буни бир ойча муқаддам шаҳар марказидаги олмонларнинг дўконидан сотиб олган эди. Мана, бир ой ўтар-ўтмас, аввалги хашамидан асар ҳам қолмади. Баттар бўлсин. Аслида, хотин кишининг гапига аҳмоқ эргина қулоқ солади. Унинг хотини ҳам арзонроқ пойабзал харид қилгин деб қулоқ-миясини еб қўяди, бир ойдан сўнг эса тумшуғи пачоқ, пошнаси емирилган туфлини кераксиз буюмдек, қўли юпқароқ бирор қариндошига инъом этиб юбораверади...

Вайсман ҳамон ёқимтой олмон билан шивир-шивир қилиб музокарани давом эттирарди. Афтидан, улар рўпарада бир одам мунтазир бўлиб ўтирганини ҳам эсларидан чиқариб юборган кўринади. Зеро, бирортаси Фулом Хусайнли тарафга қиё боқмасди... Ниҳоят, боядан бери Вайсман сийпалаб ўтирган папкани очиб, ҳужжатларни кўздан кечира бошлашди; баъзан оламшумул сир сақланаётган қутичадан илон чиқиб қолгандек кўзларини ола-

кула этиб юборишар, шунда қоғозлардан кўз узиб Фулом Хусайнлига ёвқараш қилиб қўйишар, гўё ҳар хил белгилару сўроқ-ундов аломатлари билан тўлиб-тошган ҳужжат асл нусхасига — Фулом Хусайнлининг башарасига таққосланар эди. Фулом Хусайнли ўтирган жойдан Вайсманнинг ботинкаси баралла кўринарди: пойабзал яп-янги бўлса-да, нариги олмоннинг ботинкасидан сипороқ; худди икки жуфт ботинка дўкон пештахтасидан унга тикилиб тургандек... Ҳар иккала олмоннинг билаклари хивичдек ингичка, бўйни қилтириқ, касалманд кишиники каби сарғимтир эди. Фулом Хусайнли уларнинг бошқа тана аъзоларини ҳам кўз олдига келтирди; оёқлари товукникига ўхшаса керак, деб ўйлади. Сўнг бирдан фикри равонлашди: ҳа-а, гап бу ёқда экан-да, олмонларнинг пойабзали қилтириқ оёқларга мўлжалланган, ундай оёқ мўрт пойабзални йиртмасдан, пошнасини емирмасдан бир йил судраб юриши мумкин... Инспекторларнинг қўйлаклари ҳам яп-янги эди: ёқалари асл ҳолида тикрайиб турибди, ҳали дазмол нималигини билмайди, демак, тоғорага тушмаган, ювилмаган. Уларнинг кийим-боши аслида янги эмас... Фулом Хусайнли хаёл суриб ўтириб рўмолчаси билан бўйнидан оқётган терни артиб олди... Аммо баданга ёпишиб турган бу шўрлик кийим-кечак чинакам ҳаётдан беҳабар, шу боис эскирмайди, йитмайди...

— Бу нима?!

Туйқус берилган саволдан Фулом Хусайнли чўчиб тушди. Вайсман қоқшол қўлида унга таниш ҳужжатни тутиб турарди. Бу антология нашрига мўлжалланган харажатлар ҳисоб-китоби эди. Вайсман айниқса мана шу қоғозни жуда ёмон кўрарди. Ҳар гал савол-жавоб ҳужжатлар орасидан ажратиб олинган мана шу ҳисоб-китобдан бошланар, Фулом Хусайнли эса ижикилаб изоҳ берар эди. У ёд бўлиб кетган гапларни тўтиқушдек такрорлашга киришди: “Биз антология нашр этмоқчимиз, озарбойжон китобхоналарини олмон адабиёти билан таништирмоқчимиз, шу йўсин олмон-озарбойжон маданий алоқаларини ривожлантиришга муносиб улуш қўшмоқчимиз” ва ҳоказо. Босиқ, паст товушда гапирди, ўзини зиёлидек тутди, овруполиклар каби кулимсираб турди, дона-дона қилиб сўзлади, иборалар орасида сукут сақлади, ишқилиб, жиззаки элчихона ходимининг жинини қўзитмасликка ҳаракат қилди. Бироқ у гапираётган пайтда Вайсман қоғоз ушлаб турган қўлини пастга туширмади, киприк қоқмасдан, юм-юмалоқ кўзларини лўк қилиб ўтираверди. Боз устига, нариги олмоннинг лабларида яна захарханда аломати зоҳир бўлди. Фулом Хусайнли расмий хат моҳиятини батафсил изоҳлагач, оғир жиноятнинг ашъвий далилидек, боядан бери Вайсман қўлидан қўймай турган ҳужжат ҳақида тушунча берди. Гапираётиб, булар ҳозир менга бир бало бўлишини кутяпти, деб ўйлади негадир. Хўш, менга нима бўлиши мумкин?.. Фулом Хусайнли бирдан тўхтаб, ўйланиб қолди. Вайсман эса ҳамон ҳисоб-китоб ёзилган қоғозни тутганича унга қараб ўқрайиб турарди. Сас-садосиз таъна-дашном Фулом Хусайнлининг суяк-суягидан ўтиб кетди. У яна терлай бошлади. Аъзойи баданидан қуйилиб келаётган тер юпқагина чит қўйлагини бирпасда жикқа хўл қилди. Терлаб-пишиб кетганини сезиб ўзидан уялди, асабийлашди, натижада баттар терлай бош-

лади. Бир неча ой муқаддам шоша-пиша, бухгалтер билан антология харажатларини ҳисоб-китоб қилганини эслади. Шу нарса бошга битган бало бўлди-ку, деб ўйлади ижирганиб. Ундан воз кечсам қутуламанми?.. Фулом Хусайнлининг назарида, олмонлар унинг терлаб-пишиб хижолатдан қовурилаётганини мароқ билан томоша қилиб ўтиргандек туюлди. Кутилмаганда Вайсман Фулом Хусайнлининг изоҳларидан қониқиш ҳосил қилгандек қўлини пастга тушириб, ҳисоб-китоб ёзилган қоғозни папкадаги ҳужжатлар орасига авайлабгина тикди-да, бошқа варақни олиб ёқимтой олмоннинг олдига қўйди. Фулом Хусайнли узоқдан турибоқ ўзлари олмон тилида тузган — антологияга кириши режалаштирилган ёзувчилар рўйхатини дарров таниди.

— “Кристиан” сўзи нотўғри ёзилибди. Олмончада бу атоқли от “Хh” харфи билан ёзилади, сизлар “К” билан ёзасиз...

Штраусга ўхшаган ёқимтой олмон чучукрок тилда сўзлар экан. Ҳечқиси йўқ, ажнабийлар талаффузидаги нуқсон кечиримли. Мухими, у озарбойжонча гапирди. Аммо нутқида хийла қусур сезилади. Хусусан, ундош товушларни олмонча йўсинда ҳалқумидан чиқариб, тишларининг орасидан ўтказиб ўқдай отиб юборса, юмшоқ унли товушларни қаттиқ оҳангда талаффуз этарди. Болалик чоғларидан қулоқларига ўрнашган майин, мусиқий товушлар худди бир арава шағалдек Фулом Хусайнлининг устига ағдариларди.

“Штраус” гапини тамомлаб зўраки жилмайди, лекин бу жилмайиш мамнунликни эмас, қаҳр-ғазабни ифодаларди.

— Қолаверса, бизга тақдим этилган ҳужжатда қайд этилишича, китобнинг юз нусхаси ҳар хил идораларга совға қилинар экан. Буни нима деб тушуниш керак?..

“Йўқ, энди чидаб бўлмайди! — дея хаёлан эътироз билдирди Фулом Хусайнли газабини аранг жиловлаб. — Нима, булар мени муттахам деб ўйлаяптими?!”

Ёқимтой олмон бирдан Вайсманга ўхшаб Фулом Хусайнлига ўқрайиб тикилди; Фуломбойнинг юраги товонига тушиб кетди гўё, тиззалари билинар-билинемас қалтирай бошлади, томоғига муштдек бир нима қадалиб қолди. Ажабо, у ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаган эди. Лекин одамнинг тиззаси қачон қалтирашини яхши билади... Вой аблаҳлар-эй, одам боласини шу қадар хўрлаш керакми?!

Йиллар давомида сўлиб-сўниб қолган тўфон бирдан кўкрак қафасини ларзага келтириб юборди.

— Нима демоқчисиз ўзи? — деди Фулом Хусайнли ўсмоқчилаб. Гулдурак янглиғ овозидан ўзи ҳам илҳомланиб кетди. Бир жуфт амалдорвачча бақрайиб ўтирган бу хонада, дарҳақиқат, унинг товуши момогулдиракдек янграган эди. — Балки ўша идоралардан ишончнома ҳам келтириб беришим керакдир? Нима бало... — деб бирдан айтмоқчи бўлган гапини унутгандек тўхтаб қолди. — Сиз... мени ким деб ўйлаяпсиз ўзи?!

Фулом Хусайнли хаяжон гирдобига тушган, ҳиқилдоғига қадалиб қолган муштдек бир нарса ҳамон товушини бўғиб турар, шу боисми, сўзлари

олмонларга деярли таъсир этмас эди. Улар кўзларини лўқ қилиб, қилт этмай ўтирарди. Ҳаддан зиёд ҳаяжонланганиданми ёки ўзи айтган сўзлар таъсиридами, Фулом Ҳусайнлининг кўз олди қоронғилашиб қолди.

— Одамни яна қанча хўрлаш мумкин?! Сизлар берадиган ўша ҳисоб-китобли пулни ўмариб кетаманми?! Нима, мени ҳеч нарсани тушунмайди-ган аҳмоқ деб ўйлаяпсизларми?! Сиз...

У дийдасида ёш айланаётганини сездию ажнабийлар олдида йиғлаб юбор-маслик учун сапчиб ўрнидан турди.

Бу димиққан бинода йўқ бўлиб кетишни, инсоний шаънини ер билан яксон этишни истамади — яна бирпас турса, йўлакларга тўшалган қалин гиламлар қадам товушларига қўшиб уни ҳам ютиб юбориши ҳеч гап эмасди гўё!

Югуриб кўчага чиқди.

Кўчалар гавжум эди. Енгил-елпи кийиниб олган одамлар қаҳвахоналардан таралаётган мусиқа садолари остида сайр этиб юришарди.

У ҳаллослаб бориб муюлишдан бурилди-да, Фавворалар майдонига чиқди. Энди эслаб кўрса, хали кўзларида ёш халқаланиб ўрнидан тураётган пайтда олмонлардан бирининг лаби титраб кетган, сўнг лоқайд башарасида қоникшиш аломатлари пайдо бўлган экан. У буни кўз қири билан кўрган, яққол ҳис этган эди.

Худо билсин, бир инсоннинг хор-зор бўлишини, икки қўлини тос кўтариб майдондан чиқиб кетишини лўттибоз амалдорваччалар қанча кутган экан! Мана, энди улар муродига етди.

“Худди расмона урушга ўхшайди-я!” деди ичида Фулом Ҳусайнли.

У тамаки тутатиб чекди. Ўша лаънати учрашувни тезроқ унутишга аҳд қилди.

Кўчаларда бамайлихотир айланиб юрди: бировнинг бошига қаради, бировнинг оёғига... Гоҳ-гоҳ мийиғида кулиб қўярди: бош ёки оёққа қараб дўст ким, душман ким — билиб бўлмайди-ку, биродар!

Кўча-кўйда одамлар кийиб юрган пойабзалларни Фулом Ҳусайнли олмонларнинг ўша пойабзал дўқонида кўргандек эди. Уларнинг барчаси Вайсманнинг ботинкасидек ярқирар, ғашингизни келтириб ғирчиллар эди.

Ҳамма олмон туфлисини кийиб олган, мана, ўзи ҳам ўшанақа бошмоқни судраб юрибди. Фулом Ҳусайнлининг юраги сиқилди, тезроқ уйга кетгиси келди — ажнабий пойабзалларини ортиқ томоша қилишни истамасди.

У сигаретини ахлатдонга отиб юбориб, қадамини тезлатди.

“Энг ажабланарли жойи шундаки, мана шу бемаъни ҳодисанинг ҳам қандайдир маънисини бор, — дея йўл-йўлакай хаёлидан ўтказди Фулом Ҳусайнли. — Вайсман ҳар қанча пасткаш бўлмасин, лекин у ҳам ўзича ҳақ...”

Орадан бир ҳафта ўтгач, Фулом Ҳусайнли шахсан элчи жанобларининг номига мактуб йўллаб, сафоратхона ходими уни нечоғлиқ хўрлагани, сарсон-саргардон этганини батафсил баён қилди.

Кейинги хафтада элчихонадан жавоб келди. Элчихонанинг маданий ишлар бўйича вакиласи фрау Зибек уни суҳбатга таклиф этган эди.

“Улар ким билан ўйнашаётганини билган бўлса керак!..” Бу фикр Фулом Хусайнлига хийла таскин берарди. Адабий мушоҳадалардан, жиддий далил-дастаклардан иборат мактуб ҳар қандай фаҳм-фаросатли одамни бифарқ қолдирмайди.

...Белгиланган куни у элчихонага етиб борди. Ҳар эҳтимолга қарши, Вайсман билан “Штраус”нинг хурмача қилиқлари, олмонларнинг эътиборсизлиги ҳақида мухтасаргина, аммо сермазмун нутқ қораламасини ҳам ҳозирлаб олган эди.

Қабулхонага кираверишда ойнаванд тўгарак стол ортида алчайиб ўтирган, аллақачон олмонлашиб улгурган анови озарбойжон қиз телефонда ким биландир шивирлашиб гаплашаётган экан. Унга кўзи тушган заҳоти гўшакни кафти билан тўсиб:

— Қулоғим сизда, — деди.

— Мен соат ўн учга таклиф этилганман, — деди Фулом Хусайнли ичичидан ғурурланиб. Аслида, шу чокқача мана шу қизга ҳам тилёғламалик қилишга мажбур эди; энди ҳаммаси бошқача бўлади — эски тераклар кесилиб кетган.

— Ким таклиф этган?

— Фрау Зибек.

Қиз нариги телефон гўшагини кўтариб, бир тугмачани босди ва ким биландир олмон тилида қисқагина гаплашиб, гўшакни жойига қўйди.

— Сиз тўрт дақиқа кечикдингиз, — деди у кейин. — Ҳозир фрау Зибек бандлар. Қайта учрашув тайин қилинишини сўраб элчихонага ариза билан мурожаат этишингиз мумкин...

Фулом Хусайнли чап томон деворга осиб қўйилган соатга қаради.

Дарҳақиқат, соат ўн учдан тўрт дақиқа ўтган эди...

Рус тилидан Набижон БОҚИЙ таржимаси

BOBUR VA SUFIYLAR

Бадиа

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодини, шахси ва дунёқарашини тасаввуф таълимоти, хусусан, унинг нақшбандия тариқатисиз тасаввур қилиш қийин.

Бошқача айтганда, Бобур феномени — тасаввуфнинг ўзига хос ҳосиласи, нақшбандия тариқатининг икки асрлик тараққиёти маҳсули эди.

Анъананинг боши

Темурий шоҳу шаҳзодаларнинг тасавуф пирларига мурид тушиши айнан Соҳибқирон Амир Темурнинг ўзидан бошланган. Темурийлар ҳамиша тасавуф муршидлари руҳидан мадад олиб, ўзларини шайхлар шарофати билан шундай юксак мартабаларга эришган деб ҳисоблаган. Тасавуф темурийлар учун маънавий паноҳ бўлган.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат ва шамойим ул-футувват” таъкирасида Амир Темурнинг икки шайх билан муносабатини хикоя қилади.

Соҳибқирон Фарғонада Хожа Боязид деган шайх ҳузурига боради. Хўш, Хожа Боязид ким эди? Хожа Аҳмад Яссавийнинг Ибро-

ҳим Ота деган укаси бўлган. Унинг ўғли Исмоил Ота Хожа Аҳмад Яссавийнинг “назар қилган муриди” эди. Хожа Боязид — ана шу Исмоил Отанинг авлоди.

Амир Темур шайх олдида бораётганда кўнглидан бир гап ўткарди: “Бу эрнинг (шайхнинг) маъно оламидан (тасаввуфдан) хабари бўлса, бизга иссиқ ҳалво тортқай”. Шайх чинакам пир эди. Соҳибқирон кўнглида кечган фикр ғойибона унга аён бўлди. Буюк шоҳ билан кўришганидан кейин: “Аввалуҳо — салом, авсатуҳо — таом, охируҳо — калом” деб, дастурхонга иссиқ ҳалва тортди. Шунда Амир Темур Хожа Боязиднинг шайхлик даражасига тан бериб, унга мурид тушди, катта вақфлар ажратди.

Хожа Боязиднинг қабри Фарғона вилояти-нинг Бувайда туманидаги Мазор қишлоғида.

Демак, Соҳибқироннинг Аҳмад Яссавий руҳига юксак эҳтиромни беасос эмас. Амир Темур Хожа Аҳмад Яссавий қабрига ҳашаматли мақбара қурдирди. Қабр тошини Ҳиндистондан олдиртирди. Чунки яшил мраммар бошқа ерда кам бўлади (Бу ҳақда қаранг: *Ҳамидхон Исломиёв. Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий. Т., “Фан”, 2005, 24-бет*). Яссавия пирларидан бўлмиш Занги Ота даҳмасига мақбара қуришга ҳам киришди. Чала қолган бу мақбарани кейинчалик невараси Мирзо Улуғбек охирига етказди.

“Насойим ул-муҳаббат...” да Амир Темурнинг яна бир тасаввуф шайхи билан муносабати қаламга олинган. Хуросоннинг Андхуд қасабасида Бобо Сунгу деган шайх яшар эди. Амир Темур унинг хузурига борди. Шайхнинг дастурхонида яхна гўшт бор экан. Бобо Сунгу “қўйнинг тўшини олиб, Темурбек сари отибдур”. Навоийнинг сўзлари билан айтганда: “Темурбек гояти ақлу зако-сидин дебтурки: “Хуросон Ер юзининг кўкси дебтурлар, ани Бобо бизга ҳавола қилди”, — деб, бу башорат била юруб, Хуросон мулкини (мамлакатини) олибдур”.

Ота тутган йўл

Улуғ бобосидаги тасаввуф пирларига ихлос қилиб, мурид тушиш аънанаси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отасигача ҳам олишмай етиб келган эди. Умаршайх мирзо Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валийнинг муриди, ҳамсуҳбати эди, шайх уни фарзанди қатори кўрган. (Қаранг: *Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960, 64-бет*. Бундан кейин келтирил-диган парчалар ҳам шу нашрдан олиниб, саҳифаси кўрсатиб борилади, тушунарсиз сўзларнинг маъноси қавсда изоҳланади).

Амакиси, яъни отасининг акаси — Султон Аҳмад мирзо ҳам Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Бобурнинг ёзишича, кўп одобли киши бўлган, Хожа Аҳрор суҳбатларида ҳеч қачон тиззасини тиззасига теккизиб, жуфтлаштириб ўтирмас экан. Бир гал жуфтлаштириб ўтирибди, кейин қарасалар, бир суякни бекитиб туриш учун шундай ўтиришга мажбур бўлган экан.

Бобур амакисининг одил киши эканини таъкидлаб, бир жумлани қистириб ўтади: “Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди” (75).

Демак, Хожа Аҳрор Султон Аҳмад мирзонинг ёнига тез-тез бориб турган. Қаранг, тасаввуф одобидан тарбия топгани учун ҳам Бобурнинг амакиси, эрак киши, бунинг устига тахт эгаси бўлатуриб, маҳрамлари, оила аъзолари олдида ҳам оёқларини ёпиб ўтирар экан: “Асру (жуда) кўп ҳаёси бор эрди, дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам аёғини ёпар экандур” (75). Бобур амакисидаги бу одобни ҳам Хожа Аҳрор тарбияси, яъни нақшбандия ахлоқи талаблари билан боғлаб талқин этяпти.

Бобурни темурийзодаларнинг Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валийга муносабати кўп қизиқтирган. Авваллари Хожа Убайдуллоҳга тааллуқли кўплаб фақиру камбағал кишилар зулму зўравонликдан халос бўлар эди. Бобурнинг яна бир амакиси Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтини олганидан кейин бу эзгу аънанани давом эттириш ўрнига, аксинча, шундай кишиларга зулм ўткази бошлади. Ҳатто, бевосита ҳазрат Хожанинг авлодига ҳам беписанд муносабатда бўлди.

Ундан олдинги 20 — 25 йил мобайнида, яъни Султон Аҳмад мирзо замонида Самарқанд аҳли айнан ҳазрати Хожа Аҳрор шарофати билан адолат ва шариат талаблари асосида муомала кўрган эди, шунинг учун эл бундай зулмкорона сиёсатдан озурда бўлди. Кўпнинг дуойи бади, хусусан, улуғ пирлар руҳини чирқатиш ёмон: Султон Маҳмуд мирзонинг Самарқандга подшолиги беш-олти ойдан ошмади.

Унинг Хожа Убайдуллоҳга нисбатан беписанд муносабатини “Бобурнома”нинг кейинги — 1494-1495 йил воқеалари баёнида ҳам ўқиймиз: “Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга истихфоф (беписандлик) қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди... Бадқалом (оғзи бузук) эди. Сўзини филҳол (асло) англаб бўлмас эди” (82).

Бундай феъл-атвордаги киши ҳеч ҳам Хожа Аҳрор Валийдек тасаввуф раҳнамоси руҳиятига яқин бўлолмаслиги аниқ.

1495-1496 йил воқеалари баёнида гап яна кутилмаганда Хожа Аҳрор Валийга боғланади. Асардан буни тушуниб олиш унчалар осон эмас. Бобурнинг замони шундай мурраккаб бир давр эдики, ҳокимият учун кураш йўлида ота ўғилни, ака укани аямаган. Темурийларнинг аксари Хожа Аҳрор Валийнинг авлодларига мурид бўлгани учун ҳам тасаввуф вакилларининг бу жанги жадаллардан четда туриши қийин эди. Бир гал Бой-

сунгур мирзо тархоний душманлари қўлидан қочиб, Хожаго Хожа деган шайхнинг уйига бекинади. Эртасига тархонийлар Хожаго Хожанинг уйига келиб, мирзони сўрашади. У “Мирзо бу ерда эмас”, деб алдайди. Бос-тириб киришнинг эса иложи йўқ эди: “Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди” (95).

Бойсунгур мирзо-ку душманлари қўлидан қочиб, Хожаго Хожа уйда беркинди. Унинг рақиб — ўз укаси Султон Али мирзо эса жон сақлаш учун Хожа Аҳрор Валийнинг ўғли Хожа Яҳёнинг уйда яширинди. Кейин Бухорога — тархонлар ёнига қочиб кетди. Кўп ўтмай, орқасидан Хожа Яҳё ҳам етиб борди.

Шу тариқа Хожа Убайдуллоҳ авлодлари бир-бирига зид томонларга тарафкаш бўлиб қолди. Бобур бундай нозик нуқталарни кўздан қочирмайди. Бу улуг авлод вакиллари орасида оғзибирчилик бузилганидан кейин каттаси каттасига, кичиги кичигига гурхдош бўлиб кетганини қайд этади.

Кейинчалик Султон Али мирзо Бойсунгур мирзодан Самарқандни тортиб олиш учун Бухоро тарафдан юриш қилди. Жанубдан — Ҳисор ва Қундуздан Ҳусайн Бойқаро лашкар тортди. Ҳусайн Масъуд мирзо “Самарқанд дағдағаси била Шахрисабз устига келди” (96). Бобур ҳам Андижон тарафдан Самарқанд сари лашкар тортди. Шунда Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валийнинг Султон Али кетидан Бухорога кетган ўғли — Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидан Бобур олдига элчи бўлиб келиб, “иттифоқ ва якжиҳатлиқ сўзини орага солди” (96). Бобур ҳам, Султон Али ҳам тўрт-беш киши бўлиб, Кўҳак, яъни Зарафшон дарёси ўртасига от билан кириб, от устида сўрашиб, гаплашишди.

Бобур маълумотларидан билиб оламизки, XV-XVI асрлар ўзбек ва тожик адабиётининг икки вакили — Биноий ва Муҳаммад Солиҳ ҳам шу алғов-далғов замонда айнан нақшбандия пири Хожа Яҳё паноҳида жон сақлаган.

Бобурнинг пири

Тасаввуфда пир-муридлик — ўта муҳим жиҳат. Халқ орасида тожик тилидаги бир нақл ҳозиргача жуда машҳур: “Бепир машав, ки дар амоний, Ҳарчанд Искандари замоний”. Яъни, “Замон Искандари бўлсанг ҳам, омон юрай десанг, пирсиз бўлма”.

Адабиётшунос Ваҳоб Раҳмонов XIX аср тарихчиси Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб ул-салотин фи таворихи хавоқин” асари асосида бир янгиликни омма ҳукмига ҳавола этди. Умаршайх Мирзо тўнғич ўғли туғилгач, пири Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ҳузурларига бориб, чақалоққа исм қўйиб беришни сўрайди. Ул зоти шариф янги туғилган болага “Заҳриддин Муҳаммад” деб от қўядилар. Лекин оддий одамлар учун талаффузи оғирлик қилишини ҳисобга олиб, “Мирзо Бобур бўла қолсин” дейдилар. Шунга қарамай, хутбада хатиблар “Заҳриддин Муҳаммад Бобур” деб ўқишади (Бу ҳақда қаранг: “Истиқлол садоси” газетаси, 2006, 13 февраль).

Хожа Аҳрор — Умаршайх Мирзонинг пири. Хўш, Бобурнинг пири ким эди? Унинг муршидига муносабати қандай эди? Бобурнинг ҳаёт йўлига бу маънавий раҳнаманинг таъсири бўлганми? Бу уч саволга аниқ-тиниқ жавобни “Бобурнома”дангина топиш мумкин.

Бобурнинг “устоди ва пири” (112) Хожа Мавлонойи қози Абдуллоҳ эди. “Бобурнома”да унинг ота тарафдан Шайх Бурҳониддин Қиличга, она томонидан эса Султон Илик Мозийга бориб боғланиши ҳам билдириб ўтилади. Бобур эътирофича, “Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо (диний йўлбошчи) ва қози бўла келгандурлар” (112). Бобурнинг пири, отаси Умаршайх каби, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг муриди, ул зоти шариф қўлида тарбия топган эди. Бобур пирини валий даражасига етган деб ҳисоблайди ва бу зоти шарифга ёмонлик қилганларнинг жуда оз фурсатда оламдан ўтганини бунга энг ишончли далил қилиб келтиради (112). Иккинчи исбот ҳам бор: “Хожа қози қўрқмас киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодур бўлса, андак дағдағаси (қўркуви) ва таваҳҳуми (ваҳимаси) бўлур. Хожада асло дағдага ва таваҳҳум йўқ эди” (112).

Худди шу салоҳияти билан ҳам пир ҳамisha давлат ишларида муриди — Бобур мирзога елкадошлик қилган.

1497-1498 йил воқеалари баёнида Бобур етти ой урушиб, Самарқанд тахтини Бойсунгур мирзодан олганини ёзади. Пойтахтда подшолиги бу гал узоққа чўзилмади — юз кундан ошмади (112).

Бобур Самарқандни олганида аҳвол жуда оғир, аскарлар таъминотида ҳам катта танқислик бор эди.

Ана шундай мураккаб вазиятда Бобур кимларга суйанган? Албаттаки, биринчи навбатда пирига! Бунинг бошқа бир жиҳати ҳам бор эди — Ахсида ҳукмронлик қилиб туриш учун қўйиб келинган Узун Ҳасан ҳам ўзини Хожа қозининг муриди ҳисоблар эди: “Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордуким, Узун Ҳасан Хожаға ўзини хейли (анча) мухлис ва муътақид (эътиқодли) тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисига сазо (жазо) бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар” (110).

Бобур Самарқандни Андижон лашкари кучи билан олган эди. У Самарқандга бу галги юришини бошлаганда Андижонга Али Дўст тағойини (профессор Ҳасан Қудратуллаев Али Дўстни Бобурнинг тоғаси деб ҳисоблайди. Қаранг: *“Менинг бошимдин мундоқлар хейли ўтубтур”*. *“Моҳият”*, 2006, 31 март), Ахсига эса, айтиб ўтилганидек, Узун Ҳасанни қўйиб келган эди. “Сўнгра Хожа қози ҳам келган эди” (111), деб ёзганида пирининг Андижонга келганини кўзда тутди. Чунки Хожа қози Ахсига — Узун Ҳасаннинг олдига махсус вазифа билан юборилган.

Шу воқеалар таҳлилининг ўзиёқ Хожа қози, худди пири Хожа Аҳрор каби, сиёсат ишларида фаол иштирок этиб турганини кўрсатади. Хожа қози ҳатто муридининг манфаати учун нақд ўн саккиз минг қўйни Ахси кўрғонини қўриқлаётганларга, шунингдек, Самарқандда Бобур билан бирга бўлганларнинг оилаларига таркатади. Шунинг ўзи ҳам Хожа қози, тасаввуфдаги раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий сингари, кўп молмулкка эга бўлганини тасдиқлайди.

Тасаввуф тарихидан яхши биламизки, Хожа Аҳрор тинимсиз равишда замон ҳукмдорлари, хусусан, темурий мирзолар билан ёзишмалар олиб борган. Бундан кўзланган асосий мақсад эса Оллоҳ ризолигини топиш, халқ тинчилиги ва фаровонлиги йўлида тахт эгаларига оқилона маслаҳатлар беришдан иборат эди.

Ана шу эзгу анъана Хожа қози ва Бобур ўртасидаги мактуботда ҳам давом этди. “Бобурнома” буни исботлайди: “Муҳосара (қамал) муддатиде менинг волидаларимдин (онаси ва она бувиси кўзда тутилган) ва Хожа қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эдиким: “Бизларни мундоқ муҳосара (қамал) қилибтурлар, агар келиб, фарёдимизга етмасангиз, иш вубол бўлғусидур.

Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Андижон иликта (қўлда) бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа (қўлга киритса) бўлур” (111).

Бобурнинг бу пайтдаги вазияти ниҳоятда қалтис ва фожиали эди. Шу ҳолатда кўп беклари уни ташлаб кетди. Бу аҳволга чидаш мушкул эди: “Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба (дод солиб) йиғладим” (113).

Бобурнинг юз кунгина подшоҳлик қилиб, Самарқандни ташлаб чиқишига яна бир сабаб шу кезларда қаттиқ касал бўлиб қолгани эди. Тузала бошлаган бир пайтда парҳезга охиригача риоя қила олмгани учун яна узилди: “Тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эрди” (111). Шу кунлари Узун Ҳасан Ахсида аҳвол оғирлашганини билдириш учун элчи қилиб навкар юборди. Шунда, Бобурнинг фикрича, беклар касал ётган подшони кўрсатиш билан дипломатия қоидаси бўйича ўта жиддий хатога йўл қўйди: “...Раёйда ғалат (хато) қилиб, мени кўрсатиб, рухсат бердилар” (111).

Бу ердаги “рухсат бердилар”ни қайси маънода тушуниш керак? Агар, Андижонга қайтиб кетишга рухсат берилди, деб тушунилса — бир маъно, умуман, Ахсини душманга топширишга ижозат деб тушунилса — тамоман бошқа маъно келиб чиқади. Ҳар ҳолда, иккинчиси кўзда тутилган кўринади. Воқеалар тафсили шундан далолат беради. Бир неча кундан кейин Бобур оёққа турди. У қатъий равишда Самарқанддан чиқиб, Андижон сари юриш қилиш фикрига келди.

Ҳамма ишни ана ўша элчи бузди. Бобур Самарқанддан чиққан шанба куни Али Дўст тағойи Андижон қалъасини душманга берди. Сабаби — муҳолифлар Андижон қалъасини қамал қилганда ҳалиги элчи бориб, подшоҳнинг ўлим тўшагида ётгани, тилдан қолгани, оғзига сув томизиб турганларини Али Дўст тағойига етказди, буни ўз кўзлари билан кўрганига онт ичди. Ҳолбуки: “Захирадин ва урушур кишидин кўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ (бор-йўғи) ул мунофиқи намакҳаром (тузни ҳаром қилган — онкўр) мардакнинг номардлиги эди” (112).

Бир ҳафта юриб, кейинги шанба куни Бобур Хўжандга етиб келди. Андижон қўлдан кетганини шу ерда эшитди.

Хўш, устоди ва пири бу воқеаларга қандай муносабатда бўлди экан? Ахир, у ҳам Андижонда — Али Дўст тағойининг олдига юборилган эди-ку.

Душман душман-да. Андижонни олган душман Бобурнинг Хўжандга етиб келганини эшитиб, “Хожа Мавлонойи қозини арк дарвозасида беиззатона осиб, шахид қилдилар. ...Хожанинг воқеасидан (ўлими-дан) сўнг Хожаға мансуб эллар — мисли навқару чоқар ва аймоқу (қариндошу) аҳшомни (хизматкорларни) тамом туттуруб, талаттилар” (112).

Бу воқеа нимадан далолат беради? Биринчидан, Хожа қозининг фикран сотқин Али Дўст тағойи билан бирлашмаганини, мурди ва шогирди Бобур Мирзога охиригача содиқ қолганини кўрсатади. Иккинчидан, бу Хожа қози айнан Бобур билан бир сиёсий мақсадда бириккани, бугунги тушунчалар билан ифодалаганда, Ватан ҳимояси учун қурбон бўлганидан далолат беради.

Қасос ва оқибат

Бобурда пири учун ўч олиш туйғуси пайдо бўлиши мантиқан тўғри эди. У икки йилча кўлдан чиққан ота вилоятини қайтариб олди. Узун Ҳасан Андижонга кира олмай, Аҳси аркига бекинди. Бу ердаги сотқинликларни бошлаган шу эди. Шунинг учун Бобур Андижонда тўрт-беш кунгина туриб, Аҳсига қараб юрди: “Узун Ҳасанни кўч (оила) ва мутааллиқлари (тааллуқли кишилари) била олиб, Андижонға келилди” (121).

Ўч олиш учун фурсат етилган эди. Бобур яқинларини талаган, пирини ўлдирган, тузини еб, туздониға тупурган қавми ўзининг садоқатли навқарларига талатди.

Бу тўғри бўлди, деб ўйлайсизми? Йўқ. Хато қилганини Бобур ўша заҳоти тушунди: “Агарчи маъқул ва муважжаҳ (асосли) эди, бир нима шитоб (қизиққонлик) бўлмиш. Жаҳонгир мирзодек мўъза (азият етказувчи) ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маънисини йўқ эди. Мулкгирликда (юрт олишда) ва мамлакатдорликта (мамлакатни бошқаришда) агарчи баъзи ишлар зоҳирда (юзаки қараганда) маъқул ва мутаважжих (асосли) кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида (тагида) юз минг мулоҳаза (!) вожибу лозимдур” (122).

Муаллиф айбини, калта ўйлаганини беркорга тан олаётгани йўқ. Айнан ана шу бемулоҳаза ҳукм оқибатида кўп ғалаёнлар келиб чиқди. Шу хатосининг касрига қолиб, Бобур Андижонни иккинчи марта ташлаб чиқишга мажбур бўлди.

Кечирилган душман — дўст бўлмас

Бу мақол тўғри айтилган. Али Дўст тағойининг муносабати бутунлай ўзгарди. Бобурнинг яхши-ёмон, иссиқ-совуқ кунида бирга бўлган яқинлари бевосита унинг пирига ҳам эътиқод қўйган кишилар эди. Душман Танбалга сотилган Али Дўст тағойи Хожа қозини ўлдиргани учун тарафдорларининг ўч олишидан кўрқиб, уларни ўзидан узоқлаштирди, талаттирди, қийнади.

Шу ўринда мантиқий бир савол туғилади: аллақачон душман тарафга ўтиб кетган, шунча хўрликлар кўрсатаётган Али Дўст тағойининг жиловини тортиб қўйиш Бобурнинг қўлидан келмас эдимми? Нега шундай қилмади?

Бу саволга ҳам ҳеч ким Бобурнинг ўзичалик жавоб қайтара олмас керак: “Менда ҳам онча ихтиёру иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳалле эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ-ўғулликтин ул муддатда ғалаба (кўп) хорликлар тортилди” (131).

Бобур замонида нақшбандия шайхларининг халқ орасидаги мавқеи шу қадар баланд эдики, сиёсий курашларда буни ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ эди. Хусусан, Хожа Убайдуллоҳ Валий фаолиятдан кейин бу таъсир ниҳоятда кучайган, Бобур ҳам бу буни инobatга олиши табиий эди.

Самарқандни эгаллаш илинжидаги юришларида Муҳаммад Мазид тархон бошлик беклар унинг олдиға келиб, вазиятни таҳлил қилишди: “Дедиларким: “Хожа Яҳё (Хожа Аҳрорнинг ўғли) ҳам подшоҳнинг (яъни Бобурнинг) хоҳонидур (тарафдоридир). Агар Хожа бар ин (шундай фикрда) бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яҳёға кишилар йибориб, сўзлашилди. Хожа Яҳё бизни Самарқандға киюрмакни жазм айтиб йибормади, вале маъюс бўлғудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яҳёға Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким: “Келсунлар, шахрни берурбиз”. Дарғамдин кечға ёвуқ (яқин) отланиб, шахрға мутаважжих бўлдук (юра бошладик)” (135). Аммо бу режа амалға ошмади. Душман тараф бундан воқиф бўлиб қолди. Дарғам ёқасиға тушилди.

Шунда Бобурнинг Иброҳим сору, Саййид Юсуфбек, унинг ўгли Муҳаммад Юсуфбек деган ва бошқа яқин беклари келиб унга кўшилди. Али Дўст буларнинг баъзисини туттирган, баъзисини талатган, баъзисини қийнаган эди. Шунинг учун Бобур билан бирга бўлган Али Дўстнинг вазияти ҳам буткул оғир эди.

Тасаввуф аҳлининг қатъий ақидасига кўра, агар Хожа қози чинакам валий бўлса, унинг руҳи ўлганидан кейин ҳам душманларини, айниқса, қотилларини тинч қўймаслиги керак. Шундай бўлиб чиқди ҳам.

Стратегик нуқтаи назардан бу вазиятда Бобур учун Андижонни олишдан кўра пойтахт Самарқандни қўлга киритиш муҳимроқ, аҳамиятлироқ эди. Самарқандни олмоқ ниятида йўлга тушиб, Исфаранинг Маҳан қишлоғига етганида кўп беклари, жумладан, Али Дўст ҳам лашкари билан келиб кўшилди. Лекин... “Али Дўст заиф бўлуб эди. Не учунки, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди, менинг ҳам таъзим бу мардак (эркак) била ямон эди. Ҳам инфиолдин (хижолатдан) ва ҳам таваҳхумдин (кўрқувдан) тура олмади, рухсат тилади, мен дағи миннат туттум (рози бўлдим), рухсат бердим” (135).

Рухсат олганидан кейин Али Дўст ва унинг ўгли Муҳаммад Дўст тўппа-тўғри Бобурнинг ашаддий душмани бўлмиш Танбал қошига борди. Унга ўзларини яқин тутиб, яна кўп ёмонликлар қилишди. Бобур бир рубоийсида қатъий қилиб айтганидек:

*Ҳар кимки ямон бўлса,
жазо топқусидур.*

Икки йилдан кейин Али Дўстнинг қўлига қорт, яъни яра чиқди, шу дард билан ўлди. Ўғлининг тақдири нима бўлди, дерсиз? “Муҳаммад Дўст ўзбакка (яъни Шайбонийхон хизматида) кириб эди, филжумла ямон эмас эди” (135). Бироқ... Ўз подшоҳига вафо қилмаган ўзга подшоҳга садоқат кўрсатади, деб ўйлайсизми? “Андин ҳам кўрнамакликлар қилиб, қочиб, Андижоннинг кўҳ-пояларига (тоғ-адирларига) бориб, ёғилиқлар (босқинчиликлар) ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак (Шайбонийхон билан келган Дашти Кипчоқ қавми) илигига (қўлига) тушти. Кўзларини кўр қилдилар. “Кўзларини туз тутти”-нинг бу маънисини бор эмиш” (135).

“Бобурнома”даги Али Дўстнинг хатолари ҳақида гап кетган ерларда муаллиф унинг исмига “тағойи” сифатини қўшмайди.

1499-1500 йил воқеалари баёнида бевосита Хожа қози билан боғлиқ яна бир қайдга дуч келамиз. Жумладан, мўғул Абдулваҳҳоб ҳақида сўз боради. Султон Али мирзо ва Муҳаммад Мазид тархон ҳокимият учун курашларнинг оғир бир вазиятида ана шу Абдулваҳҳоб мўғулни Бобурга элчи қилиб юбориб, ундан ўзларига бошчилик қилишни сўрайди, аммо Бобурнинг сиёсий ва ҳарбий аҳволи бу таклифни бажо келтириш даражасида эмас эди. Нега айнан Абдулваҳҳоб юборилди? Чунки у, аввало, илгарироқ ҳам Бобурнинг қошида хизмат қилган. Бундан ташқари, у Андижон қамали маҳали пири Хожа қози билан бир фикрда бўлиб, Бобур тарафда туриб курашган эди.

Шаҳид кетган шайхлар

Хўш, Хожа Убайдуллоҳнинг ўгли Хожа Яҳёнинг тақдири нима бўлди?

Бу пайтда Шайбонийхон Бухорони олиб бўлган, Самарқанд сари жадал бостириб келаётган эди. Самарқанд теурий шаҳзодалардан Султон Али мирзонинг қўлида эди. Унинг онаси Зухрабеги сиёсатни билмаслигидан, беақлигидан махфий равишда Шайбонийхонга киши юбориб, “Агар хон менга уйланса, ўғлим Самарқандни унга беради”, деган таклифни етказди. Мени хотинликка олса, ўғлимга отасининг вилоятини беради, деб ҳам умид қилган эди. Бу маслаҳатни унга Абуясуф аргун берган эди. Шайбонийхон шу хотиннинг ваъдаси бўйича Самарқанднинг Боғи Майдонига тўхтади. “Туш вақтида Султон Али мирзо бек-бекотиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи (яқинидағи) кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонга Шайбонийхон қошига борди. Шайбонийхон хейли (унча) яхши кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди” (136).

Хўш, Хожа Яҳё бу вазиятни қандай қабул қилдию қандай йўл тутди? “Хожа Яҳё мирзонинг (шаҳардан) чиққанини хабар топиб, изтиробда бўлди. Ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқди (яъни шаҳардан чиқиб, Шайбонийхон олдида борди). Шайбонийхон кўпмай-ўқ (ўрнидан турмасдан) кўрушти. Бироқ пора (бирқанча) шикоятмуз сўзлар

айтти. Хожа Яхё кўпқанда (тураётганда) таъзим қилиб, кўпти (ўрнидан турди)” (137).

Ҳамма замонда ҳам сиёсат халқни ғоя-этиқодининг кучи орқали бошқара оладиган зиёли билан ҳисоблашишга мажбур бўлгани каби, Шайбонийхон Хожа Яхёдан кўрқар эди. Чунки бу тасаввуф раҳнамоси элни ўз орқасидан эргаштириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам унинг Муҳаммад Закариё ва Хожа Боқий деган икки ўғли билан Хуросон кетишига рухсат берди. Аммо: “Кейин (ортидан) бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани икки йигит ўғли била Хожа Кордзан навоҳисида (ноҳиясида) шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким: “Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Кўпак бий қилдилар”. Бу андин ямонроқ, масал борким: “Узраш бадтар аз гуноҳ” (“Узри гуноҳидан ёмонроқ”). Мундоқ ишларни беклар ўз бошича қила бошласа, бас, хонлиги ва подшоҳлиги не эътибор?” (137).

Бу парчада Бобур Шайбонийхонга иккита жиддий айб кўйяпти. Биринчиси — бу руҳият пешволарини ўзи ўлдиришга буюриб, номардларча тониб ўтирибди, яъни гуноҳни бекларига тўнкаяпти. Иккинчиси — агар беклар хони ва подшоҳидан сўрамай, ўзбошимчалик билан иш кўра бошлаган бўлса, унинг хонлигию подшоҳлиги қаерда қолди?!

Сўз тугал бўлсин учун босқинчилар хонига тегмоқчи бўлган темурий келиннинг, унинг ўғли, яъни онасининг гапига кириб, Самарқандни ўз кўли билан топширган Султон Али мирзонинг тақдири нима билан туғанини ҳам айтиб ўтган маъқул: “Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл (ақли калта) эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хону монин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки, ғума-ғунчачича (подшоҳларга чиройли канизаклар топиб берадиган аёл — даллаччилик) ҳам кўзга илмади. Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққанига беҳад пушаймон эди. Баъзи явуқлари (яқинлари) кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади. Чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлик ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун (киши) сўзига кириб, ўзини неқномлар (яхши от чиқарганлар) чаргасидин (чодиридан) чиқарди” (137).

Шу ерга келганда муаллиф ҳиссиётини тийиб тура олмайди: “Мундоқ кишининг

вақойини мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсуллуқ шаниъ (хунуқ) ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас” (137).

“Бобурнома”да “Хожа” деб келтирилган шахслар жуда кўп. Алоҳида шу атама билан 15 ерда у ёки бу шахс тилга олинади. Албатта, булар — ҳар хил хожалар ҳақида. Бундан ташқари, исми олдига “Хожа” кўшилган ҳолда яна 60 киши тилга олинади. Хожаларнинг аксари — тасаввуф вакиллари эди. Бунинг исботи учун узоққа бормаи, нақшбандия тариқати то Баҳоуддин Нақшбандгача хожалар деб юритилганини эслашнинг ўзи ҳам кифоя. Чунки унинг юртимиздаги вакиллари санашдаёқ деярли барчаси хожалардан экани маълум бўлади: Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийи Вобқандий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Бобойи Самосий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд... Ҳатто, Бухорода Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний билан биргаликда Юсуф Ҳамадонийдан суфийлик илмини ўрганган Аҳмад Яссавий ҳам хожалардан эди.

Агар асардаги ана шу ҳар бир хожага Бобурнинг муносабатини алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқаман деса, ҳали тадқиқотчилар олдида жуда катта иш турибди.

Шоҳ ва дарвеш

Шу тариқа Бобур ҳам ота-бобоси аънасини изчил давом эттирди. Ҳолбуки, шоҳлик ва дарвешлик — бир-бири билан келишмайдиган икки кутб. Нақшбандия тариқати тасаввуфда ана шундай бир-бирига тамоман зид кутбларни бирлаштириш йўлини амалга оширди.

Юртимизда хожалар-нақшбандия ва яссавия тариқатлари бошида турган Юсуф Ҳамадоний машҳур тўрт рашҳадан бирида “Хилват дар анжуман” дейиш биланоқ илгари тасаввуфда бир-бирига зид тушунчалар янглиғ қаралган икки кутбни бирлаштирди. Яъни таркидунё қилмай туриб ҳам, халқдан ажралмасдан — хилват ихтиёр қилмасдан ҳам суфийлик йўлига кириш мумкин. Жомий кейинчалик таъсирчан қилиб айтганидай, “зоҳир юзидин (ташқи тарафдан, кўринишда) — халқ билан, ботин юзидин (ичдан, моҳиятан) — Оллоҳ билан”.

Абдуллоҳиқ Гиждувонийнинг хуфия зикри кучайтиргани ҳам, аслида, шу икки кутбни бирлаштириш сари жиддий қадам эди.

Яъни киши жамиятда қайси мавқеда туришидан қатъи назар, суфий бўлиши мумкин. Буни у элга ошкор қилиши ҳам шарт эмас. Ҳатто, зикрни ҳам яширинча, бировга билдирмай, бошқаларга пеш қилмай, кўз-кўз этмасдан амалга ошириш имкони бор.

Навоий бутун ижодида шоҳ ва дарвешни бир шахсда мужассам кўриш орзусини куйлади. Ҳусайн Бойқарони шундай шахс деб таърифлади. Биринчидан, Ҳусайн Бойқаро тийнатиининг ўзида кучли дарвешлик, суфиёна мулоийм кўнгил бор эдики, бу унинг тасаввуфона шеърларида ҳам акс этган. Иккинчидан, мабодо, амалда Навоий мақтаган даражада бўлмаса ҳам, шоир шундай таърифлари билан уни шу йўлга даъват этиб турган. Таъбир жоиз тугилса, Навоий шу тариқа шоҳ ва дарвешнинг бир шахсда мужассам бўлиши мумкинлиги назариясини илгари сурди. Ҳусайн Бойқарони бунга кафил қилиб кўрсатди.

Давр дунёга Бобурни берди. Уни биров махсус дарвешликка даъват этган эмас. Унда фитратан шоҳлик ва дарвешлик уйғун эди. Шеър билан насрни, мағлублик (юртда) билан ғолибликни (Афғонистон ва Ҳиндистонда) қўшиб яшагани ҳам шунинг самараси бўлса ажаб эмас.

Авлиё руҳи ёхуд тушдаги кароматлар

Бобур бир гал нақд ўлимдан қолди. Худонинг бу иноятини муаллиф бевосита тасаввуфга, аниқроғи, Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валий руҳи мададига боғлайди.

Бир сафар Бобур Фарғона водийсининг тоғларида — Чустнинг Ғоваси тарафлардаги Карнон қишлоғида душмандан қочиб, ёлғиз ўзи қолган пайти алданиб, қопқонга тушганини обдон англаб етди. Душман тарафдан вакил бўлиб келган Юсуф доруға унинг қошида икки тиззаси билан букилиб, гапнинг борини айтди-қўйди: “Не яшурай? Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур, Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб, мени йиборди” (174).

Шайх Боязидбек душман тарафда эди. Унинг гапини эшитиб, яъни ёв унинг бу “гадойтопмас” ерда чиқиб кетолмас бир ҳолатда эканини билганидан хабар топиб, буткул тамом бўлди.

Воқеанинг бу ёғини ҳеч ким Бобурнинг ўзидан ошириб, яъни таъсирчанроқ қилиб

айта олмаса керак: “Муни дегач, манга ғариб (ғалати) ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин (кўрқувидан) ёмонроқ нима (ҳеч нарса) бўлмас эмиш. Мен дедимким: “Ростлигини айт, агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу (тахорат) қилай!” (Бу ерда ўлимга тайёргарлик кўриш маъносида таҳорат қилишни кўзда тутяпти.) Юсуф онлар ичти, валеқ анинг онтиға ким инонадур?! Ўзумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қўптум (турдим), боғ гўшасига (чеккасига) бордим. Ўзум била андиша қилдим (ўйладим). Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса, охир ўлмақ керак...”

Ўзумни ўлумга (ўлдиришга) қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўкудум, бошимни муножотқа қўюб, тилақ тилайдур эдимким, кўзум уйқуға борибтур” (174 — 175).

Воқеанинг энг қизиқ жойи энди бошланди. Уйқуға кетганича Бобур туш кўради: отасининг пири — Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валийнинг невараси, яъни Хожа Яҳёнинг ўғли Яъқуб бир ола от миниб, бир тўда отлик билан Бобурнинг рўпарасига келади-да, бундай дейди: “Ғам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким: “Биз аларға (яъни Бобурга) истионат (ёрдам) тегуруб (етказиб), подшоҳлик маснадиға (тахтига) ўлтурсуғузуббиз. Ҳар ерда мушкил иш тушса, бизни назарига келтуруб, ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз”. Ҳоло (ҳозир) ушбу соат фатҳ (ғалаба) ва нусрат (зафар) сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг!” (175).

Шу заҳоти уйғониб, қарасаки, ғолиблик қаёқда дейсиз, тамоман тескари бир ҳолат: Юсуф доруға ва унинг шериклари ўзаро Бобурни тутиб, боғламоқ маслаҳатини қилиб ўтиришибди.

“Бу сўзни эшитиб, дедимким: “Сизлар бу йўсуллуқ сўзларсиз, аммо, кўрайинким, қайсингиз менинг қошимға кела олурсиз?” Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким: “Биз агар сизни олиб, Танбал қошиға борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибдур сизни тутғали”. Ул яқин (тахмин) қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отининг товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим” (175).

Шу драматик, ҳатто, фожеий ҳолатда каромат юз бериши мумкинми? Бемалол мумкин!

Келган отликлар Танбал юборган кишилар эмас, Худого минг қатла шукрки, Бобурнинг ўн беш-йигирма “жон тортқон навкари” экан: “Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдимки, гўё манга янги боштин Худой жон берди!” (175).

Бобурнинг талқинича, Хожа Аҳрор Валийнинг қароматлари шу билангина тугамайди.

Хўш, бу йигитлар Бобурнинг айнан шу ерда қамалда қолганини қаердан билишибди экан?

Келган навкар йигитлардан бири Қутлук Муҳаммад барлос эди. Қаранги, у ҳам туш кўрибди. Тушида Хожа Аҳрор Убайдуллох Валий: “Бобур подшоҳ Карнон деган кентадур (қишлоқдадир). Бориб, ани олиб келингим, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлбтур” (175), — дебдилар.

Қутлук Муҳаммад барлос бу тушини Бобурга ёрдам учун келган улуг хон, кичик хонга айтади. Хонлар ўн йигит беради. Бобойи Парғарий икки укаси билан буларга қўшилиб, йўлга тушишади, уч кун деганда шу оғир ҳолатида Бобурни топишади. Бобур шу тариқа нақд ўлимдан қолди.

Таржима шарофати

Энди Бобур ҳаётининг тасаввуф билан боғлиқ бошқа бир нуқтасига диққат қилайлик. У тез-тез такрорланиб турадиган бир дардга — безгак касалига мубтало эди. Иситмаси кўтарилиб, ҳеч тушмас, тузалгунича ҳар гал камида бир ой-қирқ кун ўтар эди. “Бобурнома”да ёзилишича, 1528 йили сафар ойининг йигирма учинчисидан — жума куни яна ўша дард хуруж бошлади. Жума намозини минг машаққат билан масжидда ўқиди. Асрни ўзининг кутубхонасига келиб, азоб билан ўтади. Яқшанбага бориб иситма кучайди, бир оз титради — безгак тутди.

Сешанба куни, яъни касалликнинг бешинчи кунига келиб Бобурнинг кўнглида Хожа Убайдуллох Аҳрор Валийнинг “Волидия” рисоласини назм йўли билан таржима қилиш нияти туғилди. Бундан кўзланган жуда аниқ, айтиш мумкинки, тасаввуфий мақсад бор эди.

VII аср араб шоири Каъб ибн Зухайрнинг “Қасидаи Бурда” деган машхур асари бор. Бурда — йўл-йўл матодан тикиладиган, қабо ҳам дейиладиган эркаклар уст кийимини англатади. Муҳаммад пайғамбар бир қўл-оёғи ишламай, фалаж бўлиб ётган

беморнинг устига қаболарини ёпиб қўйсалар, касал батамом тузалиб кетади. Қасида номида шунга ишора бор. XII асрда Муҳаммад ибн Саъид бин Ҳаммоод ибн Абдуллох ал-Бусирий (1212 — 1292) ҳам “Қасидаи Бурда” ёзиб, тушида пайғамбарни кўриб, фалаждан қутулади. Шунинг учун мазкур қасида касални тузатадиган кучга эга деб илоҳийлаштирилган (Қаранг: *Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи Бурда. Таржимон муқаддимаси. Т., 2005, 3 — 12-бетлар*). Буни Бобур яхши билар эди. Шунга ўхшаб ният қилдики, “Волидия” таржимаси ҳазрат Хожа Аҳрор руҳига манзур бўлса, бунинг ишораси сифатида авлиёнинг руҳидан мадад етиб, зора Бобур ҳам шу дарддан халос бўлса.

Бобур ўша кечанинг ўзида ўн байт ўғирди. Эртасига ҳам бу ишини давом эттирди. Индинига — пайшанба куни касали тузалди, қайтиб ҳеч бу дардга чалинмади. Кейинги раби ул-аввал ойининг саккизинчи кунига келиб рисола охирига етди, бир куни, ҳатто, “эллик икки байт айтилди” (418).

Бадал

Бобур қалбан суфий эди. Вафоти ҳам суфиёна кечди. У дунёдаги энг катта бойлиги — жонини оғир касал ётган Ҳумоюн ўғлига нисор айлади. Яъни жонини олиб, бунинг бадалига ўғлини дарддан халос этишини Оллоҳдан ялиниб сўради.

Ҳумоюн Санбалда эди. Ўша ерлар унга берилган эди. Лекин Санбалнинг ер-суви унинг мизожига ёқмади, иситма тутадиган касалга чалинди, тузалиши узоққа чўзиладиган бўлиб қолди. Табиблар кўриб, даво қилсин учун Бобур уни кема билан Дехлига келтиришлари тўғрисида фармон берди. Дори-дармон мутлақо фойда қилмади.

Жуда оғир ётган, дори-дармон қор қилмай қолган беморнинг ниҳоят даражада яхши кўрадиган бирор нарсаси Худо йўлига садақа қилинса, жони омон топади, деган халқона қараш бор. Мир Абулқосим Бобурга шуни эслатади.

Хўш, Ҳумоюннинг энг яхши кўргани нима эди? Отаси эди, албатта. Бобур, ҳеч иккиланмай, ўз жонини ўғлига тасаддуқ қилди. Буни эшитган Хожа Халифа уни бу фикрни қайтиб олишга, бошқа бирор қимматбаҳо нарсани садақа қилишга ундайди. Лекин...

Бобур ўглининг бундай дард чекишига чидаёлмаганидан қатъий шу фикрга келди. Бу мақсадини амалга оширди ҳам: “Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким: “Мен кўтардим ҳарне дардинг бор”. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳхат бўлуб, қўпти (ўрнидан турди), мен нохуш бўлуб, йиқилдим. Аъёни давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюннинг қўлига бериб, жойнишинлиғига (ўрнимга ўтиришига) ва валиаҳдлиғига насб қилдим ва тахтни анга топшурдум” (459).

Демак, Бобур шу ният билан касал ётган ўглининг бошига бориб, атрофидан уч марта айланди, унинг дардини ўзига олди. Кароматни қарангки, ўгли тузала бошлади, ўзи эса ётиб қолди.

Халқ тилидаги “айланай”, “ўргулай”, “дардингни олай”, “гиргиттонинг бўлай”, “садқанг кетай” деган дуолар бекордан-бекорга пайдо бўлгани йўқ. Бу айнан бировнинг дардини ўзига сўраб, унга шифо тилаш анъанасидан келиб чиққан.

Шоҳ ва шоир шу ётганича вафот этди. Чунки у ўзини ўғлига қурбон қилди, суфиёна кўнгил ва сидқ билан Оллоҳдан шуни тилади. Тилакнинг бундай ижобат топиши чинакам тасаввуф вакилларигагина насиб этади.

Маънавий сиёсат

Шоҳлик — сиёсат, тасаввуф — маънавият. Бир қарашда, булар ўзаро қовушмайди. Аммо, Бобур ҳам шоҳ, ҳам дарвеш эди. Мана бу форсий рубоийсида бу гап аниқ-тиниқ айтилган:

*Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дур аст мағўй шоҳий аз дарвеший,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.*

(“Агар дарвешларга қариндош бўлмасак ҳам, лекин дилу жонимиз билан уларга эътиқод қиламиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ деб ўйлама, шоҳимиз, бироқ дарвешларга боғланганмиз”).

Тасаввуф фалсафаси ғоялари Бобур лирикасининг ҳам мағзи-мағзига сингиб кетган. Чунки у яшаган даврда, хусусан, Алишер Навоийдан кейин ўзбек шеърятини

бундан бошқача тасаввур қилиш мумкин эмас эди. Яратганга қуллик — дарвешнинг мақсади. Элга шоҳлиги бу дарвешона мақсадига монелик қила олмайди. Устоз Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, Бобурнинг буюк салафи Алишер Навоий дарвеш бўлиш учун шоҳликдан кечиш шарт эмас, деб ҳисоблайди (Қаранг: *Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. Т., “Маънавият”, 2005, 111 — 114-бетлар*). Чунки киши сувратда шоҳ, сийратда дарвеш бўлавериши мумкин.

Бобурнинг ҳаётдаги фалсафий маслағи шу эди ва у бунга эришди. Шоир шахсий ҳаётини ва бадий ижодини бу буюк таълимотдан айри тасаввур қилиш, тушуниш ва тушунтиришнинг асло иложи йўқ. Умуман, ўрта асрлар ўзбек адабиёти, қолаверса, миллий маънавияти тарихини тасаввуф таълимотидан айри ҳолда ўрганиб бўлмайди.

Рағбат

Ҳар гал шундай бўлади, чоғи, мақолага нуқта қўяман, деб турганинга худди масалага энди кириб келгандай сезасан ўзингни.

...2004 йили чоп этилган “Ислому” энциклопедиясида Бобурнинг замондоши, нақшбандия тариқатининг XVI асрдаги энг йирик вакили Маҳдуми Аъзам, яъни Саййид Аҳмад Хожагий ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий ҳақида маълумот ўқиймиз. У Хожа Аҳрорнинг муриди бўлган Муҳаммад Қозига мурид тушади. Тез орада пир уни ўзига халифа, яъни ўринбосар этиб тайинлайди. Пир мурид Ҳиротга сафар қилиб, Абдурахмон Жомий билан учрашади.

Мантиқан шундай суфийга Бобур беътибор бўлиши қийин эди. Мазкур энциклопедияда маълумот берилишича, “Бобур уни чуқур ҳурмат қилган ва Маҳдуми Аъзамга рубоийлар бағишлаган. Маҳдуми Аъзам ҳам шоир ҳақидаги “Бобурия” рисоласини ёзиб, Ҳиндистонга жўнатган” (154-бет).

Бобурнинг айнан қайси рубоийлари Маҳдуми Аъзамга бағишланган, “Бобурия” рисоласида нима ҳақда сўз боради, бу икки тарихий зот ўртасидаги муносабатлар маънавий меросимизда нечоғли ўрин тутади?..

Кўриниб турибдики, изланиш изланишга рағбат беради, тадқиқот тадқиқотга ундайверади.

Илм эса ҳаётнинг ўзи каби чексиз.

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Камола НИШОНОВА

Бир гал, касбим тақозосига кўра, томошабинларга қарата, Ўзбекистон давлат санъат музейи 1918 йили княз Николай Константинович Романовнинг шахсий коллекцияси асосида ташкил топган, дея гап бошлашим билан, улар мени саволларга кўмиб ташлади. Николай Романов ким бўлган? Нима учун Россиядан сургун қилинган? Қандай қилиб Тошкентга келиб қолган? Бундай саволларга жавоб топиш учун эса мустабид тузум даврида номи тарихдан ўчириб ташланган шахс тўғрисида деярли ҳеч қандай маълумот йўқлиги сабабли кўп изланишимга тўғри келди.

Маълумки, тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолияти, мураккаб тақдири доимо одамларнинг диққатини тортиб, шов-шувларга сабаб бўлиб келган. Умрининг асосий қисми ўлкамизда ўтган ва шу ерда дафн этилган княз Николай Романовнинг ҳаёти ва фаолияти ҳам бундан мустасно эмас.

Бу шахс чоризм даврида катта ҳурмат-эътиборга эга бўлган, унга нисбатан “зоти олийлари”, “улуғ княз” деб мурожаат қилинган. 1989 йилдан эътиборан унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кўпгина қизиқарли мақолалар чоп этила бошланган. Уларда келтирилган далил ва мулоҳазалар бир-бирига зид бўлгани сабабли кейинчалик бу хусусда кўп баҳс ва мунозаралар бўлиб ўтган. Лекин князнинг анчагина ижобий ишларни амалга ошириб, тарихда ўзига хос из қолдирганини инкор этиш қийин.

Романовлар сулоласи Россияда 1613 — 1917 йиллар мобайнида 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган. Биз сўз юритаётган шахс эса император Николай Биринчининг набираси, улуғ княз Константин Николаевичнинг ўғли ва 1855 йилда тахтга ўтирган император Александр Иккинчининг амакиваччаси бўлган.

Ўша вақтларда юқори табақали кишилар ташриф буюрадиган турли йиғин ва кечаларда ёшларнинг ҳам, катталарнинг ҳам эътиборини ўзига тортадиган, асли француз миллатига мансуб америкалик соҳибжамол аёл тез-тез пайдо бўла бош-

лайди. Кўнгилхушликни ёқтирадиган бу танноз аёлнинг исми Фанни Лир эди. Унинг нозу карашмалари князнинг ҳам эътиборидан четда қолмайди, албатта. Тез орада бу муносабат жиддий тус олади ва улар оила қуришга қарор қилишади. Бу никоҳнинг олдини олиш мақсадида сарой маъмурлари князни вақтинчалик Италияга, Фанни Лирни эса Францияга жўнатиб юборади. Князь Италияда Павловскдаги ўз қароргоҳини безаш учун мрамор ҳайкаллар сотиб олаётган бир вақтда Фанни Лир ҳам у ерга етиб боради. Шунда князь бир йўла Фанни Лирнинг ҳайкалини ҳам ясашиб олмоқчи бўлади ва ҳайкалтарош Томазо Соларига мурожаат қилади. Ҳайкалтарош бу ҳайкални Антонио Кановнинг “Венера олма билан” асарига ўхшатиб ишламоқчи бўлади ва Фанни Лирни ўзи билан олиб қолади. Ҳайкал 1874 йили тугатилиб, князга юборилади (*О.Апухин. Тайна “Венеры с яблоком”*. Труд. 1994, №18). Кейинчалик Фанни Лир ўзининг князь билан муносабатлари ҳақида китобча чоп эттиради ва у ҳам анча шов-шувга сабаб бўлади. Князни айнан ана шу аёл сабаб саройдан сургун қилишган, деган тахминлар ҳам бор.

Аслида Фанни Лирни князнинг соф муҳаббати эмас, балки унинг оиласи ҳақидаги маълумотлар ҳамда бойлик кўпроқ қизиқтирган. Бу гўзал аёлнинг тузоғига илинган князь романовлар сулоласи сифидадиган муқаддас санам — иконадаги иккита олмосни ўғирлаб, унга топширган. Бундан ташқари, шу вақтда саройда майда-чуйда нарсалар ҳам йўқола бошлайди. Буларнинг барчасида ёш князнинг қўли бор, деган шубҳа билан Николай Константиновични ҳибсга олишади ва у жандармлар бошлиғи граф Шувало томонидан сўроқ қилинади. Кўрсатилган айбларнинг барчасини рад этган князга лейб-медик Н.Здекауер руҳий касал деб ташхис қўяди.

Николай Романов билан боғлиқ мишмишлар тез орада пойтахтга тарқалади. Кимдир, наҳотки император сулоласининг вакили ўғри бўлса деб ҳайратга тушса, яна кимдир, буларнинг ҳаммаси князни тахт ворислигидан узоқлаштириш мақсадида қилинган фитнадан бошқа нарса эмас, деб афсус чекади.

1873 йилга келиб Россияда Хива хонлигини босиб олиш режаси пишиб етилган эди. 1874 йили Хивага қарши уруш бошланади ва князь ҳам жангга юборилади. Князь бир неча кўрак нишонлари, жасорат кўрсатгани учун олтин қилич ҳамда полковник унвони билан бу урушдан эсон-омон қайтиб келади. Шундан сўнг император князни турли баҳоналар билан Оренбургга жўнатиб, унинг устидан қаттиқроқ назорат ўрнатишни буюради. Князь Хива сафаридан бир олам таассурот билан қайтган эди. Унда Туркистон халқининг бой тарихий мероси, юксак маданияти, ўзига хос миллий анъана ва урф-одатлари катта қизиқиш уйғотган эди. Ерларни ўзлаштириш, сув захираларидан унумли фойдаланиш орқали катта иқтисодий самарага эришиш мумкинлиги унинг хаёлини бутунлай банд этади. У Туркистон ўлкасига оид илмий адабиётларни синчиклаб ўргана бошлайди. 1877 йили суғориш тизимини такомиллаштириш ва Россиядан Ўрта Осиёгача борадиган темир йўл қуриш масаласига бағишланган бир неча илмий мақола чоп эттиради. Бу тиниб-тинчимас инсон 1878 йилнинг сентябр-октябрь ойларида Ўрта Осиёга биринчи экспедициясини уюштиради ва унга Қозон университетининг профессори, ботаник Сорокин, темир йўл муҳандислари Ляпунов ва Соколовский, топограф Каширин ва бошқаларни жалб этади.

Бироқ бу сафардан олдин князь оренбурглик ва петербурглик маъмурларни яна ҳайратда қолдиради. У оренбурглик полицмейстрнинг қизи Надежда Александровна Дрейер билан танишиб, 1878 йил 15 февралда яширинча никоҳдан ўтган эди.

Сафар тугагач, князни императорнинг буйруғига биноан, Самарага жўнатишади. Бир йилдан сўнг князга Туркистонга иккинчи бор экспедиция уюштириш ғояси туғилади. Бу сафарга, олдинги иштирокчилардан ташқари, шифокор Валицкий, рассомлар Каразин ва Сумаковлар ҳам қўшилади.

Экспедиция натижаларига кўра, 1878-1879 йилларда “Аму ва Узбой” харитаси, “Ўрта Осиё дарёлари”, “Қорақумнинг Ўрта Осиё темир йўллари алоқа-

си”, “Амударёнинг Узбойга бурилиши”, “Туркистон темир йўллари” каби мақола ва китоблар чоп этилади.

Айни вақтда нозирлар ўртасида келишмовчиликлар юзага келиб, княз ҳақида саройга турли уйдирмалар етказилади. Бу можароларга чек қўйиш баҳонасида князни Петербург яқинидаги Пустинка қишлоғига кўчиришга қарор қилинади. Аммо Пустинкадаги осуда ҳаёт ҳам тез барҳам топади. Бунга император Александр Иккинчининг ўлими ва тахтга князни хуш кўрмайдиган Александр Учинчининг ўтириши сабаб бўлади. Энди назоратни янада кучайтирган ҳолда, князни дастлаб Павловскка, 1881 йили эса Туркистон ўлкасига сургун қилиб, саройдан узоқлаштиришади. Бу ҳақда шахсан Александр Учинчи томонидан тасдиқланган 9 банддан иборат йўриқнома тузилади. Йўриқноманинг ҳамма бандлари князнинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга қаратилган эди. Мисол учун, йўриқноманинг иккинчи бандига асосан княз император хонадонига мансуб шахс эмас, балки оддий фуқаро сифатида қабул қилиниши керак, деб таъкидланган бўлса, саккизинчи бандида агарда княз маҳаллий ҳукумат органларига бўйсуннишдан бош тортса, дарҳол ҳибсга олиниши лозимлиги қайд этилган. Йўриқноманинг учинчи бандигина князнинг кўнглига таскин берган. Унга асосан, княз хотини Н.А. Дрейер билан бирга яшаши мумкин эди.

Эр-хотин 1881 йилнинг ёзида Тошкентга келади ва умрининг охиригача шу ерда яшайди. Тошкентга келиши билан княз шаҳар марказида, меъмор В.С.Гейсельманнинг лойиҳаси асосида, муҳташам қароргоҳ қурдириб, атрофида боғ барпо этади (Ташқи ишлар вазирлигининг ҳозирги қабуллар уйи). Бинони эса ўзи йиғиб юрган ноёб гиламлар, расмлар, ҳайкаллар ҳамда халқ амалий санъати намуналари билан безатади.

Эр-хотин ўзлари билан Н.А.Дрейернинг Елизавета исмли ёшгина хиянини ҳам олиб келишган эди. Бу қиз вояга етгач, Бельгия қироличаси хонадонига мансуб аслзода йигитга турмушга чиқиб, хорижга кетади.

Тошкентда княз исмини Искандар деб ўзгартиради. Меҳмонларни қароргоҳида миллий кийимларда, бошига салла ўраган ҳолда қабул қилади. Баъзан шу либосда шаҳарни сайр қилади.

Тошкентга келганидан сўнг Оренбургда режалаштирган ишларини амалга оширишга киришади. Ўз маблағи ҳисобидан Амударё ўзани бўйлаб Оролгача уч маротаба илмий экспедиция ташкил қилиб, натижалари ҳақида Туркистон генерал губернаторига хабарномалар юборади.

1885 йилга келиб чўлларни суғориш учун Амударёдан Узбойгача канал қазирни бошлайди. Мирза Равошга ҳам бир неча каналлар қазиб, ерларни ўзлаштиришга Хива хонини кўндиради. “Хоним” канали ҳам ўша даврларда қазилган эди. Кўп ўтмай ўзлаштирилган ерлардан мўмайгина даромад туша бошлайди.

Княз шаҳар ободончилиги ва хайрия ишларига вақт ҳам, маблағ ҳам топади. Жумладан, ҳайвонот боғи, “Эски Хива” қишки кинотеатри (ҳозирги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи ўрнида бўлган), “Янги Хива” деб номланган ёзги ва қишки бинолар (шаҳар ҳокимиятининг янги биноси ўрнида), иккита қариялар ва ногиронлар уйини қурдиради, кўчаларга силлиқ тошлар ётқизиб, симёғочлар ўрнатиб, электр ёритиш тармоғини йўлга қўяди.

Князнинг Дрейер билан турмушидан икки ўғил — Артемий ва Александр Искандарлар дунёга келади.

1895 йилда княз яна уйланишга жазм қилади ва казак Елисей Часовитиннинг 16 ёшли Даря исмли қизига уйланади. Унга шаҳарнинг чеккароғидан уй қурдиради (ҳозирги Ҳиндистон элчихонаси жойлашган бино). Улар расмий никоҳсиз яшаган бўлса ҳам, уч фарзанд кўрган. Қизининг исми Даря, ўғиллариники Святослав ва Николай бўлган.

Бора-бора вақт ўз ҳукмини ўтказиб, князнинг эхтирослари ҳам сўна бошлайди. Оғир дамларида унинг кўнглига доимо никоҳсиз туғилган қизи Даря далда бўлар эди. Ёшлигиданоқ скрипка чалишга қизиққани боис, княз уни

Норвегияга — машхур скрипкачи профессор Ауэрнинг таълимига юборди. Умуман, князнинг Даряга меҳри ўзгача бўлган.

Ҳаётининг сўнгги даврида Романов қароргоҳига келиб-кетувчилар сони кўпая боради. Тошкентга келадиган ҳар бир мартабали меҳмон унинг уйига ташриф буюришга, санъат ишқибозлари эса ноёб экспонатларни томоша қилишга қизиқар эди. Кейинчалик княз санъат асарларини алоҳида уйда кўргазма тарзида сақлаш ҳақида ўйлай бошлайди ва Н.А. Дрейер учун махсус дангиллама уй қурдириб, барча ноёб буюмларни у ерга жойлаштиради. Кўп ўтмай, бу кўргазма ҳақиқий музейга айланиб, Н.А. Дрейерга ҳам эрмак топилади. Чунки музейнинг ҳар бир жиҳози тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлган хоним томошабинларга улар ҳақида завқ билан, тўлиб-тошиб гапириб берар эди. (Бу музей 1966 йилги зилзила оқибатида яроқсиз ҳолга келиб қолгани сабабли бузиб ташланиб, республиканинг ўша пайтдаги раҳбари Ш.Рашидовнинг ташаббуси билан ҳозирги санъат музейи биноси қурилади.) Музейнинг довуғи ошгани сайин экспонатлари ҳам бойиб боради.

1916 йилнинг охирларида нафас йўлларининг шамоллаши оқибатида князнинг соғлиғи ёмонлашади. Унинг оёққа туриб кетишига машхур шифокор Боровский катта ҳисса қўшади ва тез орада княз фаол ҳаётга қайтади.

Николай Романов 1918 йил 14 январь куни отасидан хабар олиш учун Норвегиядан етиб келган қизи Даря Часовитинанинг қўлида 68 ёшида ҳаётдан кўз юмади. Князнинг дафн маросими тантанали равишда ўтказилиб, хоки Тошкент шаҳрининг марказидаги Георгиев черкови ёнига қўйилади.

Княз махсус васиятнома ёздиради. Унга кўра ўзининг асосий даромад манбаи бўлган “Олтин Ўрда”дан келадиган ҳар йилги юз минг рублик фойдани Н.А.Искандар (Дрейер) ихтиёрига қолдиради. Қолганини ўн қисмга бўлиб, беш қисмини рус армиясининг урушда ногирон бўлган аскарларига ёрдам тариқасида бериш, шаҳар электр станцияси ва электр тармоқларини, суғориш иншоотларини таъмирлаб туриш, Тошкент политехника институти, Тошкент ўқитувчилар (педагогика) институтига кўмаклашиш, янги мактаблар қуриш каби мақсадларга сарфлашни васият қилади.

Княз меросининг қолган беш қисмини Артемий ва Александр Искандарларга, Святослав, Николай ва Даря Часовитиналарга тенг бўлиб беришни сўрайди. Лекин кейинги ижтимоий ларзалар, кескин ўзгаришлар натижасида унинг васиятномаси ҳам амалга ошмай қолиб кетади.

Князнинг хотини Надежда Александровна Тошкентда қолиб, давлат томонидан Бадиий музейга айлантирилган, ўзи яшаб, ишлаб турган уй-музейда дастлаб раҳбар, кейинчалик эса бош муҳофиз вазифасида фаолият кўрсатади. Лекин 1921 йили ишдан бўшатилиб, яшаб туриши учун музей қоровулхонасидан жой берилади. Бундай адолатсиз муносабат унинг руҳиятига салбий таъсир қилмасдан қолмайди, албатта. Умрининг сўнгги йилларини ночорликда ўтказган Н.А.Дрейер-Искандар эгасиз қолган дайди итларни боқиб, ўзини овутиб юради. У 1929 йили қутирган ит тишлаши оқибатида оғир касалликка чалиниб, оламдан ўтади ва шаҳар четидаги (ҳозирги Боткина) қабристонга дафн этилади.

Шундай қилиб Романовлар сулоласининг вакили улуғ княз Николай Константинович Романовнинг зиддиятларга тўлиқ ҳаёти юртимизда якун топади. Дарвоқе, 1920 йилларда Георгиев черковининг бузиб ташланиши натижасида князнинг қабри ҳам вайронага айланади.

1958 йилнинг 4 апрелида Тошкентга Бельгия қироличаси бошчилигидаги расмий делегация ташриф буюради. Делегация сафида Надежда Александровна Дрейернинг жияни Елизавета ҳам бор эди. Меҳмонлар Санъат музейи, Мусулмонлар диний идораси ҳамда Кашшофлар саройини томоша қилар экан, Елизаветанинг кўзлари ёшга тўлади. Чунки, у қачонлардир ўзи яшаган, беғубор болалиги ўтган уйнинг олдида турар эди.

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

ИНТЕРНАТМИ Ё КИТОБ?

1

INTERNETMI YO KITOB?

ABDULLA A'ZAM MUTOLAA QILADI

2

Одамзод белига пўстак боғлаб юрган даврдан ҳозирги тараққиёт даражасига етиб келишида китоб буюк роль ўйнагани айни ҳақиқат. Бироқ замоннинг зайли билан сўнгги пайтда ана шу омилга бўлган муносабат баҳс туғдира бошлади: “Ёшлар китобга қарамайди”, “Одамлар китоб ўқимай қўйган”. Бу гаплар-ку, майли — китоб ўқимайдиганнинг ўзига зиён. Лекин мана бу иддао-чи: “Интернет замонида китобнинг даври ўтди”?

Бўлмағур гап. Китобнинг ўрнини ҳеч нарса босган эмас, босолмайди ҳам.

Холиқ эгам кимгадир китобни севиш саодатини ато этар экан, демак, китоб ўлмайди.

“Тафаккур” журналхонлари ана шу саодатга мушарраф эканига шубҳамиз йўқ. Шунинг учун бу журнал саҳифаларида “китоб ўқиш керак” дея насиҳат қилиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Асл китобларни саралаб, тарғиб қилиш эса бошқа гап. Амалда китоб мутолаа-си тарғиботининг энг самарали йўли шу.

Матбаа имконияти ниҳоятда кенгайган ҳозирги замонда турли савия ва мазмундаги сон-саноксиз китоб нашр қилиниб турибди. Бунинг оқибатида яхши китобларни, том маънодаги Китобларни топиш дарё қумидан олтин зарраларини қидиришдай мураккаблашиб бормоқда.

Тўғри, кўп ўқиган одамда тез ўқиш қобилияти шаклланганидай, кўп китоб ўқиган одамда китобни бир-икки варақлагандаёқ унинг қийматини баҳолаш хусусияти пайдо бўлади.

Тажирибадан келиб чиқиб шохидлик берилса, дўконда бўладими, кутубхонада-ми — ҳар минг китобдан (тахминан!) юзтаси диққатни тортади, улардан ўнтачаси ўқишга арзийди ва биттаси (яна тахминан, албатта) тафаккурни бойитувчи, ҳатто мутолаа-си саодат бахш этадиган асар бўлиб чиқади.

Абдуль-Аҳад Даууд. Мухаммад в Библии”. Москва, 2005.

Китоб собиқ католик руҳонийси, юз йил аввал исломни қабул қилган профессор Абдулаҳад Довуд қаламига мансуб мақолалар тўпламидан иборат.

Китобнинг масъул муҳаррири Вячеслав Али Полосин сўзбошисидан парча келтирамиз:

1. Осмоннинг нуқтадек бўлагига жо бўлган сон-саноксиз галактикалар...

2. Бизга қирраси билан ўғирилган галактика.

“Муаллиф яккахудоликка асосланган динларнинг муқаддас китоблари битилган қадимги тиллар билимдони бўлган. Профессор Довуд аслан сурёний-халдей тилини билиб вояга етган, бу тил эса Исо алайҳиссалом ҳамда унинг чин хаворийлари сўзлашган оромийчага жуда яқин. Шунинг учун Абдулаҳад Довуд оромий тили бўйича энг кучли мутахассислардан бири сифатида эътироф этилган. Айни пайтда у Қуръон тили бўлган арабчани ҳам астойдил ўрганган. Бундан ташқари, католик руҳонийси мартабаси ундан иврит, кўхна юнон ва латин тилларини мукамал даражада эгаллашни талаб қилган.

Қадимги Яқин Шарқда тарқалган тилларни билишда Абдулаҳад Довуддай дин алломаси бугун дунёда топилмаса керак.

Шу маълумотнинг ўзиёқ китобга қизиқиш уйғотади. Муаллиф ноёб билимига асосланиб, яхудий ва насроний динларига оид муқаддас матнларни чуқур ўрганган. Уларни ва таржималарини бир-бири билан қиёслаб, кўплаб сўз ва ибораларнинг асл маъноларини чақишга муваффақ бўлган. Муҳими, ана шу матнларга кейинчалик тасодифан ёки атайлаб киритилган талай чалкашлик ва хатоларни очиб берган.

Китобнинг ўзидан иқтибос келтиришни лозим топмаймиз — асар илмий-ирфоний бўлишидан ташқари, матн юқорида саналган тилларга хос кўплаб сўз ва ибораларнинг таҳлили ва талқини билан тўлиқ. Лекин шунга қарамай, у ниҳоятда завқ билан ўқилади. (Китоб нусхаси “Мовароуннаҳр” нашриёти мутасаддиларига тақдим этилдики, ўзбекча таржимаси нашр этилишига умид йўқ эмас.)

Китобнинг асосий мақсади Мухаммад алайҳиссаломнинг “Мен “Инжил”да Аҳмад исми билан тилга олинганман” деган ҳадисини илмий мулоҳазалар билан исботлашдан иборат. “Қуръон”и каримда “Эсланг, Йисо бинни Марям: “Эй бани Исроил, албатта мен Оллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушxabар бергувчи бўлган ҳолда (юборилдим)”, деган эди...” мазмунидаги оят бор (“Саф” сураси, 6-оят). Абдулаҳад Довуд “Кўхна аҳд”да ҳам, “Янги аҳд”да ҳам, бошқа тарихий манбаларда ҳам ана шу оятга мувофиқ далиллар кўп эканини таъкидлайди.

Вафотидан буён 60 йилдан кўпроқ вақт ўтганига қарамай, ўта ноёб илм соҳиби бўлган олим билан китоби орқали “ҳамсуҳбат бўлиш” — чин саодат, албатта.

* * *

Китоб тўғрисида сўз юритилар экан, бу атаманинг ўзига аниқлик киритиб олиш лозим деб ўйлаймиз. Шунда “ё китоб, ё интернет” деган мунозараларга ўрин қолмайди.

Биринчи тушунча: китоб бу — қоғозга битилган ва муқоваланган матн. Яъни, моддий ашё. Атама бу маънода асосан матбаачилар, китоб савдоси билан шуғулланувчилар томонидан қўлланади: неча босма тобоқ, муқоваси қалинми ё юпками, ранглими, рангсизми ва ҳоказо. Китобсеварлар учун бу маънодаги китобларнинг 90 фоизи — макулатура.

Иккинчи тушунча: китоб бу — матн. Уни қоғозга битиб, муқовалаш мумкин. Лекин қўлёзма ҳолида бўлиши ҳам, компьютер хотирасида электрон вариантда сақланиши ҳам мумкин. Информатика мутахассислари бу атамани асосан шу маънода қўллайди: ҳажми неча килобайт, жадвал, иллюстрациялари борми. Китобсеварлар учун эса бу маънодаги китобнинг ҳам 90 фоизи “юк”, холос.

Учинчи тушунча: китоб — руҳ маҳсулоти. Юқорида бунга намуна келтирилди. Аксиома тарзидаги яна бир мисол — Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” асари.

**Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами.
3-жилд, 393-газал.**

*Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзим бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим.*

*Эй хуш улким, тутмиш эрди ваҳш ила саҳрода унс,
Мудҳиш аҳволе мангоким, бор ўзимдин ваҳшатим.*

*Истарам қочмоқ адам водийсидинким, кирғали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун бас ғулувдур хилватим¹.*

*Тўлғанурмен ўзлугумдин чиқғали, буким эрур
Дард водийсида саргардон қуюндек ҳайъатим.*

*Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган кисватим.*

*Эй фалак, анжум ушоқ тошин йиғиб бошимга ур²,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.
Етти кўкни кўк варақлардек совурғай ҳар тараф,
Тоқи минойий аро чирмашса оҳи ҳасратим...*

*Қўй дуру феруза баҳсинким, нужуму чархни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.*

*Лаълдек бошим осилсун ғарқайи хуноб ўлиб,
Лаъл тиккан салтанат тожиға бўлса рағбатим.*

*Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким биравга ёқмади бир хизматим³.*

*Эй Навоий, икки оламдин кечиб топдим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда офатим.*

Бу газалда улуг бобомизнинг бутун руҳий салобати акс этган. Гўё нилуфар баргидаги шабнамда осмон инъикос этгани каби.

Учинчи маънодаги китоб бир марта эмас, қайта ва қайта ўқилиши, бир умр мутолаа қилиниши мумкин. Бунда у қоғозда чоп этилганми, компьютер хотирасида сақланадими ёки ёд олинганми — фарқи деярли йўқ. Фақат кичик бир чизги: сеvimли китобнинг айнаи бир нусхаси қайта-қайта ўқилаверса, унинг муқоваси ҳам (балки у титилиб кетар), саҳифалари ҳам (балки оҳорини йўқотар), ҳатто ҳарфларининг шакли ҳам қадрдонлашиб кетади. Бундай китоб энди ўқувчининг дўстига, руҳий йўлдошига айланади.

* * *

Албатта, бундай китоблар кўп учрамайди. Лекин барибир ўзини зиёли санайдиган одам китоб ўқиб туриши керак. Бу ерда энди “китоб” деганда жамият ҳаётини акс эттирувчи, замон тўғрисидаги ўй-фикрларни қиёслашга имкон берувчи восита тушунилади. Мисол учун, ўтган бир ой давомида кўнглингиз истаган неча киши билан

¹ Бу мисрани “Вомиқу Фарҳоду Мажнунга ғулувдур хилватим” деб ўқидик.

² Қизик: “анжум ушоқ тоши” — метеоритлар...

³ Бу байт “Хазойин ул-маоний” тартиб берилганда қўшилган, “Илк девон”да йўқ. Демак, газал Навоийнинг ёшигида (!) ёзилган — кишини ҳаяжонга солувчи ҳолат.

мириқиб суҳбат курдингиз? Кўпчилигимиз учун жавоб: вақт йўқ. Вақт топилса, ҳафса-ла йўқ. Ёки имкон йўқ. Китоблар эса ана шу кемтикни тўлдирувчи энг қулай ва боп воситадир. Бу жиҳатдан китоб — нафақат юқоридаги маъноларда, балки журнал (масалан, “Тафаккур”, “Жаҳон адабиёти”, “Вопросы философии”), Интернет сайти (масалан, *Билль Гейтснинг хотераге’и*) ҳам бўлиши мумкин, бемалол.

Каминага ўзбек маданиятининг Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Ҳалима Носирова, Мутаваккил Бурҳонов, Шукр Бурҳонов каби намояндалари билан суҳбатлашиш имкони бўлмаган. Таъкидлаш лозимки, улар ҳозирги “модний” санъаткорларнинг кўпчилигидан фаркли равишда том маънода зиёли зотлар эди. Суҳбатлари сермазмун, самимий ва нафис бўлгани хотиралардан яхши маълум. Бунга Шариф Юсуповнинг “Санъат ва ҳайрат”, Отаназар Матёкубовнинг “Мақомот” ва “Додекаграмма”, Урфон Отажоннинг “Санъат менинг кўёшимдир” китобларини ўқиб амин бўлиш мумкин.

Қизиқиш доирасига қараб мавзу кўламини кенгайтириш имкони ҳам бор. Масалан, “Дружба народов” журналида чоп этилаётган машҳур кинорежиссёр Георгий Данелиянинг юмор билан суғорилган хотираларини ўқисангиз, нима учун бизда кинокомедия жанри оқсаётгани анча аёнлашади.

Ё бўлмасам, “Новый мир” журналининг 2006 йил 7-сонида босилган Марк Розовскийнинг “Театрлашган одам” ҳужжатли қиссасини олайлик. Унда Лев Толстойнинг “Тўриқ йўрға” ҳикояси асосида ёзилган пьесани Ленинград БДТ театрида саҳналаштириш давомида бўлиб ўтган воқеалар: ўша давр совет санъатининг “наҳанг”ларидан бири Г.А.Товстоногов билан ҳали “чавақ” бўлса ҳам истеъдодини кўрсатиб улгурган муаллиф ўртасида бўлиб ўтган тўқнашув, тайёр спектаклни бош режиссёр тортиб олиб қўйиши воқеалари тасвирланган. Эсседан шундай хулоса чиқади: театр (илмий тадқиқот институти, умуман, ҳар қандай ижодий муассаса) истеъдодга бешик эмас, дор бўлиши ҳам мумкин.

Шу мавзуда фақат макон, замон ва ҳаёт тарзи нуқтаи назаридан яна ҳам олисроқ, аммо “истеъдод” деган мураккаб хилқат ва унинг рўёбга чиқиш йўллари ҳақида яхши тасаввур берувчи бошқа бир мисол:

Харуки Мураками. Джазовые портреты. Москва, 2005.

Китоб аннотацияси: “Бугун дунёда доврўқ қозонган япон ёзувчиси Харуки Мураками роман ва ҳикояларидан ташқари 40 мингта жаз пластинкасида иборат коллекцияси билан ҳам машҳур. Унинг “Жаз портретлари” китобида 55 ижрочига бағишланган бадиалари жамланган. Китобнинг рус тилидаги нашрига япон рассоми Макото Вада сураглари илова қилинган.

Эсселардан бири (104-107-бетлар):

Луи Армстронг

Ўн уч ёшлигида Луи Армстронг арзимаган бир айб билан полицияга тушиб қолиб, Янги Орлеан шаҳридаги махсус интернатга олиб бориб ташланади. Шунгача уйдан узоққа чиқмаган Луининг интернат шароитига кўникиши осон кечмайди. Фақат мусиқа асбоблари унга ҳамдам ва юпанч бўлади. Ўшандан бошлаб Армстронгга мусиқа сув билан ҳаводай зарурий эҳтиёжга айланади.

Интернатдаги ҳаваскорлар оркестрида Армстронг дастлаб созли асбоб чалади. Кейин зарбли асбобларга, сўнг сурнайга ўтади. Ҳар куни “Туринглар”, “Тушлик”, “Дам олишга” каби чақирикларни эълон қиладиган сурнайчи бола интернатдан кетиб, шошилич равишда унинг ўрнига Луини тайинлашади. У тезда бу мусиқа асбобини чалишни яхши ўрганиб олади ва юклатилган вазифани салафидан ўтказиб бажара бошлайди.

Луининг бу “хунари” ҳали гапнинг индаллоси ҳам эмас эди. У сурнай чалишга ўтгач, одамлар чор атрофда содир бўлаётган ажиб ўзгаришни ҳис эта бошлади: Армстронг сурнайдан мусиқа оҳанглари таралар экан, нима учундир ҳамма эрталаб яхши кайфиятда уйғонадиган ва кечқурун кўнгилда хотиржамлик билан уйқуга ётадиган бўлиб қолади.

Бунинг сири нимада экан?

Сири шунда эдики, Луининг сурнайдан тараладиган куй майин ва табиий, қалбларни аллалагувчи бўларди.

Мен бу лавҳани Стадс Тёркелнинг 1957 йили нашр этилган “Жаз даҳолари” китобида ўқиганман. Ҳикоя менга гоят ёқиб тушган, чунки у Луи Армстронг мусиқаси тўғрисида аниқ тасаввур берарди. Шодлик ва кўнгил хотиржамлиги, табиийлик ва эркин парвоз... Муҳими, дилларни қитиқловчи, тилсимли оҳанг жилолари.

Луи Армстронгни тинглаганда, “қалбида фараҳ туйғуси билан ижро этаётгани шунчалик билиниб туради-я” дегинг келади. Бунинг устига ана шу фараҳ дарҳол сизга юқа бошлади.

Луи Армстронг куйларига юқори баҳо берган Майлз Дэйвис унинг артистизмини ҳазм қила олмаган, оқбадан тингловчиларга қарата оғзи кулоқларигача етиб илжайишини ёқтирмаган. Мен эса куй, кўшиқ Армстронгнинг ўзига қанчалик шодлик ва фараҳ бағишлашини тасаввур этаман. Яратган куй-кўшиқлари унинг жон-дили эди, шунинг учун одамлар Луини берилиб тинглаганда, у ўзини ҳадсиз бахтиёр ҳис этар, хуш кайфияти юзида қалқиб турар эди. Худди шунинг учун ҳам у саҳнада доим оппоқ тишларини кўрсатиб, оғзининг таноби қочгандай, армстронгча бир табассум билан куйлар эди.

Луи Армстронгни Янги Орлеанлик “сайёр машшоқлар” билан бирга ўсиб-улғайган жаз моҳирларидан энг охиргиси эди, дейиш мумкин. Бу санъат устасининг мусиқаси “амалий” деб таърифланса хато бўлмайди, чунки унинг куйи жанозага кетаётганларга таскин ато этар, қабристондан қайтаётганларни эса ҳаёт қувончларига қайтара олар эди. Армстронг умр бўйи бир нарсани — куйлари тингланиши ва тушунилишини истаб яшади.

Сурнайчилар кўпинча ўз асбобларини “чоппер” деб атайдди, бу сўз инглиз тилида “гўшт қиймалайдиган чопқи” маъносини билдиради. 1928 йили чиқарилган “West and Blues” альбомини тинглаб кўринг-а: Армстронг кўлидаги ана шу “чопқи” нақадар ўткир бўлганига ва бундан чолғучи нақадар саодат туйганига амин бўласиз”.

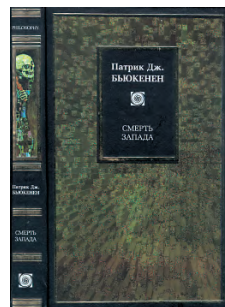
* * *

Бугунги мураккаб замонда адабиётнинг яна бир турисиз китоб дунёсини тасаввур қилиш қийин. Биз турли-туман оммавий ахборот воситалари орқали жаҳонда бўлаётган воқеалардан хабар топиб тураемиз. Бундай воқеаларнинг бориши кўпинча унча-мунча бадиий (демакки, тўқима) асардан ошиб тушади (мисол: 2006 йил июль-августда Яқин Шарқдаги воқеалар). Ана шундай воқеаларнинг зимнида ётган жараёнлар моҳиятини англаб етиш муайян сиёсий маданиятни тақозо этади. Бунинг учун эса тегишли адабиёт мутолаа этиб турилиши керак. Бундай йўналишдаги китоблар ҳам жуда қизиқиб ўқилиши мумкин.

Патрик Дж. Бьюкенен. Смерть Запада. Москва, 2004.

Сўнги йилларда сиёсий глобаллашувнинг янгидан-янги қирралари, сиртдан қараганда, қутилмаган “иситма”лари намоён бўла бошлади. 1992 ҳамда 1996 йилларда АҚШ президентлигига номзоди кўрсатилган Республикачилар партиясининг аъзо-

си Патрик Бьюкененнинг 2002 йили чоп этилган бу асари роса шов-шувларга сабаб бўлган ва улар ҳамон босилгани йўқ. Аксинча, 2005 йили Францияда кечган воқеалар шуни кўрсатадики, америкалик сиёсатчининг китобида кўтарилган масала йил сайин долзарблик касб этмоқда. Унда ўтган асрнинг 80-йилларида Френсис Фукуяма томонидан қилинган “Ғарб тарихининг завол топиши” тўғрисидаги башорат амалда рўй бера бошлагани кўплаб далиллар билан исботланади.

Китоб сўзбошисидан:

“— Патрик, биз ўсиб-улғайган ватанимиздан жудо бўлмоқдамиз...

Мен бу сўзларни 2000 йилги сайлов кампанияси чоғида Американинг турли ҳудудларида кўплаб эркак ва аёллардан эшитганман. Уйлаб кўрайлик — улар нимани назарда тутган?”

Бьюкененнинг китоби ана шу ҳолатга — америкаликлар, умуман, оқ танлилар асос солган давлатлар — Оврупо (Албаниядан ташқари), АҚШ, Канада, Австралия (бу рўйхатда Япония ҳам бор) ўз ватанларидан жудо бўлаётгани, Ғарб тамаддуни ҳалокат сари бораётгани, нари борса, XXI аср ўрталарида дунёда оқ танлилар кўпчиликини ташкил этадиган бирорта ҳам давлат қолмаслигини далиллашга бағишланган.

Гап фақат аҳолининг таркибидагина эмас. Гап — ана шу давлатларда қадриятлар, маданият, ҳаёт тарзи “осиё-африка-лотин америкача”лашиб бораётганида. СССР тарқалиб кетгач, сиёсий мавқени оласизми, иқтисодий имконият дейсизми, ҳарбий қудратми ёки бошқа минтақаларга мафкуравий ва маънавий таъсир кўрсатишимиз, долларнинг обрўсиними — ҳар жиҳатдан яққо ягона супердавлат бўлиб олган АҚШ нега энди ҳалокат сари юзланар экан? Ўзига “бу дунё жаннати”ни яратиб олган Ғарб тамаддуни қандай қилиб инқирозга учрар экан?

Бьюкенен бунинг сабабларини очиб беришга уннайди:

“1960 йилда 16 миллион америкалик келиб чиқиш жиҳатидан овруполик эмас эди. Бугун бу рақам 80 миллионга етди. Ҳар йили АҚШга миллионга яқин расман ва яна ярим миллион ғайриқонуний муҳожирлар кириб келмоқда”.

“Муҳожирларнинг ёпирилиб кўчиб келиши биз билган ўзига хос, ўз анъаналари, яхлит маданияти бор бўлган мамлакатни бутунлай бошқа — на тарихи, на фольклори, на тили, на маданияти, на дини, на аждодлари бирон умумийликка эга бўлган, аҳолиси олақуроқ мамлакатга айлантириш таҳдидини солмоқда”.

“Оврупонинг 47 давлатидан биргина мусулмон Албанияда 2000 йили болалар туғилиши кўрсаткичи аҳоли камаймайдиган даражада бўлган. Бу қитъанинг бошқа ҳамма қисмида туб аҳоли сони ўпирилиб боряпти”.

“Яқин орада НАТО пенсионерлар яшайдиган ҳудудни ҳимоя қилиш билан шуғулланадиган бўлади”.

“Овруполик арбоблар оилага бўлган ижтимоий эҳтиёжни йўққа чиқарди. Натижада оила қадрияти ўла бошлади. Айни вақтда Учинчи дунёда аҳоли ҳар 15 йилда 100 миллионга кўпаймоқда”.

“Америкада рухсат берилганидан буён 40 миллионга аборт амалга оширилган”.

“Давлат қанчалик бой бўлса, унда болалар шунча кам туғилади ва халқ шу қадар тез йўқолиб боради. Агар жамиятнинг бош мақсади одамларга имкони борича кўп кайфу сафо, эрк бериш, уларни бахтли қилиш бўлса, бундай жамият аслида ана шу одамлар учун дафн маросими тайёрлашга киришди деяверинг”.

“Америкалик ёш қизлар мустақил ва эркин бўла олишларини англаб етишлари билан, турмушга чиқишга ошиқмай қўйди. Йигирма билан йигирма тўрт ёш орасидаги турмушга чиқмаган қизлар 1970 йилда 36 фоизни ташкил этган бўлса, 1993 йилда 68 фоизга етди”.

* Келиб чиқиши япониялик америка файласуфи.

“1973 йилда Ненси Леманн ва Хелен Саллинггер “Феминизм декларацияси” номи билан хотин-қизлар мартабасини кўтаришга қаратилган ҳаракатнинг янги манифестини эълон қилди. Бу ҳужжат кенг оммалашиб, талай мақтовларга сазовор бўлди. Унда бундай жумлалар бор: “Никоҳ — эркаклар томонидан, эркаклар манфаати учун ўйлаб топилган бидъат... Биз уни йўқотишимиз керак”.

“Ғарбча маданият” учун жимо кайфу сафоси оналик бахтидан устун қўйилади”.

“1950 йилларда бирорта никоҳ бекор қилингудай бўлса, бутун жамият ғазабга келар, ҳодиса “ахлоқ биносига путур етказиш” деб баҳоланар, ҳатто аборт жиноят ҳисобланар эди. Гомосексуализмга эса шармандалик деб қаралган. Бугун никоҳларнинг ярми ажралиш билан якунланмоқда, оилавий турмуш ўрнига “эркак ва аёл ўртасидаги эркин муносабатлар” ҳақида сўзланадиган бўлди, шармандали ҳолатлар эса борган сари ўзини кўпроқ ошкора кўз-кўз қилмоқда”.

“Американинг жануби-ғарби, чамаси, бирон бир ўқ узилмасдан Мексиканинг қўл остига қайтариб олинмоқда”.

“Бугун америкаликлар ҳаётида умумий қадрият ҳам, умумий тарих ҳам, умумий қаҳрамон ҳам қолмади”.

“Солженицин “Халқни йўқотиш учун уни илдизларидан маҳрум қилиш кифоя”, деган эди. Қарангки, унинг бу фикри Америка жамиятида тасдиғини топмоқда: ўтган йилдан бошлаб Нью-Жерси штатида “Мустақиллик декларацияси”ни ёзган Томас Жефферсоннинг ҳатто номини тилга олиш тақиқланди”.

“Американинг ўтмишига қарши жанги жадал авжга минмоқда, атайлаб болалар лақма — боши бўм-бўш қовоққа айлантирилиб, сўнг унга бошқа тарихни сингдириш жараёни катта суръат ва муваффақият билан амалга оширилмоқда”.

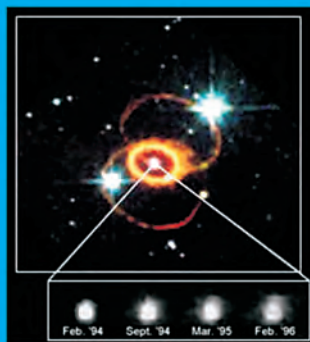
“Гомосексуализмни қоралаган муқаддас китоблар четга сурилди, энди гомосексуализм уят эмас, балки унга ола кўз билан қараш уят деган ғоя тикиштирила бошланди. Мусо алайҳиссаломнинг “Ўн суннати” унутилиб, унинг ўрнида презервативлар пайдо бўлди”.

Бьюкенен китоби бошдан-оёқ ана шу руҳда ёзилган. Уни ўқир экансиз, беихтиёр ўйга толасиз: нима қилиб бўлса ҳам бой бўлиш, фақат ўзини ўйлаб, роҳат-фароғат деб яшаш — Худого мақбул эмас. Бунинг учун у ёлғиз ўзигагина маълум йўллар билан ажримини намоён қилади, одамзод эса ғофил.

Хулоса қилсак, Бьюкенен китоби Ғарб давлатларининг аччиқ тажрибаси асосида “маънавият — миллат тараққиётининг энг муҳим омили” деган тамойилни, авлодларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш лозимлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Юлдуз туғилишидан олдин

Юлдузнинг туғилиши

Қизил гигант юлдуздан акс садо

* * *

Яна “китоб ва интернет” баҳсига қайтайлик. Юқорида таъкидланганидек, бундай баҳсларнинг бирон бир мантикий асоси йўқ. Худди “ё гул, ё атир?” дея муаммо қўйилгани каби.

Интернет бу — шунчаки бир восита. Унинг ёрдамида, масалан, Бьюкененнинг мазкур асарини осонгина топиш мумкин. Лекин эси жойида одам уни компьютер монитори га термилиб ўқимайди, қоғозга босиб, яъни китоб ҳолига келтириб олиб, сўнг мутолаа қилади.

Интернетнинг восита сифатида имконияти ниҳоятда кенг. Хусусан, “Харуки Мураками ким ўзи? Яна қанақа асарлари бор?” каби саволларга жавоб топишда унинг ўрнини ҳеч нарса босолмайди. Интернет “Луи Армстронг нимаси билан тарихга кирган?” деган саволга дарҳол жавоб беради, ҳатто шу жойнинг ўзида унинг ижросидаги куй-қўшиқлардан намуналар тинглашингиз ҳам мумкин.

Шу нуқтаи назардан интернет — улкан кутубхона. Бу “хазина” ҳар соатда янгилашиб туради. Ҳатто бу кутубхонадаги “китоблар” ҳам тўлдирилиб — янги саҳифалар билан бойитиб борилади.

Яна тақрорлаймиз, керакли манбаларни барибир қоғозга чоп этиб олиб, сўнг ўқиган афзал. Аммо интернет айна пайтда мусиқавий ва тасвирий информация манбаи экани билан ҳам муҳим. Айтайлик, Ден Брауннинг “Да Винчи коди” китобини ўқияпсиз. Воқеалар айланиб, Леонардо да Винчининг “Махфий оқшом дастурхони” сурати билан боғлиқ бобга етиб келди. Муаллиф насронийликнинг икки минг йиллик тарихини ағдар-тўнтар қилишга тутинади — мазкур суратда Исо алайҳиссаломнинг ўнг томонида ўтирган ҳаворий Яҳё (Иоанн) эмас, балки Мария Магдалина тасвирланган, деб даъво қилади ва воқеаларни шу аснода давом эттириб кетади. Қўл остингизда Леонардо да Винчининг албому борлиги эҳтимоли кам, албатта. Интернет эса дарҳол кўмакка келади — буюк итальян рассомига бағишланган сайтга кириб, мазкур картинани бемалол томоша қилишингиз, Ден Брауннинг гапларини текширишингиз мумкин.

Камина ёқтирадиган сайтлардан бири — hubblesite. Унда космик кемага жойланган, диаметри 2 метрли “Хаббл” телескопи орқали суратга олинган коинот объектлари тасвири мунтазам бериб борилади. Уларга маҳлиё бўлганча, узоқ тикилиб қоласиз — коинотнинг чексизлиги, мукамаллиги ва гўзаллиги тўғрисида яққол тушунча оласиз. Коинот манзараларига боқиб, бир томондан, Яратганнинг қудрати, илми ва санъатига яна бир карра шаҳодат келтирасиз, иккинчи томондан, илму фан эришган чўққилардан ҳаяжонга тушасиз. Марҳамат, ана шу сайтдан олинган айрим мисолларга боқиб, бунга ўзингиз амин бўлинг.

Коинот пучмоқларидан бири

Плутон ва унинг йўлдошлари Харон, Никс ва Гидро

SHHT — nufuzli xalqaro tuzilma

Дунё миқёсидаги халқаро муносабатлар, айниқса, кейинги ўн беш йилда жадал ривожланган сиёсий жараёнлар, Иккинчи Жаҳон урушидан кейин вужудга келган давлатлараро институтлашган мулоқот модели замон талабларига жавоб бермай қўйганини кўрсатди. Шу боис ҳаракатчан, аъзоларининг сони чекланган янги турдаги минтақавий ёки минтақалараро халқаро ташкилотлар шакллана бошлади. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ), шубҳасиз, ана шундай халқаро тузилмалардандир. Лекин уни аънавий халқаро ташкилотлар сирасига қўшиб бўлмайди. Негаки, бу ташкилотнинг аъзолари бирдан ортиқ субминтақа вакиллари дир. Шунингдек, ШХТ интерминтақавий ташкилот ҳам эмас, чунки аъзолари Оврусиё қитъаси вакиллари дан иборат; айна пайтда ана шу икки минтақа — Оврупо ва Осиёнинг кўпчилик мамлакатлари таркибига кирмагани, Осиёдан беш аъзоси бўлгани ҳолда, Овруподан фақат Россия аъзо экани сабабли уни минтақалараро ташкилот деб ҳам бўлмайди. Айна пайтда ШХТ кўптомонлама халқаро ташкилот ҳам эмас, у ўта минтақавий характерга оид муаммоларни ҳал қиладди. Бироқ аъзоларининг сони кўпайса (Ҳиндистон, Покистон, Эрон ва Мўғлистонга кузатувчи мақоми берилса) ШХТ яқин келажақда ЛАГ, ОАГ ёки Африка иттифоқи каби кўптомонлама минтақавий ташкилотга айланиши ҳам мумкин. Хуллас, ШХТ тузилиш ва фаолият йўналишига кўра бетакрордир, у кўпчилик халқаро ташкилотлар қурилмасининг аънавий модели ва концепциясидан фарқ қиладди.

ШХТ ҳарбий-сиёсий блок бўлмаса-да, минтақавий ва глобал хавфсизлик масалалари билан ҳам шуғулланади. У Оврупо Кенгаши каби ижтимоий-ҳуқуқий ташкилот эмас. Лекин ҳуқуқий соҳада шартномалар қабул қиладди (масалан, ШХТнинг терроризм, экстремизм ва сепаратизмга қарши кураш конвенцияси). ШХТ сиёсатини белгилашда гарчи иқтисодиёт ва савдо масалалари муҳим ўрин тутса-да, у иқтисодий ташкилот ҳам эмас. Шундан келиб чиқ-

қан ҳолда, ШХТнинг фаолият йўналиши универсал характерда, у давлатлараро муносабатларнинг барча асосий йўналишларини қамраб олади, дейиш мумкин.

Маълумки, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти 1996 йили Чегара ҳудудида ҳарбий соҳада ўзаро ишончни мустақамлаш ҳақидаги ва 1997 йили Чегара ҳудудида қуроли кучларни биргаликда қисқартириш тўғрисидаги битимга мувофиқ ташкил қилиниб, дастлаб “Шанхай бешлиги” деб аталган, Россия, Қозғистон, Қирғизистон, Хитой ва Тожикистон сингари давлатлар аъзо бўлган тузилма асосида шаклланган эди. (В.К.Абатуров, *Ташкентскому саммиту Шанхайской организации сотрудничества. Экономическое обозрение. 2004, №5, с.33*).

Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов 2000 йил 4-5 июль кунлари илк маротаба “Шанхай бешлиги”нинг Душанбе саммитида кузатувчи сифатида иштирок этди. Душанбе саммитидан сўнг ХХР ва Россия Федерацияси Ўзбекистонга “бешлик” асосида қайта тузилаётган минтақавий ташкилотнинг таъсис ҳамкори бўлишни таклиф қилди.

2001 йил 14-15 июнда Шанхайда олти мамлакат — Россия, Хитой, Қозғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат бошлиқларининг учрашуви бўлиб ўтди, унда янги минтақавий уюшма — Шанхай ҳамкорлик ташкилоти тузилгани эълон қилинди. Шу тариқа, Ўзбекистон ШХТнинг таъсисчиларидан бирига айланди.

Шанхай ташкилотини тузиш тўғрисидаги ушбу саммитда қабул қилинган Декларация ШХТ қурилмаси ва фаолият йўналишини, унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб берди.

Шанхай саммитида, шунингдек, бутун минтақа малакатлари учун умумий бўлган хавф ва таҳдидларга қарши биргаликда кураш олиб боришнинг ҳуқуқий асосларини яратган терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги конвенция имзоланди.

Конвенция асосида ШХТ доирасида терроризм, сепаратизм ва экстремизмга, гиёҳванд

моддалар ва қурол-яроғларнинг ноқонуний савдоси, шу билан бирга, аҳолининг ноқонуний кўчишига қарши курашдаги ҳамкорликни кучайтириш мақсадида Терроризмга қарши минтақавий қурилма (ТҚМҚ) ташкил этилди. Ушбу қурилма 2002 йили ШХТнинг доимий фаолият юритувчи органи мақомини олди.

ШХТнинг 2002 йил 7 июнда Санкт-Петербургда бўлган иккинчи саммитида ташкилотнинг низомига оид ҳужжатлар ШХТ хартиясига, ШХТ давлат раҳбарларининг биргаликдаги декларацияси ва ШХТ аъзо давлатлари ўртасидаги Терроризмга қарши минтақавий қурилма тўғрисидаги битим имзоланди.

ШХТ хартиясига асосий ҳужжат бўлиб, у мазкур тузилманинг вазифалари ва ташкилот доирасидаги ҳамкорликнинг бош йўналишларини ҳамда бошқа мамлакатлар, халқаро ташкилотлар билан ўзаро муносабатлар тартибини белгилаб беради.

ШХТнинг 2003 йил 28-29 май кунлари Москвада бўлиб ўтган учинчи саммитида ташкилотнинг ташкилий қурилмаси деярли ниҳоясига етказилди ва қуйидаги ҳужжатлар қабул қилинди: Давлат бошлиқлари кенгаши, ШХТнинг Терроризмга қарши минтақавий маркази ижроия қўмитаси таркиби тўғрисидаги қарорлар. Шунингдек, мазкур учрашувда ташкилотнинг раъмзлари — ёрлиги ва байроғи тасдиқланди.

Шу билан бирга саммитда Терроризмга қарши минтақавий марказнинг ижроия қўмитаси манзилини Қирғизистон пойтахти Бишкекдан Тошкентга кўчириш, ташкилотнинг амалдаги доимий органлари — ШХТнинг Пекиндаги котибияти ва ТҚММнинг Тошкентдаги ижроия қўмитасини 2004 йил 1 январдан тарқатиб юбориш тўғрисидаги қарорлар қабул қилинди (*“Шанхайские” открытки для сотрудничества. “Российская газета”, 2004, 16 январь*).

Аъзо мамлакатларнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари ХХРнинг Россиядаги элчиси Чжан Дегуан номзодини биринчи бошқарувчи котиб лавозимига тасдиқлади. Котибиятни Пекинда жойлаштиришга қарор қилинди. Саммитда ШХТ бюджетини шакллантириш ва ижроси тартиби тўғрисидаги битим имзоланди.

2004 йил 17 июнда Тошкентда ШХТ давлат бошлиқларининг тўртинчи саммити бўлди. Унда ташкилотнинг чинакам институтлашган қиёфага эгаллиги кўзга ташланди. Чунки мазкур учрашувда ташкилотнинг мақоми, халқаро аҳамияти, ҳуқуқ субъекти эканини кафолатловчи ҳужжатлар (биринчи навбатда, ШХТнинг имтиёз ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенция) қабул қилинди.

ШХТга аъзо давлатлар бошлиқларининг Тошкент декларацияси, ШХТга аъзо давлат-

лар ўртасида гиёҳванд моддалар савдоси ва прекурсорларга қарши кураш бўйича битим, ШХТга аъзо давлатлар бошлиқларининг “Шанхай ҳамкорлик кунини таъсис қилиш тўғрисида”ги қарори, “Ўзбекистон билан ШХТнинг Ўзбекистондаги Терроризмга қарши минтақавий марказининг қароргоҳи шарт-шароитлари тўғрисида”ги, “ШХТда қузатувчи мақомини белгилаш тартибини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарорлари, “Ўзаро ҳамкорлик ва аъзо давлатлар ташқи ишлар вазирлари ўртасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш тўғрисида”ги протокол, шунингдек, “Мўғилистонга ШХТ қузатувчиси мақомини бериш тўғрисида”ги қарори имзоланди.

2004 йил 17 июнь куни ШХТ ТҚММнинг Тошкентдаги штаб-квартираси очилди ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Шанхай ташкилоти ўртасида ШХТ Терроризмга қарши минтақавий марказининг Ўзбекистон Республикасида қарор топиш шарт-шароитлари, шунингдек, ШХТ Терроризмга қарши минтақавий марказининг маълумотлар банки ҳамда Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг Терроризмга қарши минтақавий маркази доирасида махфий маълумотлар қўриқланишини таъминлаш ҳақидаги битимлар имзоланди.

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти Осиё ва Тинч океани ҳудудига умумий хавфсизликни сақлаш тизимини яратишда катта аҳамият касб этади. ШХТ, ташкилотнинг барча аъзолари фикрига кўра, бошқа механизмлар ва усуллар билан бир қаторда, кўптомонлама ҳамкорлик тизимида муҳим янги бўғин ҳисобланади.

ШХТ ўзининг очиклиги, глобал муаммоларни ҳал қилишда кенг халқаро ҳамкорликка тайёрлиги билан дунё жамоатчилиги эътиборини тортиб келмоқда.

Ўзбекистон ШХТ доирасида минтақа хавфсизлигини таъминлаш, халқаро террорчиликка ва минтақа барқарорлигига таҳдид солувчи бошқа хавфларга қарши курашдаги ҳамкорликни ривожлантиришга катта аҳамият бермоқда. Кўптомонлама ҳамкорлик иқтисодий соҳада, айниқса, минтақада транспорт алоқаларини ривожлантириш масаласида кенг истиқболларга эга.

Фикримизча, ШХТнинг институтлашган қурилмаси ташкилий ва меъёрий даражада якунига етган ҳозирги босқичда ва яқин истиқболда ташкилотнинг мақоми ва институтларини мустақамлаш ҳамда бошқа махсус органларини ташкил қилиш зарур.

Ҳожиакбар ВАҲОБОВ,

сийёсатшунос

Yetuk kadrlar — jamiyat tayanchi

Хуқуқий демократик давлатда Конституция ва қонун устуворлиги жамиятнинг тез суръатлар билан ривожланиши учун мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, Президент Ислом Каримовнинг “Бир ижтимоий тузум кетиб, бошқаси қурилаётган бир пайтда айнан давлат томонидан бошқарув устунларини қўлдан бермаслик керак” деган фикри юртимизда кадрлар сиёсатини янгича асосда амалга оширишда муҳим услубий ва назарий аҳамиятга эга. Демократия ва бозор иқтисодиёти шароитида барча соҳаларда бўлгани каби, кадрлар тайёрлаш масаласида ҳам ижро ҳокимияти ҳал қилувчи ўрин тутади, бу эса нафақат мазкур йўналишдаги ишларни мувофиқлаштириш ва ривожлантириш, балки қабул қилинган қонунлар ижросини таъминлаш имконини ҳам беради. Ижро ҳокимияти бўлмаган ёки заифлашган тақдирда ҳам вертикал, ҳам горизонтал йўналишлар бўйича бошқаруving қийинлашуви кузатилади, ислохот жараёнларини тадрижий амалга оширишда изчиллик бузилади, жамиятда бошбошдоқлик кучаяди. Давлат айнан ижро органлари, тегишли хуқуқий тузилма ва механизмлар орқали кадрларнинг эҳтиёж ҳамда манфаатларини таъминлайди, сиёсийлашган ижтимоий ҳаракат ва бирлашмаларнинг бу соҳага аралашувини бартаф этидаган тизим яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ижтимоий ҳаётнинг хуқуқий масалалари ўз аксини топган. Бу эса кадрлар сиёсатини замон талаблари асосида амалга ошириш имконини беради. Бу борада айниқса кадрларнинг назарий ва услубий нуқтаи назардан илмий асосланган, ихчам ва сермазмун ижтимоий кодексини яратиш алоҳида аҳамият касб этади. Гап янги кўринишдаги “коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси”ни ёки муносабатларнинг мафқуралашган ва сиёсийлашган кўринишини яратиш тўғрисида эмас, балки мутахассиснинг

ор-номусини хуқуқий жиҳатдан кафолатлаш ҳақида бормоқда. Бизнингча, ижтимоий кодекс фақат одамлар орасидаги, жамият ва шахс, давлат ва фуқаро ўртасидаги хилма-хил алоқалар, муносабатларни мувофиқлаштирадиган маънавий-ахлоқий тамойиллардан иборат бўлмай, айна пайтда у инсон камолотида таълим-тарбия, маданият ва маънавият сингари омиллардан кенг фойдаланишни ҳам назарда тутиши керак. Кодексдан жой оладиган бундай мезонларни белгилашда бугунги замон талаб қилдиган шартларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий кодекснинг мазмун-моҳиятини шакллантирувчи дастлабки таркибий қисм меҳнат ва бандликнинг янги тизимида кадрларнинг маънавий қиёфаси ва ақлий-профессионал салоҳиятини аниқ баҳолаш билан боғлиқ. Ҳар бир киши имконияти, маданий даражаси, ижтимоий лаёқатига танқидий ёндашиб, ўзида ишчанлик, профессионализм, ватанпарварлик, фидойилик каби фазилатларни шакллантира олса, ижтимоий меҳнат тақсимотида ҳақиқий маънода ўз ўрнини топади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кадрлар сиёсати мавжуд конъюнктура таъсирида доимий ўзгарган ҳолда, таркибига ҳам илгариги, ҳам янги тизимларнинг хусусиятларини сингдириб боради. Шуниси ҳам аниқки, тегишли хуқуқий асосга эга бўлгандагина кадрлар сиёсати ҳаётий аҳамият касб этиши мумкин. Давлатнинг вазифаси ва аҳамияти кадрлар таркибининг кўпмиллатлилигини сақлаб қолиш, бу масалани қонуний ҳужжатлар билан мустаҳкамлаш ва амалиётга татбиқ этишда яққол намоён бўлади. Бунинг натижасида турли миллатга мансуб интеллектуал салоҳиятдан давлат ўз олдига қўйган мақсадларини амалга ошириш йўлида самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Қахрамон ҚУРОНБОЕВ,
педагогика фанлари номзоди

Siyosiy faoliyatning psixologik tahlili

Сиёсий онг — сиёсий жараёнлар тарихи ва сиёсий борлиқни идрок қилиш салоҳияти. Шахс ўзи яшаб турган ижтимоий муҳитни англашга, уни ўзгартиришга, ривожлантиришга

интилар экан, бу орқали сиёсий фаолиятда бевосита иштирок этади. Бунда, айниқса, жамиятнинг ёш бўғини фаолиятини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ёш авлод сиёсий фаолияти асосан уч омил натижасида юзага чиқади. Биринчи омил — улар тарбияланаётган оила. Ҳар бир оилада мавжуд бўлган психологик муҳитда фарзандлар дунёқараш ва фаолияти шаклланиб боради.

Иккинчи омил — катта таъсир кучига эга бўлган оммавий ахборот воситаларидир. ОАВнинг ёшларни сиёсий фаолиятга ундовчи асосий омиллардан экани жаҳон психологияси фанида ўз тасдиғини топган.

Учинчи омил — юқоридаги икки омил таъсирида юзага келадиган шахснинг индивидуал тажрибаси. Ёшлар сиёсий фаолиятни ўз тажрибаларига асосланган ҳолда бевосита ва билвосита амалга оширади.

Сиёсий фаолиятнинг психологик хусусиятлари ёшларнинг ушбу фаолиятга мослаша олиши демакдир. Бинобарин, сиёсий фаолият самарадорлиги чуқур билим ва ҳаётий тажрибага таянади.

Сиёсий психология бошқа ижтимоий фанлардан амалиётга яқинлиги билан ҳам ажралиб туради. Ёшлар сиёсий фаолиятини амалиёт билан боғлиқ ҳолда илмий таҳлил этиш, тадқиқот натижаларидан эса зарур хулосалар чиқариш — давр талаби. Тошкент шаҳар “Камолот” ёшлар уюшмасида фаолият кўрсатаётган 56 нафар фаоллар ўртасида ўтказган тадқиқотимиз шу мақсадга қаратилган эди.

Тадқиқот сўровномаси профессор Эрғаш Фозиев ва доцент Мўминжон Маматов раҳбарлигида ишлаб чиқилди. Мақсад — ёшларнинг сиёсий фаолиятга муносабатини ўрганиш. Шу орқали уларнинг психологик хусусиятларини ҳам аниқлаш кўзда тутилди. Сўровнома социологик анкетадан тубдан фарқ қилгани сабабли асосий эътибор икки омил: шахснинг индивидуал ва ижтимоий хусусиятларига қаратилди. Сўровнома аноним тарзда ўтказилгани учун қатнашувчиларга саволларга уч кун давомида жавоб бериш ва тўлдирилган анкетани махсус қутига хоҳлаган пайтда солиб қўйиш ҳуқуқи берилди.

Тадқиқот натижаси қуйидагича бўлди: Тошкент шаҳар “Камолот” марказий қўмитаси фа-

олларидан 56 нафарининг фикрича, сиёсий фаолият улар учун ниҳоятда қизиқарли ва долзарб аҳамиятга эга. Яна шунча ёшлар, бу фаолият билимдонлик ва ташкилотчиликни талаб этади, деб ҳисоблайди.

Психологик тадқиқотлардан маълумки, ўсмирларда тақлид юқори даражада бўлади. Бу ҳақиқат бизнинг тадқиқотимизда ҳам исботини топди. Сиёсий фаолиятда иштирок этадиган ёшларнинг 75 фоизи ўзлари тақлид қиладиган шахс мавжудлигини айтган бўлса, атиги 25 фоизи ҳеч кимга тақлид қилмаслигини таъкидлаган.

Сиёсий фаолият олиб боровчи шахсларнинг бошқарув хусусиятига баҳо берганда, 70 фоиз ёшлар бундай шахсда талабчанлик кучли бўлиши кераклигини айтган, 20 фоизи эса шахсдаги жиддийликни биринчи ўринга қўйган. Фақатгина 10 фоиз ёшлар сиёсий фаолиятдаги шахсларда ҳушчақчақлик биринчи даражада бўлиши кераклигини қайд этган.

Сиёсий билимларнинг шаклланишига таъсир этувчи манба 65 фоиз ёшлар фикрича — маҳаллий матбуот, 35 фоизи қарашича эса телерадиокомпания ва жаҳон ахборот тизими.

Энг қизиқарли маълумот шуки, ёшларни сиёсий фаолиятга ундовчи асосий омил — уларнинг шахсий майллари экан. Ота-онаси ва дўстларининг таъсири эса 40 фоизни ташкил этади. Демак, ёшларни сиёсий фаолиятга йўналтиришда, ўзларининг қизиқишларидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Олиб борилган тадқиқот натижаси шуни кўрсатадики, ёшлар ташкилоти ўсмирларда сиёсий фаолиятни шакллантирувчи мактаб вазифасини ўташ билан бир қаторда, сиёсий онгининг асосий манбаи ҳамдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мазкур йўналишда тадқиқотлар жуда кам бўлиб, бу мавзуда алоҳида изланишлар олиб бориш галдаги вазифалардандир.

Бахтиёр ХҲЖАЕВ,

*Ўзбекистон Миллий университети
магистранти*

Jamiyat ravnaqining kaliti

Ҳар қандай миллатнинг истиқболи унга мансуб ёш авлод камолоти даражасига кўра белгиланади. Шу боис барча замонларда ҳам авлод тарбиясига алоҳида эътибор қаратиб келинган. Айниқса, миллатнинг ҳаёт-мамоти масаласи кун тартибига қўйилган XX аср бошида

бу муаммо янада долзарб аҳамият касб этди. Абдурауф Фитратнинг “Раҳбари нажот” асарида масала “Авлод тарбияси — миллат тарбияси” тарзида қўйилгани, Абдулла Авлонийнинг бунга ҳаёт-мамот иши деб қарагани ҳам фикримиз тасдиғидир.

Мустақилликка эришганимизга ўн беш йил бўлди. Барча жабҳаларда ҳам ютуқларимиз оз эмас. Лекин авлод тарбияси масаласи мудом долзарб бўлиб турибди. Мафкура полигонлари ядро полигонларидан кучлироқ бўлиб бораётган ҳозирги замонда ёшларни миллий ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш даврнинг муҳим талабига айланаётир. “Чунки, сир эмас, баъзан беозоргина бўлиб туюлган мусиқа, оддийгина мультфильм ёки реклама лавҳаси орқали ҳам маълум бир мафкуравий мақсадлар ва интилишлар ифодаланади” (*Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблар. И.А.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1998, 419-бет*).

Миллий ахлоқ — миллий маънавият асоси. Усиз жамият равнақини тасаввур ҳам этиш мумкин эмас. Лекин, таассуфлар бўлсинки, миллий ахлоқий қадриятларга ҳар доим ҳам риоя этилмайди, дея олмаيمиз. Хусусан, ёшларнинг муомала, кийиниш, ўзаро муносабат борасида тобора Ғарб ахлоқи таъсирига ўтиб кетаётгани ташвишланарли ҳол. Бунга бугунданок жиддий эътибор берилмаса, келажакда хавотирли оқибатларга олиб келиши мумкин. Абдулҳамид Чўлпон ХХ аср бошидаёқ Оврупога муносабат қандай бўлиши кераклиги, улардан нимани ўрганишимиз лозиму нималардан сақланишимиз зарурлигини бундай таъкидлаган эди: “Эй, қариндошлар... катта илтимосимиз шулдурки, Оврупанинг мўдосидан, шишасидан, бузуқ ахлоқидан намуна олмасдан ва бунларга бул жиҳатдан тақлид қилмасдан, балки илм, фан, хунар, саноатга ўхшашлик маданиятларидан намуна олиб, бул жиҳатдан тақлид қилмоғимиз лозимдур. Оврупанинг мўдоси, шишаси ва бузуқ ахлоқи сизларни хонавайрон, бева-тан, асир, кул қиладур. Бундан сақланингиз!

Оврупанинг мактаб, мадраса, илм-фан, саноат, хунарга ўхшаш маданиятлари сизларни обод, маъмур, олим қилуб, жоҳилликдан, асорат қуллигидан қутултуродур. Биродарлар, кўзларингизни очиб, яхши ўйланглар!” (*Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар. Садои Фарғона, 1914 йил 6 июнь, 26-сон*)

Чўлпон бу гапларни ХХ аср аввалида айтган эди. Орадан қарийб юз йилча муддат ўтди. Афсуски, Чўлпон айтмоқчи “Оврупанинг мўдаси, шишаси ва бузуқ ахлоқи” бугун ҳаёт тарзимизга шафқатсизларча кириб келди. Модомики, миллат мавжудлигининг муҳим шартларидан бири миллий ахлоқ экан, биз ёт таъсирлардан сақланишимиз керак. Замоनावий таъбир билан айтганда, миллий мафкуравий имунитетни ҳосил қилиш учун барча имкониятларни ишга солишимиз зарур.

Аждодларимиз ахлоқни жамият равнақининг калити деб билган. Барча эзгу амаллар мукамал ахлоқ заминига қурилади, деб ҳисоблаган. “Ахлоқи қабир”, “Ахлоқи Мўҳсиний”, “Ахлоқи Жалолой” каби асарларнинг яратилиши сабаби ҳам шунда. Бинобарин, мукамал ахлоқ бўлмаган жойда тараққий этган жамият барпо этиш мумкин эмас. Ахлоқдан айри ҳолда комил шахсни тарбиялаш тўғрисида орзу ҳам қилиб бўлмайди. Барча замонлардаги олим мутафаккирларнинг бу борадаги хулосалари яқдил.

Бугун Президент Ислом Каримов эркин ва фаровон жамиятни барпо этиш ҳақида сўз юритар экан, мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизларига урғу бераётгани бежиз эмас. Юртбошимиз мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг тўрт асосий негизини ажратиб кўрсатган эди. Булар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши ҳамда ватанпарварлик. Биз ёш авлод маънавиятини юксалтириш ҳақида қайғурар эканмиз, қандайдир мавҳум қарашларга эмас, аниқ концепцияга — Юртбошимиз айтган тўрт асосий негизга таянамиз. Шундагина жамият равнақига хизмат қилувчи миллий ахлоқни шакллантиришга эришмоғимиз мумкин бўлади.

Қаҳрамон МҰМИНЖОНОВ,

Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

Iqtisodiy yuksalish va inson omili

Иқтисодий юксалиш ва инсон омили узвий боғлиқ экани сир эмас. Одатда, одамларга сарфланадиган инвестициялар беиз кетмайди. Ўзига тўқ, соғлом аҳоли, яхши таълим олган малакали мутахассис бир вақтнинг ўзида иқтисодий юк-

салишга эришишда ишлаб чиқаришнинг асосий омили ҳисобланади. Халқаро экспертларнинг ҳисоб-китобига кўра, иқтисодий самарадорликнинг 60 фоизи инсон омили воситасида, қолган 40 фоизи эса табиий капитал аталмиш захира-

лар — ер ости ва ер усти бойликлари ҳамда техник капитал — машиналар, асбоб-ускуналар, жиҳозлар эвазига таъминланади.

Сирасини айтганда, юксак тафаккур асри — XXI юзйилликда инсон омилини тўлиқ сафарбар қилмасдан туриб, ижтимоий тараққиётга эришиб бўлмайди. Шу боис бу борадаги муаммоларни ҳал этиш механизмлари мутахассисларни ўйлантирмоқда.

Маълумки, аҳоли жон бошига олинадиган даромад бўйича энг юқори ўринда турадиган дунё давлатлари орасида Япония, Швейцария, Дания каби табиий захиралари ниҳоятда кам бўлган мамлакатлар оз эмас. Аини пайтда табиий захираларга ўта бой бўлган Бразилия ва Аргентина каби давлатлар аҳоли жон бошига олинадиган даромад бўйича анча қолоқ ҳисобланади. Демак, мамлакат тараққиёти кўп жиҳатдан инсон салоҳиятини аниқ мақсадга йўналтира олишга боғлиқ. Буни Германия ва Япония сингари юксак ривожланган мамлакатлар тажрибаси ҳам исботлайди.

Хорижлик олимларнинг таъкидлашича, мамлакатдаги таълим даражаси ва ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши ўзаро боғлиқ экан. Таълимга сарфланган ижтимоий ва шахсий сарф-хара-

жатлар ялпи маҳсулот ҳажмидаги ўсишнинг 50 фоиздан кўпроғини таъминлар экан.

Бугунги кунда таълим даражаси жамиятнинг маънавий бойлиги бўлган умумий билим ва кўникмалар мажмуини ташкил этадиган илмий, ақлий ва ижодий салоҳият ҳамда самарали меҳнат ифодасига айланиб бормоқда.

Чунки инсон фаолияти қанчалик самарали бўлиши унинг билим даражасига бевосита боғлиқ. Лекин бундай мақсадга инсонни олий қадрият деб биладиган эркин ва демократик жамиятдагина эришиш мумкин. БМТнинг ЮНЕСКО ташкилоти маълумотларига кўра, Ўзбекистон аҳолиси саводхонлиги юқори мамлакатлар сирасига қиради. Бугунги кунда бу борадаги ютуқларни янада мустаҳкамлаш йўлида мамлакатимизда кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Уларнинг барчаси тез орада самара бериб, соҳада билим ва тажрибага эга, бетакрор истеъдоди, юксак маҳорати ва маънавияти билан ҳақиқий кашфиётлар қилишга қодир баркамол инсонлар вояга етишига хизмат қилиши шубҳасиз.

Дилбар РЎЗМЕТОВА,

ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ
институтини докторанти

“Sharq taronalari”: teatrlashgan tomoshalar mohiyati

Ўзбекистон ҳукумати ва ЮНЕСКО раҳнамолигида 1997 йилдан эътиборан мунтазам равишда ҳар икки йилда бир марта ўтказилаётган “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали тобора кенг ёйилиб, оммалашиб, чинакам байрамга айланиб бормоқда.

Қадимий ва ҳамisha навқирон Самарқанд шаҳрининг Регистон майдонида 1997, 1999, 2001, 2003, 2005 йилларда ўтказилган бу фестиваль нафақат Шарқнинг, балки бутун жаҳон мусиқа мухлислари ва мутахассислари эътиборини қозонди. Чунки байрам таркибидаги театрлашган тоmoshалар, яъни очилиш ва ёпилиш маросимлари, кўрик-танловда турли мамлакатлар хонанда ва созандалари дастурлари намойиши, анжуман ғолибларини тақдирлаш, халқаро илмий-амалий анжуман иштирокчиларининг таассуротлари, турли ташкилотларда уюштириладиган учрашувлар телевидение орқали намойиш этиб борилади ва шу йўл билан ҳам тоmoshабинларда байрам кайфиятини уйғотади.

Атоқли режиссёр Баҳодир Йўлдошевнинг муайян мавзуларда ташкил этиб келаётган театрлашган тоmoshалари алоҳида ўринга эга. Дастлаб 1997 йили шу мақсадда бош сахна ва уч ярим минг тоmoshабинга мўлжалланган амфитеатр қурилган эди. Ўша йили Баҳодир Йўлдошев шоир Хуршид Даврон, композитор Мустафо Бафоев ва rassом Жавлон Умарбеков билан бирга “Ипак йўли” театрлашган тоmoshasини тайёрлаб, фестивалнинг очилишида намойиш этди. Очилиш маросимида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов сўзлаган ёрқин табрик сўзи қатнашчилар, меҳмонлар ва тоmoshабинларга кўтаринки рух, завқ-шавқ бағишлади.

1999 йилги фестивалда Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясининг янграши, Президент Ислам Каримовнинг табрик нутқи, фестиваль гимни садолари остида анжуман байрогининг кўтарилиши, шунингдек, анжуман очилишида намойиш этилган “Бу ажиб дунё” театрлаштирилган тоmosha II халқаро мусиқа фести-

вали нуфузини ошириб, унинг кўтаринки, тантанали вазиятда ўтишини таъминлади.

“Шарқ тароналари” III халқаро мусиқа фестивалида “Ҳосил байрами” театрлашган томошаси кўрсатилди. Саҳнанинг икки тарафи Самарқанд заминиде етиштирилган ноз-неъматлар билан безатилди. Саҳна олдида қурилган икки тандирда ёпилган машҳур Самарқанд нонлари меҳмонларга улашилди. Томошада Самарқанднинг фольклор-этнографик ансамбллари, Тошкентдаги “Баҳор”, “Сарвиноз”, “Фантазия”, Андижондаги “Сумалак” дасталари рақосалари, дорбозлари, хонанда ва созандаларидан иборат 600 нафар санъаткор иштирок этди. Фестивалнинг бош режиссёри Баҳодир Йўлдошев ёпилиш маросимида голибларнинг галаконцертини ҳам тайёрлади. “Ҳосил байрами” театрлашган томоша тасвири Ўзбекистон Республикасининг Париждаги Элчихонасида француз маданияти намояндалари эътиборига ҳам тақдим этилди ва ижобий баҳо олди.

“Шарқ тароналари” IV халқаро мусиқа фестивалининг очилишида намойиш этилган театрлашган томоша “Халқ сайли” деб аталди. Халқ сайли Регистон майдони атрофларидан бошланиб, “Тиллақори”, “Улуғбек” ва “Шердор” мадрасалари ўртасида қурилган катта саҳнада давом этди. Бу манзара матбуотда куйидагича шоирона таърифланди: “Саҳна атрофлари мўъжаз ҳайкалчалар, рангин чироқлар билан безатилган. “Тиллақори” мадрасаси пештоқлари, меҳроблар мовий нур таратиб, кишига хуш кайфият бағишлайди. Гўзал кошнлар нафис жилоланди. Мезаналар ичида етти хил ранг камалакдек товланиб, тун қоронғисида ўзгача бир гўзаллик касб этган” (М.Абдуллаев, Нусрат Раҳмат, Ориф Ҳожи. Регистон: шуқуҳли оқшомлар. “ЎзАС”, 2003, 29 август).

“Шарқ тароналари” V халқаро мусиқа фестивалига катта тайёргарлик кўрилди. Регистон майдонида таъмирлаш ишлари олиб борилди. “Шоирлар боғи” Регистон майдони билан уй-

ғунлаштирилди, игнабаргли дарахт кўчатлари ўтказилди. Ўрнатилган уч фаввора атрофга янада шуқуҳ бахш этди. “Улуғбек”, “Тиллақори”, “Шердор” мадрасалари гумбазлари таъмирланди. Очилиш маросимида намойиш этилган катта театрлашган майдон томошаси буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг оламшумул ижодига бағишланди. Сценарий муаллифлари Хуршид Даврон, Жуманиёз Жабборов, бадий раҳбар ва бош режиссёр Баҳодир Йўлдошев, мусиқа раҳбари Абдуҳошим Исмоилов саҳналаштирувчи балетмейстерлар, хормейстерлар, рассомлар, техник ходимларнинг каттагина гуруҳи билан биргаликда театрлашган майдон томошасида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири жаҳон халқларини ҳамжиҳатлик, бирдамлик ва дўстликка чорлаган ҳаётбахш ғояларни мақом куйлари, шунингдек, шоир ижодининг буюк тимсолларини майдон саҳнида гавдалантириш орқали кўрсатишга ҳаракат қилиб, бадий жиҳатдан яхлит, таъсирли ва маҳобатли санъат асари яратишга муваффақ бўлишди. Фестиваль доирасида “Шашмақом аънаналари ва замонавийлик” мавзуида халқаро конференция ўтказилди. Самарқанд шаҳрида, бир қатор туманларда аҳолининг фестивал иштирокчилари билан учрашувлари, концертлар бўлиб ўтди. “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалининг обрў-эътибори ортиб боришида, шубҳасиз, Ўзбекистонимиз санъаткорларининг хизмати, айниқса, улар тайёрлаб, намойиш этган театрлашган томошаларнинг ўрни салмоқли. Уларда ҳар гал Ўзбекистон, унинг халқи салоҳияти, маданиятининг энг муҳим қирралари намойиш этилади. Бу аънавий халқаро мусиқий байрам амалда ўзбек миллий мусиқасининг бой тарихини жаҳонга кўз-кўз қилишнинг энг қулай имконияти бўлиб келяпти.

Болтабой ШОДИЕВ,
санъатшунослик номзоди

Mashrabni anglash osonmi?

Тарихий шахс образини саҳнага олиб чиқиш катта маҳорат ва масъулият талаб этадиган ишдир. Зеро, яратилаётган образ нафақат ўз ҳаётини прототипига, бугунги томошабин қалбига ҳам яқин бўлиши лозим. Шу маънода, тарихий драма — драматургиянинг энг мураккаб тури. Эътироф этиш лозимки, сўнгги йилларда театр санъатида тарихий мавзу етакчилик

қилмоқда. Буюк аждодларимиз ҳақида кўплаб саҳна асарлари яратилмоқда.

Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқа театри жамоаси томонидан намойиш этилган “На малакман ва на фаришта” (“Машраб”) спектакли ўзига хос журъат маҳсули дейиш мумкин. Насрулло Қобул асари, Фарҳод Олимов мусиқаси асосида Аҳад Пармонов саҳналашти-

ган спектакль тилга олинган фикрларнинг нечоғлиқ ҳақиқатга яқинлиги исботидир.

Гапнинг аввалидаёқ кўполгина бир хатони таъкидлаш керак. Бу хато спектаклнинг номига тегишли. “Малак” ва “фаришта” сўзлари бир маънони англатади. Бинобарин, спектаклга бундай ном бериш айбдир.

Машрабни тушуниш, унинг руҳий дунёси — юрагидаги галаён, изтиробни саҳнада намоён этиш ижрочидан катта тайёргарлик ва шижоат талаб этади. Бунда мусиқали театр имкониятлари кўпроқ. Зеро, сўзни мусиқа бойитади ва шоир ғазаллари билан айтилган ариялар тасвирланаётган давр ҳамда қаҳрамон руҳини охида қулай восита бўлган.

Ижодкорлар дастлабки саҳнавий кўринишданок бедор қалбини ҳеч ким тушунмаётган Машраб қиёфасини гавдалантиришга интилган.

Ҳеч кима маълум эмас холи паришоним менинг...

Асар Машраб қаламига мансуб ушбу ғазал билан айтиладиган қўшиқдан бошланади. Бу ғазал ўзида спектакль руҳини мужассам этган. Айнан шу қўшиқ фониди Машраб қалбиди бедорлик сабаблари аста-секин бўй кўрсата боради.

Спектакль ижодкорлари Машраб образини саҳнага олиб чиқиш орқали жамият ва шахс муаммосини кўтаришга интилган. Машраб ва у яшаган давр ўртасиди қарама-қаршилиқ, кураш — пьеса матнидаги етакчи мотив.

Муаллиф Машраб — шоир ва Машраб — қаландар ўртасиди боғлиқлиқни кашф этишга интилар экан, образга янгича ёндашишга ҳаракат қилади. Шу йўл билан Машраб руҳиятидаги зиддиятларни тасвирлашга, уни тушунишга, юрагининг сирли изтиробларини томошабинга етказишга уринади. Нафақат бош қаҳрамон, балки, сарой аъёнлари, ҳатто ҳоким, жаллодлар тасвирида ҳам анъанавийликдан узоқлашиш кўзга ташланади. Хусусан, жаллод ҳам одатдагидек қаттол ва бераҳм эмас, балки бош қаҳрамон қалбиди кечинмаларни тушунишга интилаётган шахс сифатида тасвирланган.

Спектаклда Машраб образини бирийўла икки актёр — Мирза Азизов ва Абдуғани Рўзиевлар ижро этган. Ҳар икки ижро ҳам ўзига хос. Тўғри, Мирза Азизовнинг ташқи кўриниши томошабин тасавуридаги Машраб қиёфасига мос эмас, аммо актёр ижросиди дардли қўшиқлар у яратган қаҳрамон қалбиди изтиробларни яққол ифодалайди. Абдуғани Рўзиев эса ушбу образини яратиш жараёнида қаҳрамоннинг руҳий дунёсига киришга интилади.

Асарда иштирок этган ҳар бир актёр ижроси ҳақида ўзига хос илиқ фикрлар айтиш мумкин. Бу театр жамоаси ижодий салоҳиятини намоён этиш учун етарлича шароит яратилгани ва актёрлар бундан унумли фойдалангани самарасидир. Асардаги куй сеҳри, қўшиқ ҳарорати, рақслар жилваси спектакл томошавийлигини оширишда жуда кўл келган.

Шу ўринда айрим мулоҳазаларни айтиш жоиз. Асарда характерлар яхши ишланган бўлса-да, улар ҳаракатланадиган реал шароит маромида кўрсатиб берилмаган. Шу боис воқеалар ривожиди тарқоқлик сезилади. Драма назариятчилари ушбу жанр табиатига кўра асар бошида муайян бир тугун ҳосил қилиниши ва асар сюжети ана шу тугунни ечишга йўналтирилган воқеалар ривожини, кульминация ва ечимдан иборат бўлиши лозимлигини кўп таъкидлаган. Спектакль бошида шунга интилиш бор. Бу Машрабни Балхда ўлим қутаётгани ҳақидаги хабар билан боғлиқ. Бироқ спектакль сюжет линиясини таранг ушлаб, бир-бири билан боғлаб турадиган ўқтомирнинг тарқоқлиги асар воқеаларининг зарурий тарзда ривожланишига монелиқ қилган.

Ушбу асар Машраб образини яратиш борасиди ўзига хос изланиш сифатида эътиборли бўлиб, Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма театрининг ижодий камолотга интилаётганидан далолат беради.

Дилфуза РАҲМАТУЛЛАЕВА,

санъатшунослик доктори

Bashariyatga daxldor muammo

Бугунги кунда экология, табиатни асраб-авайлаш ҳақида сўз юритганда, таассуфки, бир ўлка ва шу ўлкада яшаётган миллатнинг табиатга муносабати ҳақидагина гапириб бўлмайди. Чунки экологик тангликнинг кўлами тобора кенгайиб бормоқда. Айниқса, кейинги 100 йилда жамиятнинг табиат ривожига таъсири на-

тижасиди курраи заминда жиддий ўзгаришлар содир бўлди.

Табиат неъматларидан инсон эҳтиёжи учун фойдаланиш ортиб бораётгани оқибатида табиий муҳит кескин ўзгаришга юз тутта бошлади. Инсониятнинг табиатга кўр-кўрона муносабатда бўлиши натижасиди унга катта зиён еткази-

зилди. Баъзан эса табиат инсонларнинг ўзаро қуроли тўқнашувлари боис топталди. Урушлар ўчоги гуркирагани сайин қиргинбарот қурошлар мукамаллашиб борди. Жумладан, ўтган асрнинг 40-йилларида ядро қурошлари яратилиб синаб кўрила бошлади. Бунинг оқиба-тида биосферага, жонли ва жонсиз борлиққа жиддий шикаст етди. 1950 йилнинг бошида АҚШ ҳукумати Тинч океанидаги Бикини оро-лида ядро қурилмасини синаб кўрди. Натижа-да оролдаги ўсимлик ва ҳайвонот оламиндан ном-нишон қолмади. Орадан ўн йил ўтгач, оро-даги биологик ҳаётни изга тушириш учун бир гуруҳ табиатшунос олимлар юборилди. Аммо уларнинг барча меҳнати зое кетди.

Қурол-яроғ такомиллашиб боргани сайин урушларнинг экотизимга таъсири ҳам ортиб бормоқда. Жумладан, биринчи жаҳон урушида Франциядаги 1,5% ўрмон йўқотилган бўлса, иккинчи жаҳон урушида бу 4%ни ташкил этди. АҚШ 1964 йилда Ҳинди Хитойга қўшин киритди. Моҳиятига кўра бу нафақат инсониятга, балки табиатга ҳам қаратилган, олдиндан режа-лаштирилган экологик уруш эди. Бу урушда ўсимлик ва ҳайвонот оламига химикатлар билан бирга кучли механизмлар воситасида ҳужум бошланган эди. Ўша вақтда Пентагон “Римли плуг” дастурини ишлаб чиқиб амалга ошира бошлади. Мазкур дастур бўйича махсус қайчи ўрнатилган 200 та 33 тоннали оғир буль-дозер 325 минг гектар тропик ўрмонни бир неча йилдаёқ йўқотиб юборди. Каучук планта-циялари ҳам қалин занжир уланган тракторлар воситасида пайҳон этилди.

Жанубий Вьетнамда амалга оширилган “Ринд Хэнд” операциясида америкаликлар то-монидан қўлланган 15 хил кимёвий бирикма воситасида Мангрова ўрмонларининг 500 минг гектари, чангалзор ўрмонларининг 400 минг гек-тарга, ўрмон текисликларининг эса 100 минг гектарга яқини бутунлай йўқ қилиб ташланди.

Табиатга одамзоднинг турли кўринишдаги таъсири натижасида ер, сув, ҳаво ифлосланмоқ-да, радиактив моддалар, турли химикатлар, ав-томобиль газлари атмосферани заҳарламоқда.

1953 йили Япониянинг Миномата шаҳрида сирли бир касаллик пайдо бўлди. Унга чалин-ган беморлар икки ҳафтадан сўнг хотираси, нутқи ва эшитиш қобилиятини йўқотади. Бун-дай беморларнинг 43 нафари вафот этди. Қол-ган 73 нафари эса бутунлай соғайиб кета ол-мади. 1959 йили бу сирли касаллик тарихи тўлиқ ўрганилди.

Маълум бўлишича, Миномата шаҳридаги бир завод чиқиндилари дарё ва кўлларга таш-ланар экан. Натижада завод оқаваси таркиби-даги симоб дарёдаги балиқ танасида тўплан-ган, ундан инсон организмга ўтиб, аста-секин ўз таъсирини кўрсатган.

Бизда эса Орол туфайли она сути заҳар-ланиши — “салминанас” касаллиги келиб чиқ-ди. Чорак аср давомида Орол бўйида яшаёт-ган кишилар кўз ўнгида 6 млн. гектар ерни қам-раб олган денгизнинг ярми қуриб бўлди. Сув чекинган ер қум ва туздан иборат сахрога ай-ланди. Бу ҳолат кишилар саломатлигига сал-бий таъсир этиб, турли касалликлар кўпайи-шига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун Оролни ҳозирги ҳолатида сақлаб қолиш фақат ижти-моий-иқтисодий муаммо бўлиб қолмасдан, маъ-навий масала ҳамдирки, буни ижобий ҳал этиш умумбашарий аҳамият касб этмоқда. Ҳақиқатан ҳам, она табиатни, табиий бойликларни кўз қорачигидай асраш давр олдимишга қўйган дол-зарб вазифадир. Зотан, атроф-муҳитни муҳо-фаза этмасдан халқимизнинг фаровон турму-ши ва маънавиятини юксалтириш мумкин эмас.

Зулфия ОРИПОВА,

Андижон Муҳандислик-иқтисодиёт институтининг катта ўқитувчиси

Жамиятда адолат устуворлиги, энг аввало, фуқароларнинг ахлоқий камолотига боғлиқ бўлади. Шу боис мутафаккир аждодларимиз асарларида ўзлари орзу қилган идеал жамият ҳақидаги фикрлар ифодаланганини кузатиш мумкин. Жумладан, Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шаҳри” деб номланган асарида фуқа-

ролик жамияти масаласига алоҳида эътибор қаратади. Аллома фуқаролик жамияти бу ай-нан фозил жамият эканини уқтириб, унинг ин-сон эркинлигини таъминлаш хусусиятига ало-ҳида ургу беради. Фуқаролик жамияти фозил-лик, ахлоқий бурч, бошқаларнинг эркинлигини ҳурмат қилиш демакдир.

Бугун эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида мутафаккир аждодларимизнинг бу ҳақдаги қарашлари ва Ҳуртобшомизнинг “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” концепцияси биз учун дастуруламал вази фасини ўтайди. Фуқаролик жамиятида ўзини ўзи бошқариш органларининг тутган ўрни ва роли, айниқса, ёшлар таълим-тарбияси масаласида гап кетар экан, оила, мактаб ва маҳаллаларда соғлом маънавий муҳитни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоғи зарур.

Бинобарин, соғлом маънавий-ахлоқий муҳитга эга бўлган оилада таълим-тарбия топган авлод вакилларигина мамлакат олдида турган умумдавлат аҳамиятига молик вази фаларни бажаришга қодир бўлади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг тақдири, сўзсиз, шахс фаоллигига боғлиқ. Шахс фаоллигини оширишга эса мактабдаги маънавий-ахлоқий муҳит таъсиридагина эришиш мумкин. Мактаб ёш авлоднинг келажак тақдирини белгиловчи омилдир. Маҳмудхўжа Беҳбудий “Мактаб — дунё иморатларининг энг муқаддаси ва қадрлисидир. Мактабнинг чин ва ҳақиқий маъносини билган миллатлар жонлари, моллари ила ҳиммат ва гайратларини сарф этиб, миллатнинг тараққиёти ва ривожига ижтиҳод қилурлар” деганида шуни назарда тутган эди.

“Оила — мактаб — маҳалла” узвийлигида маҳалланинг ўрни ўзига хосдир. Маҳалла — “патриархал, ўз умрини яшаб бўлган, одамларга ҳозирги пайтда ноқулайлик туғдирувчи ирим-сиримлар, ўринсиз одатларни эмас, ахлоқий тарбия, илғор урф-одатларни жорий қилувчи, ёшларда ўз тақдири ва ўз оиласи учун масъулият туйғусини шакллантирувчи замонавий ташкилот” дир (Р.Рўзиев. *Демократия — тараққиёт гарови. Т., 2005, 53-бет*).

Соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни таъминлашда маҳалланинг ўрни муҳим экани сабабли юртимизда маҳалла тизимини ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Маҳалланинг фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органи сифатидаги роли ва аҳамиятини ошириш, ахлоқий қадриятларни, ўзаро меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлашдаги нуфузини кўтариш, моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш, умуман олганда, ижтимоий муҳитдаги фундаментал тузилмалар: оила — мактаб — маҳалла ҳамкорлигини ривожлантиришга давлатимиз томонидан берилаётган катта эътибор — кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда муҳим қадам ҳисобланади.

Матлуба ҚАХҲОРОВА,

*Тошкент Педагогика
университети докторанти*

Худоёрхоннинг қо‘риқ yerlari

Кўқон хонлигида бир неча аср давомида суғориш тармоқлари жадал ривожланганига қарамай, йирик ер майдонлари кўриқ, дашт, тўқай ва қамишзорлардан иборат бўлган. Фарғона тарихига оид ёзма манбаларда, чунончи, “Бобурнома”, “Ансобус-салотин”, Кўқон хонлари архиви ҳужжатларида, шунингдек, рус тадқиқотчиларининг асарларида хонга тегишли кўриқ ерлар ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди. “Бобурнома”да Хўжанд ва Конибодом оралигида жойлашган “Кўриғи Мир оғажон”, Ахсикат атрофидаги кўриқ ерлар хусусида сўз боради.

Фарғона водийси қадимда серўт яйловлари билан ҳам машҳур эди. Айниқса, тоғолди ҳудудларидаги яйловлар унумдор бўлган. Сирдарё бўйларида бутазорлар, кичик сув ҳавзаларида қамишзорлар бор эди. Бу жойлар ҳам кўриқ ерлар ҳисобланади. Фарғона водийсида қурилиш материаллари тақчиллигига қара-

масдан, ёғоч сотиш учун четга чиқарилган. Ўсимликлар чорва моллари учун озуқа, тўқай-зордаги дарахтлар эса қурилиш хомашёси ва асосий ёқилғи манбаи бўлган. Қамишдан қурилишда, хусусан, том ёпишда кенг фойдаланилган. Кўриқ ерларда ўсувчи дарахтлар, қамишлар ва бута новдасидан хунармандлар турли рўзғорбоп буюм — сават, бешик, арава кабиларни тайёрлаган. Рус ноziри Миддендорф маълумотларига кўра, Марғилон бозорида бир йилда 30 минг дона Кўқон арава сотилган экан. Фактлардан ҳам кўришиб турибдики, кўриқ ва дашт ерлар, қамишзор, тўқай, яйловлар хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Кўриқлар ҳам давлат ерлари каби “Мамлакаи султоний” бўлиб, шахсан хонга тегишли ҳисобланган. Худоёрхон кўриқ ерларни, улардан тушадиган даромадни назорат қилиш учун махсус амалдор — “кўриқчи”ларини тайинлаган. Бундай ерлар айрим

кишиларга мулк сифатида ҳам, маълум бир қисми эса ижарага ҳам берилган, айрим ҳолларда сотилган.

Хонга тегишли бундай мулклардан солиқ натура ва пул шаклида олинган. Тоғлардаги мевали дарахтлар, писта, зира ўсган худудлар, яйловлар асосан хон маъмурлари томонидан ижарага берилган. Қўриқ ерлар, қамишзор ва ботқоқликлардан фойдаланганлик учун “ҳақи подшоҳи” деб аталган бешдан бир ҳисса миқдорида солиқ олинган. Хон қўриқчилари баҳор ва ёзда атроф қишлоқларнинг амин ва оқсоқоллари билан бирга уларга бериладиган ижаранинг хон хазинасига натура ёки пул шаклида тўланадиган солиқ миқдорини белгиллаган. Солиқлар кузгача тўланиши шарт бўлган. Қўриқ ерларга қўшни бўлган қишлоқларнинг аҳолиси хон амалдорлари томонидан тайинланган ҳар қандай шартга рози бўлишга мажбур эди. Чунки қўриқ ерларсиз аҳоли чорвасини емиш билан таъминлай олмаган. Белгиланган қоидага кўра, қўриқ ерлардан олинадиган “ҳақи подшоҳи” солиғи аҳоли бундай ерлардан фойдаланмаган тақдирда ҳам тўланиши шарт бўлган. Қўриқ ерлардан хон оладиган даромад шу билан чекланиб қолмаган. Қамиш ва янтоқ ўсадиган ерларнинг пичани ўриб олингандан кейин водийни ўраб турган тоғлардан қишлов учун тушиб келган кўчманчи қабилаларга, хоннинг рухсатида кўра, бепоён майдонлар қиммат нархларда пулланган. Яйловга айлантирилган бундай ерлар чорвачилик тараққиётида муҳим роль ўйнаган. Муҳаммад Содиқ исмли котиб хонга ёзилган ахборотларда кўчманчи турк, қипчоқ, қирғиз уруғларига тўқай ерлар уч-тўрт ой муддатга ҳар юз бош қўй учун тўрт танга миқдорида белгилангани ҳақида маълумот беради. Куз, қиш мавсумида водийга кўчиб келган кўчманчи чорвадорлардан ана шу тўловлардан ташқари закот ва “ҳақи подшоҳи” солиқлари ҳам олинган. Кўчманчи чорвадор қабилалар турмуш тарзи тақозосига кўра, бу солиқлардан бўйин товлай олмаган. Хоннинг қўриқ ерларида рухсатсиз чорва молларини боқиш

мумкин эмас эди. Бундай тартиб савдо қарвонларида ҳам тааллуқли бўлган. Бу ерларда ов қилиш қатъиян тақиқланган бўлиб, ҳар бир боғ пичан ёки битта қирғовул отиб олиш учун хоннинг рухсати талаб қилинган. Қўриқ ерларнинг бир қисми маҳаллий ҳокимлар ва хон қўриқчилари ихтиёрига берилган. Худоёрхон ҳукмронлиги даврида алоҳида қўриқ ерларни хон хизматидаги кишиларга бериш, аниққса, одат тусига кирди. Қўриқ ерлардан фойдаланувчилардан хон хазинасига ўтин пули, қамиш пули, пичан пули солиқлари ундирилган.

Айрим қўриқ ерлар хусусий бўлиб, меросий характерга эга эди. Қўриқ ерлардан ташқари кўл ва ботқоқликлар ҳам хон ихтиёрида бўлган. Ҳосилни йиғиштиришга фақат хон томонидан рухсат берилган. Бу ҳол маҳаллий амалдорлар ва халқ оммасининг ҳукмдорга қарамлигини кучайтирган. Йиғим-терим ишлари хон қўриқчилари назорати остида қўриқ ерлар атрофида жойлашган қишлоқларнинг аҳолиси томонидан мажбурий равишда амалга оширилган. Хон жорий этган қатъий тартибларга қарамасдан, қўриқ ерлардан фойдаланиш, ҳосилни тасарруф этишда амалдорлар турли хийла-найранглар орқали хизмат вазифаларини суиистеъмол қилгани ҳам тарихий ҳужжатларда акс этган.

Хуллас, кейинги хон замонлари “энг кир, энг қора” давр бўлганини Худоёрхонга тегишли қўриқ ерлар тарихини ўрганиш жараёнида ҳам яққол кўриш мумкин. Солиқлар тури ва миқдорининг кўплиги, хон ва унинг амалдорлари ўзбошимчилиги сабабли нафақат халқнинг ночор аҳволи янада ёмонлашгани, мамлакатнинг иқтисодиёти пурдан кетгани ҳам бунинг тасдиғидир. Натижада муқаддас юртимиз ажнабий босқинчилар томонидан осонгина забт этилди. Бу ҳол ҳозирги авлодга сабоқ бўлиши лозим. Зеро, юртбошимиз Ислоҳ Каримов айтганидек, тарих сабоқлари инсонни ҳушёр бўлишга чорлайди.

Фуломжон БОКИЕВ, Абдусалим ОМОНОВ,

Қўқон ДПИ ўқитувчилари

Маҳдуми А'замнинг боқий мероси

Буюк тасаввуф олими Саид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Косоний — Маҳдуми Аъзам ислом оламида шухрат қозонган мутафаккирдир. Профессор Нажмиддин Комилов таъбири билан айтганда “Хожа Аҳрор Валий нақшбан-

дия тариқатини амалий жиҳатдан юқори даражаларга кўтарган бўлса, ҳазрат Маҳдуми Аъзам ушбу тариқатни илмий-назарий жиҳатдан юксак поғоналарга етказган улуг зотдир” (Н.Комилов, *Тасаввуф, Т., “Ёзувчи”, 1996, 14-бет*).

Махдуми Аъзам суфийлик йўлига кириб, унинг барча поғоналари — шарият, тариқат ҳамда маърифатни мукамал ўзлаштириб, олий даражаси — ҳақиқат мақомига етиб, суфийлик ахлоқи, одоби ва фалсафаси мавзуида ўттиздан ортиқ рисола ёзган. Суфийлик фалсафасининг мақсад ва моҳияти комил инсон тарбияси, ана шу даражага етишмоқ учун инсондан талаб этиладиган жисмоний, маънавий-ахлоқий ва руҳоний риёзатларни ўташ йўллари очиқ беришдан иборат бўлган. Шубҳасиз, бу мавзудаги илмий асарларни ижод этиш учун муаллиф тасаввуф ҳаётини амалда яшамоғи, тариқат илмини мукамал билмоғи лозим эди. Ҳазрат Махдуми Аъзам ана шу риёзатларни бошдан ўтказиб, илоҳий ишқ ўтида ёниб, тасаввуфнинг ўзига хос фалсафасини ривожлантиришга муносиб улш қўшган.

Махдуми Аъзамнинг фалсафий рисолаларида нақшбандия тариқатининг тўрт асосий руқни талқин қилинади, солиқларга (издошлар, шогирдлар) шу тўрт руқни эгаллаш ва уларга қатъий риоя этиш тавсия этилади:

I. **“Хуш дар дам”** — яъни ҳар нафасда Оллоҳни ёд этиш, мудом ҳушёр бўлиш.

Махдуми Аъзам ўзининг “Рисолаи фаноия” асарида бу масалага янада чуқурроқ тўхталиб, қуйидагиларни ёзади: “Билгилки, эй азиз, жами одамзод фано (йўқлик) шарбатидан ичади, ўлиш юқини тортади, бу дунё фанолик уйдир. Эй, кўзи уйқуда бўлганлар, уйғонинглар, ўлим остонада турибди. Эй, одамлар, ҳушёр бўлингиз ва ҳар нафасни ганимат билингиз, модомики, бу фано дарвозасига киришдир. Шунинг учун вақтни ганимат билиб яхши ишларни пеша қилинг, ейиш, ичиш, ухлашни камроқ қилинг. Уйқу бамисоли маргдур, у ғофилқидур. Уйғоқлик бу — юракка вафо қилиш. Юракка вафо қилиш Худога вафо қилишдур...”

II. **“Назар дар қадам”** (назарни қадамдан узмаслик) — солиқ, яъни шогирд ҳамиша зоҳир кўзини қўяётган қадамидан ҳамда ботин кўзини Оллоҳ таборак ва таоло мушоҳадасидан узмаслигидир. Солиқ ўз фаолиятини тадқиқ этиши, қилаётган ишлари ҳамда ҳаракатлари суннатга мувофиқлигини текшириб туриши ва қадамни ёмонликдан асраши зарур.

Яъни бу руқнда дил билан тилнинг бирлиги, ният билан амалнинг ягоналигига, ҳар бир қўйилган қадам, қилинган амал Оллоҳ таолонинг ризоси йўлида бўлишига эътибор қаратилади.

Махдуми Аъзам “Рисолаи шарҳи абёт” (“Байтлар шарҳига оид рисола”) асарида юқоридаги фикрларни қўллаб бундай ёзади:

“Худобехабар кишининг ҳуш-хаёли молу дунё орттириш, ўзининг ҳайвоний нафсини қондириш билан банддир ва бундайлар ўз вақти-

да тавба келтириб, поклик йўлига ўтсалар, Худо уларни ўз саодатидан ва марҳаматидан маҳрум этмайди”.

III. **“Сафар дар ватан”**, яъни банданинг у билан Ҳақ орасида мавжуд бўлган мақомотлари, тааллуқот ва ҳисобларини андишада сафар қилиб, бу ҳижоблардан ўтиб, ҳаққа восил бўлиши (етишмоғи).

IV. **“Хилват дар анжуман”** — яъни жамоат ичра хилват. Солиқнинг зоҳиран халқ ичида ва ботинан Ҳақ субҳонаху ва таоло васлига етишмоқ учун ибодатда бўлмоғидир. Ҳазрат Хожаи Нақшбанд буни янада ойдинлаштириб “Дар зоҳир бо халқу дар ботин бо Ҳақ”, яъни зоҳирда халқ билан ва ботинда Ҳақ билан деб таърифлаган.

Ушбу руқнда тасаввуфдаги айрим дарвишлар Ҳаққа етишмоқ йўлида халқдан узоқлашиб, дунёвий ишлардан, оила, дўсту ёрлардан воз кечиб хилватда гўшанишинликни ихтиёр этганларига қарама-қарши тарзда одамлар ичида бўлиб, ботинан Ҳақ ёди билан яшаб, қалбни поклаш ҳамда Ҳақ маърифатига етишиш мумкинлиги талқин этилади.

Ҳазрат Махдуми Аъзам ҳам Самарқанд шаҳрининг шимолий қисмида жойлашган Даҳбед кишлоғида 90 таноб (22 гектар) ерда мевали боғ яратиб, меҳнатлари самараси билан тирикчилик қилган. Ушбу жиҳатдан тасаввуфнинг нақшбандия тариқати тоат-ибодатда халқчил, оддий, омма учун баробар сунний мазҳабини тарғиб қилувчи таълимот бўлибгина қолмай, тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, зоҳирги кунларда ҳам ўз моҳиятини сақлаб қолган.

Юртбошимиз “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги муҳбири саволларига берган жавобларида: “Биз бу мутафаккирларимизнинг қутлуг меросидан бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг баҳраманд бўлишига, уларда мана шундай маънавий муҳит камол топишига, Ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси, буюк ғоялари ёш авлод юрагидан ҳам жой олишига шароит яратмоқдамиз. Бошқача айтганда, биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, нақшбандия таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз”, дея таъкидлагани бежиз эмас.

Тасаввуфнинг буюк намояндаси Махдуми Аъзам Косонийнинг шахсий ҳаёти ва бой маънавий мероси халқимиз тафаккурини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Абдулазиз АБДУРАҲМОНОВ,

*Наманган Давлат университети
фалсафа кафедраси мудири, профессор*

Абдулвоҳид НУРИДДИНОВ,

кафедра ўқитувчиси

Dunyoqarashning "buyuk sintez"i

Farb falsafasida mifologiya ijobiy ma'noda tuшуnilaётганига бир асрдан ортиқроқ вақт бўлди. Бу борада В.Вундт, Э.Титченерларнинг "Тахлилий интроспекция" концепцияси биринчи қадам бўлган эди. Шундан буён миф ва мифология Оврupo интеллектуал қатламининг диққат марказида бўлиб келаётир. 1960 йиллардан буён эса Фарбда рационал ақлнинг тўғри ориентацияга эгалиги шубҳа остига олинди ва унга алтернатива сифатида дунёнинг мифологик манзарасини қўйиш долзарб ўринга чиқди. Ҳатто рационал тафаккурнинг Гуссерел, Кассирер, Хайдеггер, Хаббермас каби пешқадам намоёндалари ҳам мифологияни ўрганишга киришдилар. Кейинги даврда эса П.Фейерабенд, Т.Раззак, Э.Фромм, С.Грофф каби олимларнинг ишлари ҳам диққатга сазовор бўлди.

Буларнинг ҳаммаси Фарбда мифологияга қизиқиш кучайганини кўрсатади. Бу қизиқиш, бизнингча, мифологиянинг рационал тафаккурга ёки санъатга қарама-қарши тамойил сифатида қайта дунёга келгани сабабли эмас, аксинча, унда рационаллик ва бадий ижод билан уйғун аспектлар қамраб олингани туфайли содир бўлмоқда.

Мифология эртақ, бадий тўқима ёки фантазия эмас, аввало ҳайратланарли билим эканини бир мисолнинг ўзи тасдиқлайди. Қадимги юнон мифологиясининг машҳур намоёндаларидан бири Гесиод таълимотида инсоният жамияти бир қанча ўзига хос даврларни — олтин, кумуш ва ҳоказоларни босиб ўтиши, энг охириги "темир" даври ниҳояларида эса жуда тез қарий бошлайдиган болалар туғилиши баён қилинган. Буни қарангки, бугунги кунда, Қозоғистон, Россия, Австрия ва бошқа мамлакатларда 200дан ортиқ бола тез қарий хасталигига учрагани ҳақида ахборот мавжуд. Афсуски, фан бу хасталик сабабини тушунтириб бера олмапти.

Мазкур муаммо бўйича олиб борилган изланишлардан шу кунгача тарихда ҳукмрон бўлиб келган дунёқарашнинг барча шакллари ҳам бирёқламаликдан холи эмаслиги маълум бўлади. Масалан, фаннинг рационал, объектив билим имкониятлари кучли, лекин унда ахлоқий-эстетик фазилатлар ва эътиқод мужассам бўла олмайди. Санъатда ҳис-туйғулар устувор, лекин рационаллик оқсайди. Турли дин ва мазҳаблар эса ўз таълимотлари асосчилари гоёлари билангина чекланади. Бунинг оқибатида бугунги кунда планетада ҳукм сураётган жиддий, глобал маънавий инқироз вужудга келди.

Бу ҳол эса А.Ф.Лосев таъкидлаган дунёқарашларнинг "Буюк синтез"ига аллақачон зарурат сезилганини кўрсатмоқда. Хусусан, фандаги бирёқламалик, яъни унда фақат рационал-прагматик мақсадлар кўзлаб келинган, бу мақсадлар эътиқод, ахлоқ мезонларига мутаносиб эмаслиги табиат ва жамият орасидаги мувозанат ва уйғунликни бузиб юборди — экологик ҳамда бошқа глобал кризисларни келтириб чиқарди. Ген инженерияси, информация технология, ядро физикаси ва бошқа соҳалар тараққиёти муносабати билан келиб чиқаётган муаммолар ҳақида тўхталмаёқ кўя қолайлик.

Булар шундан далолат берадики, жамиятда соғлом турмуш тарзини шакллантириш учун, бизнингча, аввалги дунёқарашларга хос бўлган бирёқламаликни бартараф эта оладиган, яъни дунёқарашлар "Буюк синтез"ига олиб келади-ган онг уйғонишига эҳтиёж ниҳоятда катта. Бундай онг бизнинг ўтмиш қадриятларимизда тариқат номи билан машҳур ва мавжуд эди. Зеро, чинакам тариқат ҳам ахлоқийликни, ҳам буюк эстетик ижодиётни (санъатни), ҳам рационал, ҳам иррационал билимни қамраб олади. Шунинг билан бирга у нафақат бир дин ва унинг ичидаги мазҳабларни, балки барча динларни бағрига сиғдира олади, "Буюк синтез"ни ўзида гавдалантиради.

Буюк шайх Жалолиддин Румийнинг "Мен етмиш уч мазҳаб билан биргаман" деган фикри ҳам шундай толерантликдан далолат беради. Айнан дунёқарашдаги толерантлик бизнинг жамиятимиз танлаган комил инсон идеалига мос келади-ган маънавий асосдир. Зеро, тавҳид гоёсига биноан комил инсон шундай сифат эгасидирки, унда қисм билан бутун (жузь билан кулл) узвий бирликда бўла олади. Қисмий билим кенгроқ билимларга нисбатан ҳамisha нуқсонли бўлгани каби дунёқарашларнинг айрим хиллари, тарихий шакллари ҳам ноқисдир. Фақат Фаридиддин Аттор, Алишер Навоий, Умар Хайём каби буюк зотлар ижодида намоён бўлган, ҳам рационалликни, ҳам мажозий жиҳатларни диалектик равишда бирлаштирадиган дунёқарашгина бундай ноқисликдан холидир. Бинобарин, нажот аждодлар меросини ўрганиш ва улар ўғитига амал қилишдадир.

Шаҳноза ҚАХҲОРОВА,

*Ўзбекистон Миллий
университети доценти*

SUMMARY

Famous writer Tohir Malik says that “God has given more wealth to a writer than to anyone else”. By the way, those problems and shortages in the life that are less noticeable by others are more conspicuous to writers and they are reflected in their works. In a conversation entitled “Philosophy of life” Tohir Malik reveals his thoughts about ethics, youth’s nurture, problems concerning religious and educational matters, and the niche of the writer in today’s society.

Any change in a society is no doubt influences on literary words and expressions. In reality, science never remains unchanged in a globalization process. Starting from ancient history through Islamic civilization, East civilization known as the civilization of the Temurids, and even during the bipolar world, when socialism and capitalism coexisted, literature always incorporated elements of globalization. What is the place of literature among other spheres of life that are influenced by globalization in the third millennium? Prof. Muhammadjon Kholbekov in his article deals with this issue.

By the time human gets older, he will be more enthusiastic to evaluate his lifetime by looking back. He learns from his deeds and mistakes, makes certain conclusions. Literary scientist Umarali Normatov’s essay entitled “Several lessons from the past” is dedicated to the author’s such life experience. The scholar looks back to his own creative activity, in part touching the issues of literature.

Famous Azeri writer Ofoq Mas'ud, who mainly concentrates on socio-political issues, in her story "Inspector Wiseman" narrates about problems surrounding today's scientific-creative life.

Being a pupil of Sufism gurus has taken a start from Amir Temur. His generations continued on this tradition. It is difficult to imagine Zahiriddin Muhammad Bobur's life and activity, personality and world vision without Sufism doctrine. Literary scientist Sul-tonmurod Olimov's "Bobur and Sufism gurus" is about this.

The fact that lives of historical personalities are often mysterious attracts many people's attention. Nikolay Romanov, who came to Turkistan during the period of war against the Khiva khanate, got fascinated by and thereafter made several scientific expeditions to Central Asia and at last moved to Tashkent. He managed many good deeds here: digging of canals, land development, city building, funding charities, building of cultural-household structures, adjustment of electric network etc. His hobby was collecting exhibits. Uzbekistan State Art Museum still displays some of them. Young researcher Kamola Nishonova's article entitled "The history of two diamonds" tells about this representative of the Romanovs, who ruled in Russia for three centuries.